

Lak-hatás a 20. században

Nagy Ágnes, Nagy-Csere Áron, Oláh Gábor,
Szűts István Gergely, Tóth Zoltán, Umbrai Laura,
Valló Judit tanulmányai

Horváth Gergely Krisztián

A paraszti írni-olvasni tudás
(Moson vármegye, 1830–40-es évek)

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2010. évre

A KORALL 2010. évi tematikus számai:

- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban*
- 40. *Lak-hatás a 20. században*
- 41. *Történelem és emlékezet*
- 42. *Hivatás, professzionalizáció*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003

sámú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Lak-hatás a 20. században” című blokkunkat Klement Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Szekszárd, Alsóváros a belváros határán:
bal oldalon kockaházsról, jobb oldalon a régi paraszti utca
maradványa, háttérben a Garay Gimnázium századfordu-
lós épülete és a 160 lakásos modern lakótömb. Baracska
Mária felvétele, 1973. május. (Tóth Zoltán tulajdonában.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

LAK-HATÁS A 20. SZÁZADBAN

Tóth Zoltán	Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztypusról?	5
Nagy-Csere Áron	Nyomortelepből mintalakótelep. Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyvelmezése?	45
Umbrai Laura	A főváros kommunális lakáspolitikája a II. világháború éveiben	68
Valló Judit	Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén	84
Szűts István Gergely	„A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon	114
Horváth Gergely Krisztián	A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években	134

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Oláh Gábor	Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre	146
------------	---	-----

KÖRKÉP

Nagy Ágnes	A településfejlesztéstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalomtörténet	163
------------	--	-----

Baráth Katalin – Keller Márkus – Klement Judit	A történettudomány mint szabadulóművészet. Konferencia az <i>Aetas –Történettudományi folyóirat</i> alapításának 25. évfordulója alkalmából – 2010. május 21. Szeged	175
--	---	-----

KÖNYVEK

Együttélés vagy elkülönülés? Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende (eds.): Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. – Novák Veronika	181
A szappantartó, a panel patent és az LTP. N. Kovács Tímea (szerk.): Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai. – György Eszter	188
Umbrai Laura: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948. – Valló Judit	195
Markian Prokopovych: Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914. – Varga-Kuna Bálint	199
Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. – Vadas András	203
Gagy József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. – Paár Ádám	207
Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. – Berki Imre	212
Mariusz Czepczynski: Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs. – Balogh Róbert	216
Szerzőink	220
Contents	222
Abstracts	224

Tóth Zoltán

Melyik ház a „kockaház”?

Mit mond a művelt középosztály egy munkásházról?

„A sablon a paraszti életformát éppen feladó és kispolgári vágyakkal eltöltött tömegek izlésének szíve közepébe talált.”¹

(Mojzer Miklós)

„A külön nemzeti és külön néphagyományok dolgát” fejtegetve Györfly István írta, hogy „[a]z írásbeliség módot ad arra, hogy hagyományainkat [...] írás által is terjesszük”, bár ennek „már nincs meg az a hatalmas életkormányzó ereje, mint az élő hagyományoknak, vagy szokásoknak”.² A kockaházlakók nem írtak a kockaházakról, de a házak állnak egész térségünkben, s a „művelt középosztály” természetesen önmagáról mondja el a legtöbbet, amikor társadalmi látószögében alulról, fizikai valóságában és tömegesen megjelenik a változás egyik szembeötlő jelensége, a köznép kispolgári háza, a kockaház vagy sátortetős ház, és az új jelenséget – saját műveltségének mércéi szerint – helyteleníti. A népies nemzeti beszéddel ellentétben ez a kiábrándultság megszegi a polgári beszéd tabuinak egyikét, az „örök falu”, a paraszt-tabu szabályát.³ Művelt középosztály? Miért nem értelmiség? Mert az itt idézett szövegekben az írók többsége nem értelmiségiként, a munkamegosztás képzett szellemi munkásaként, „professzionistaként”, hanem honoráciorként, magyarán: „tisztességesebb karakterű emberként” nyilvánul meg, aki evvel középső helyzetét az alsó minőségtől elválasztja.⁴ Akik itt megszólalnak, egy-két kivétellel a honorációr régebbi magyar történeti típusaként, választott népüknek – akarva-akaratlan – elkötelezett, ekként csalódott szemlélőjeként nyilvánulnak meg. A kialakult diskurzus állandó elemeire jó példa az *Élet és Tudomány* egyik, voltaképpen már késői – 1984-es – „kockaház”-cikkének beköszöntője:

¹ Mojzer 1971: 71–72.

² Györfly 1943: 7

³ Tóth Z. 1997: 66–67.

⁴ Szelényi Ivánnak az 1990. évi akadémiai doktori védésén, amelynek szövegeit még bőszéggel ki fogjuk aknázni, az értelmiségi állás és az értelmiségi szerep, illetve hivatás kérdéséről is volt véleménye. *Az értelmiség útja az osztályuralomhoz* című könyvében már kifejtett Gouldner-féle „hagyományra” támaszkodó technokrata párti nézetét erősítette meg, amit udvarlasként a Lukács-tanítványoknak, a technokrata, vagyis technikával foglalkozó szereppel szemben, a „teleokrata”, célokkal foglalkozók rétegének nevez. Vegyük csak a szocialista lakáelosztás kiváltságos modelljeit bemutató tábláit vagy az akadémiai tézisei szövegét, Szelényi valójában szenvedélyesen küzd eszméikért, s a magyar „teleokrácia” egyik hagyományos iskoláját követi. Lásd Szelényi 1990: 37.

„A sátor tetős épületeknek, a »kockaházak«-nak a megjelenése azt jelenti, hogy általánossá vált a polgári jellegű építkezés, és ezzel egyidejűleg elhagyták a paraszti építkezés számtalan ésszerű elemét. [...] Ez az új épülettípus ott is megjelent, ahol a régi típusú épület még jobban megfelelt volna rendeltetésének.”⁵

A háztípus „megjelenése” természetesen történetileg hosszabb időt vett igénybe. Véleményem szerint szűken⁶ az 1873-as tőzsdeválságtól az 1970-es évek olajválságáig terjedő, nagyjából száz esztendőre tekint vissza, amely során az ország úgyszólván teljesen átépült, s vele a családház-építkezéssel leginkább érintett falvak és a falusias külvárosok is. Az épített környezetre ebben az időszakban több ipari, és nem utolsósorban hadiipari, konjunkturális időszak hatott, amelyek különböző történeti és stílusrétegeket hagytak maguk után. A nagy társadalmi választóvonalak azonban eltolódva is megmaradnak; mint ahogy a köztudatban a parasztház nem volt családi ház, a kockaház sem lett munkásvilla. A „nép” lakóépületeit egy időben az ONCSA-ház (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) képviselte,⁷ amely nevezetes technikai, tervezési emlékek közül hoz példákat a *ville social* jegyében az alsóbb néprétegek számára létesített telepi lakásokról, mint a *Fuggerei*, a Lichtenworth-i *Nadelburg*, a *Falanszter* vagy a *Familistère*.⁸ Míg a történeti diszciplínák közül a művészettörténet a „szépművészetre”, a középületekre és a reprezentatív épületekre szakosodott, addig a „köznépi” építkezés hagyományosan a „nemzeti tudomány”, a néprajz érdeklődési körébe került.⁹ A falu 19. századi átépülése mellett Hermann Ottóékkal jelent meg a szakirodalomban a „magyar nép ősi házának” eszménye, amely a két világháború közt az értelmiség társadalmi reformkészülődéseiben összekapcsolódott a szociális kérdéssel. A nemzeti stílus és a nemzetek kulturális versenye – pro vagy kontra – az írók identitásának kényes szempontja maradt, s kihatott a mérnöki tervezett szociális építkezésekre is. A középosztály értelmiségi szóvivőinek nemzeti érzékenysége az *Anschluss* és a náci német terjeszkedés időszakában, majd a II. világháború idején nyert határozottabb, tulajdonképpen konzervatív

⁵ S. Nagy 1984: 885. És ugyanott a műfajra jellemző gyakorlatias kifogások: „Például a falusi épületek elhelyezése lehetővé tette, hogy megnöveljék az épület helyiségeit, mégpedig anélkül, hogy ez az épület megjelenésében esztétikailag zavart okozott volna. A négyzetes alaprajzú, szabadon álló, sátor tetős épület azonban befejezett egység; minden további bővítés toldaléknak hat.”

⁶ Természetesen Mendöl Tibor megszorításával: „A mai kultúrtáj XIX. századi elemei tehát *in materia* nagyjából csak a század felében születnek meg; *in idea* részben már a század első felében” (Mendöl é. n. [1942]: 106).

⁷ Rados Jenő még figyelembe veszi a népi építészetet (Rados 1971: 239–245). A Sisa–Wiebenson-kötet mutat egy Ráczy György tervezte ONCSA-házat 1941-ből (Sisa – Wiebenson [szerk.] 1998: 302).

⁸ Koch 2005 [1991]: 417–418.

⁹ „A tisztán falusi igényekből alakult belső fejlődésű népi építészeti felkutatását, elemzését és értékelését érdemben a néprajz, a népművészeti tudomány feladatának tekintjük” (Rados 1971: 240).

1. kép. 19–20. század fordulóján épült kétszobás, négytengelyes, függőlegesen tagolt, szimmetrikus kispolgári ház. Székesfehérvár, Felsőváros. (A Szerző felvétele.)

2. kép. 1912 körül épült utcafrontos, kétszobás, eklektikus díszítésű elhagyott vasutasház. Székesfehérvár, Bercsényi utca. (Lásd a térképet a 8. oldalon.) (A Szerző felvétele.)

és reformer társadalmi színezetet, amely az impériumváltással világnézetet cserélt értelmiségiek társadalomszemléletét is meghatározta az utóbbi időkig.¹⁰

Az iparosodás „hosszú időtartamán” belül a zárt telepeken kívül megjelenő családi házak és a „kockaház”, nagy hírük ellenére, mostoha tömegjelenségnek számítanak. Küllemükben valóban emlékeztetnek a II. világháború előtti modern villákra,¹¹ szerkezetükben azonban – történeti régióinkban közvetlen szálakon keresztül – az előző, 19–20. század fordulójának iparosodásáig, a jellemzően kétszobás kistisztviselői és munkásházakig vezethetők vissza.¹² (1. és 2. kép.) Jelentős építő tevékenység folyt már a II. világháború előtt is az építészszakma szorosabb érdeklődési körébe eső, Európa-szerte mérnöki tervek alapján épült munkás- és kertvárosi telepeken kívül is. Borbíró Virgil 1941-ben nyilván nem a hosszú parasztházakra gondolt, amikor családiház-építőknek szóló útmutatójában ezt írta:

¹⁰ A nemzeti és szociális kérdés összekapcsolódására lásd Hámori Péter 2004-es *Századvég*-cikkét (Hámori 2004); a német hódításra és a magyar érzékenységre pedig Györfly György bevezetőjét apja, Györfly István 1943-ban megjelent *Magyar falu – magyar ház* című cikkgyűjteményéhez: „A múlt évben az Anschluss-t követő napokban emlékirattal fordultam a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, melyben a magyar művelődés nép-nemzeti irányba való terelését ajánlottam. [...] Mi magyar és mi idegen településünkben és népi építkezésünkben? Való-e az állítás, hogy a honfoglaló magyarság a megtelepült életformát minden velejárójával itt sajátította el; hogy faluformája, építkezése idegen művelődési hatás eredménye?” (Györfly 1943: 3, 9.) Györfly „kimutatta”, hogy a kertés város és a tanyarendszer ősi nomád településmódja hozomány volt, és „erélyesen síkraszállt” amellet, hogy nem házatlan népként jöttünk a Kárpát-medencébe. A háttérben még 1954-ben is Jankó János nézetei álltak, aki a millenniumi falu ismertetésében a „klasszikus” magyar háromsejtes parasztházat a közép-német parasztháztól származtatta. Borbíró (Bierbauer) Virgil az 1954-es Gunda-féle „vitában” „nemzetkarakterekkel” védi ki Jankó álláspontját, mondván, hogy a germán falanxban támad, a ház hosszában egymás mögött sorakoznak a helyiségek, a „keleti lovas nomád népek viszont széles vonalban állnak fel a harcra”, házuk is széles, középső bejáratl (Gunda 1954: 389).

¹¹ Mojzer 1971: 71.

¹² Ezt a folyamatot részletesen végigköttem a 18. századtól Székesfehérvár külvárosainak településtörténetében (a cikk sajnos korrekcióra és képek nélkül jelent meg): Tóth Z. 2006.

Térkép. Székesfehérvár, Alsóváros, Eötvös utca – Bercsényi utca. A térkép jobb oldalán a „Hosszúsétátér” felirat alatt a négyzetes alarajzú ház a Bercsényi utcai vasutaház. (A Bercsényi utca nyeregtetős kockaházsort lásd a 12. képen.) (Részlet a székesfehérvári köz-műterkép alapján.)

„Sokszázezernyi család évtizedes takarékoskodás, lemondás árán megépítette a maga házát, [... és ebből született a sok] rosszul elgondolt, hibásan tervezett és silányan megépített ház.”¹³

Az új tömegtípus azonban komolyabb feltűnést, a hivatalos építészzakmában egyenesen „botrányt” csak az 1950-es évektől, a kockaháztypussal keltett. A nyilvánosság minden formában, a *Ludas Matyi* vicclaptól a filmhíradókig, foglalkozott ezzel a háztípussal: ebből az időből származik (Benedikt Anderson-i értelemben) a „képzelt” kockaháznak a „mindenhol egyforma” vagy „sematikus”, máig fennmaradt fantomképe.¹⁴ Az 1950-es évektől kezdve a külső szemlélő úgy érezte, hogy ez a házforma elárasztja az országot, ami az írástudók közül sokakban mély ellenszenvet váltott ki. Az ellenszenv legtöbbször – mint már láttuk – egy másik típusal állította szembe a kockaházakat, amelyik viszont már korábban, a 19. század második felétől árasztotta el a külvárosokat és a falvakat, s a polgár kedvence, társadalmi felülállásának ingatlanjelképe, nosztalgiaiának díszlete lett. Ez az úgynevezett egysoros vagy egymenetelű, azaz a hosszútelek mentén felsorakozó helyiségekkel megépült, nyeregtetős és oromzatos vagy „hagyományos” parasztház. A hosszú parasztházat egyébként az újakkal párhuzamosan még magán- és középítkezéseken is építették az 1950-es évekig. A történeti folyamatnak és a hozzá kapcsolódó, mind a mai napig élő polgári nosztalgiaáknak meglehetősen pontos leírása Borbíró Virgil textusa – ezúttal építészettörténetész szerepében – a Domanovszky szerkesztette *Magyar művelődéstörténet*ben. A 19. század második felének „sajnálatos és szomorú” hatásáról ír itt Borbíró,

¹³ Bierbauer (Borbíró) 1941: 7.

¹⁴ A fantomkép újabb művészi megjelenítése Barcza Gergely és Kovács Zoltán 2010 februárja óta az interneten elérhető „Ezer ház” című kis játéka (http://www.youtube.com/user/ZOAsudio#p-/a/u/1/sBDA_wkftQY – utolsó letöltés: 2010. július 2.).

amelyet a „városi építészet leromlása a magyar falu építészetére gyakorolt”. Evvel állítja szembe a 18. századi országos újjáépülést:

„Az akkori viszonyoknak megfelelően önellátó építkezésről lehetett csak szó: az építetető és az építő azonosak voltak, »kaláká«-ban folyt a fészekrakás. S a falunak társadalmi egysége közepette e házakból egységes faluképek nőttek. A falu törvényei között senki sem épített magának a szükségesnél nagyobb, a szomszédnál mutatósabb házat. Mindez alapján megváltozott a XIX. század végével. A felbomló falu ősi társadalmi egysége már nem tilalmazta, hogy az életrealitása folytán meggazdagodó gazda nagyobb és pompásabbnak tűnő házat építsen [...] a szomszéd városból hozott iparosokat, rendszerint kontárokat, akik a félművelt ember módjára a városi házak kisebbitett torzképeit rakták és ezzel egyfelől örökre elrontották a magyar falu egykori egységét, megbontották az abban rejlő szépséget, másfelől egy emberöltő alatt elfelejtették az egykori ősi építő készséget.”¹⁵

Erre mondta Bibó István 1947-ben:

„tudni kell, hogy a központi kérdés nem a parasztkultúra fenntartása, hanem a parasztság teljes mértékű emberi felemelkedése. Ha akad valaki, aki ennek a felemelkedésnek mozgatójává teszi a parasztkultúra egyes javainak a magas kultúra szintjére emelését, ez nagyon örvendetes dolog; ha mások arra igyekeznek, hogy a parasztkultúra alkotásait a felemelkedés rázkódásaitól megkímélve az utókor számára megőrizték, ehhez joguk van; de aki a felemelkedést a parasztkultúra megőrzése érdekében, közvetve vagy közvetlenül, akár csak egy nappal is késleltetni akarja, az ellenség!”¹⁶

A „hanyatló kor” szekfűi hangulatát van, aki nem osztja, Borbíró emellett azonban a köznépi háztípusokat reális történeti periódusokhoz rendelte, hasonlóan Dankó Imréhez, aki – azt hiszem – első tudományos leírója volt a következő típusnemzedéknek vagy divatnak, a kockaháznak. Dankó a saját hagyományfogalmát is közli az új építkezéssel kapcsolatban: „Ahogy az építkezésnél is a körülbelül 100 éve épült házakat, azok építési módját, anyagát, technikáját, formáját vettük területünkön hagyományosnak”, úgy a házbelsőnél is.¹⁷ Ezek az 1950-es

¹⁵ Bierbauer (Borbíró) é. n. [1942]: 588. Ugyanez 1954-ben, a Hruscsov-beszéd utáni kritikái és önkritikai hullámban: „Nem vizsgáltuk, hogy a termelési módok, a termelési viszonyok a paraszti gazdálkodás alakulása miként tükröződik az építkezésben. [...] Kutatóink éppen a XIX. század végén és a XX. század elején kialakuló formákat nem vizsgálták. Nem igyekeztek rámutatni arra, hogy a kapitalizmus viszonyai miképpen zavarták meg az ún. »tisztá típusokat«” (Gunda 1954: 374).

¹⁶ Bibó 1986a [1947]: 414.

¹⁷ Dankó reális történet szemléletével szemben van, aki meg akarja állítani az időt, más pedig ki is akar lépni belőle, sürgetni akarja. „A csermisz és a mordvin falvak erdőirtásában keletkeztek. Ha a csermisz vagy a mordvin férfi házat épített, mellette a fiai és a harmadik nemzedék férfi tagjai is tanyát vertek. A falu minden tagja néhol még ma is az őscsaládból való.

években, sőt Dankó bihari falvaiban még az 1960-as években is nemcsak álltak, de építették is őket, és mint írta, berendezésük is „többé-kevésbé megvan, illetőleg nyomon követhető”.¹⁸ Margittán én is fényképeztem a kockaházakkal egy időben épült oromzatos, munkások lakta hosszúházat. A régebbi és újabb házdivatok időbeli összecsúsztatása természetesen társadalmi különbségeket takart, még ha olykor a konzervatívabb ízlés is közrejátszott születésükben, és evvel építetőik, építőik és lakóik is tisztában voltak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a településszlek felé haladva a házaknak egyre jelentősebb része lesz különböző stílusjegyeket viselő átalakított ház. Ha ipari korszakainkban a munkáslakásokat vizsgáljuk, az ötvenestől a hetvenes évek első feléig ezeknek 40%-ára becsülöm a típusainkba nem sorolható, átépítetett házakat. Az átépített házaknak a kockaházhomlokzat jelvénytörzse kialakulására, mindenekelőtt a parasztház oromzatának eltüntetésére nagyon jellemző és országszerte gyakori (majdnem) típusú lett a „füles ház”, amely a parasztház lebontása és a sátoztető építése után megmaradt magasabb homlokzat két szélső falszögletének befedéséből keletkezett. (Lásd 3. kép.)

A kockaháznak olykor igen éles, sőt sértően megalázó kritikája nem illeszkedett bele sem Borbíró „hanyatló kor” ábrázolásába, sem a korábbi népi-nemzeti patriarkális beszédmódba, de az uralkodó totalitárius zsargonba sem.¹⁹ Az új szövegek, úgy tűnik, szemben a korábbi népies mozgalommal, nem készülnek beavatkozásra a bepanaszolt jelenségek láttán, hanem mintha valami legfelsőbb rendelkezésre várnának, például egy mindenható központi títustervre. „Az ellenszenv” a szövegek szerzőinek – nyilván – a társadalmi mobilitás egyik jelenségével és a mi esetünkben az új építetők osztályával szemben megváltozott és feldolgozatlan viszonyát jelzi. Ez a távrolól sem tisztán „népi” ösztöntől vezérelt házépítkezés a II. világháború utáni társadalmi doktrínák egyikének sem felelt meg. A jelenség leírásának szintjén a kockaházformák az európai iparosodás tömeges lakástermelésének térségünkben kialakult sajátos változatai. Jellegzetességük az évszázadok óta sűrűn, emeletekkel épült nyugat-európai megfelelőikkel szemben mindenekelőtt a földszintességük. Ez a viszonylag kis népsűrűséggel függ össze, míg a lengyel vagy az Erdélyben is megjelenő balkáni változatok az eltérő helyi ökológiai adottságok hatását tükrözik. Sajátos, de nem ökológiai, hanem történeti-társadalomszervezeti eredetű kortünet a kívülálló számára egyformának tűnő, a háznak az oromzat eltűnése után jelképévé vált, önmagában is sokféle kivitelben létező utcai homlokzati rendszere. E mögött az alaprajz, a tetőzet, a kerítés, a belső beosztás, a tűzhely, a fűtés és annak a külsőre is kiülő jelleg-

Így keletkeztek az őrségi (Vas vm.) szerte települések és így élnek ma is” (Tóth J. 1945: 12). Ahol pedig a hagyomány maga a változatlan és kulturálatlan: Háromi Péter idézi az 1930-as *Pesti Naplóból* a fiatal bauhausos Ligeti Pál vitaindítóját, aki „a világáramlattal” akart menni: „A magyar parasztház építésében évszázadokon keresztül nem állott be változás. A kialakult háztípus nagyon igénytelen. [...] Alápcézés nincs. Izoláció nincs” (Háromi 2004: 8).

¹⁸ Dankó 1966: II. 1038.

¹⁹ „A gúla alakú tető és a ház négyzet alapú hasábjá úgy fest, mint egy kövér hölgy fejére biggyesztett kis kalap. *Kiegyensúlyozatlan*, nem úgy, mint a két- vagy háromszögletű parasztházaké.” Lásd (különben jó megfigyelésekkel): S. Nagy 1984: 885. (Kiemelés az eredetiben.)

3. kép. Szekszárdi fülesház az Alsóvárosban. Újabb típusú tornácos ház, az átalakítása az 1960-as években történt sátortetősre hármablakkal és homlokzati vízszintes sávval. (Baracska Mária felvétele, 1973. május. A Szerző tulajdonában.)

adó elemei, mint a kémények, illetve a telekhasználat jelentősen különböznek. Amit Borbíró leírt a falu és a parasztház megromlásáról, az ötvenestől a hetvenes évekig fordított irányban is végbement a magánipar tönkretételével.

A II. világháború után tehát a kockaház – van, aki ezt „megszakított polgárosodásnak” nevezné – már nem a 19. század végén Magyarországon is meghonosodott munkástelep vagy howardista kertvárosi vállalkozások, illetve a II. világháború előtt kiépült, divat szerint termelő tőkés építési vállalkozói szervezet és a jól képzett szakmunka terméke. Maga az ipar és a tervezési kultúra az I. világháború előtt legfeljebb a vállalkozások méreteiben maradt el az európai mintáktól.²⁰ A fejlettség azonban a korábbi telepeknél a tervezéstől kezdve határozottan kifejezett osztályszerkezetet is jelentett, mint a híres diósgyőri munkáskolónia domboldalba épített tisztí lakóházai és alattuk a síkon felépített munkáslakások esetében.²¹ A kertvárosok és a tisztviselőtelepek eleve szegregáltak voltak, a felsőbb rétegek életmódjához alkalmazkodtak, míg a modern szociális építkezésnek mind a korábbi, mind a világháború előtti változata nemcsak lakást akart biztosítani munkásainak, hanem el is különítette őket, és a szociális gondozáshoz hasonlóan „a hétköznapok szintjén akarták a családok életét megváltoztatni”.²²

A korábbi kertvárosi szisztéma és a kockaházazas beépítésű telepek (ahol nem a régi telekrendbe ékelődtek be egyes kockaházak, amelyek az építészeket és a népi építészeti szakembereket is legjobban zavarták) újonnan parcellázott területen valósultak meg, és hasonló mintázatú területhasználati képet mutatnak, amelyek utcákkal, házakkal körbefogott zöld négyszögeikkel a légi és úrfelvételekből is kivirítanak. A régebbi kertváros a 17–18. századi rendezett városi vagy

²⁰ Georges Benoît-Lévy 1904-ben megjelent, kertvárosokról szóló szemléjében (Benoît-Lévy 1904) négy magyarországit ismertet: két budapestit, a diósgyőrit és a balassagyarmait, lásd a régebbi írásokból Wildner Ödön 1906-os (Wildner 1906), valamint Szelényi Károly – Nagy Gergely 2008-as áttekintését (Szelényi – Nagy 2008).

²¹ Olajos 1998: 95.

²² Hámosi 2003: 48.

akkori külvárosi telekredből keletkezett. Mérnökiileg megrajzolt egyenes utcák által közrezárt, utcafrontra felzárkózó, alaptípusukban kétszobás házakból álló lakótömbök jellemezték, amelyek kerteket zártak körül. Kisebb telken, előkerttel, a kockaház valóban úgy tűnik, mintha a telek közepén állna. Ezek nyilván a kertés kockaházak, szemben a disznót is tenyésztő ólas kockaházakkal, amelyek mögött még kert, sőt kukoricás vagy szőlő is zöldellhetett.

A jellemző mód egyéni kivitelezésben épült kockaház ritkán épült mérnöki tervezésű, teletszerű szervezetben, a gondoskodó középosztály valamelyik klubjának politikai rangra emelt irányelvei szerint. „Technokrata” szemmel inkább – úgy vélem – a pragmatikus, totális eszközökkel végrehajtott gyarmatosítás – vagy ha valakinek jobban tetszik: megszállás – hadiipari háttértermelése munkaerő-politikai érdekeit érvényesítő szervezetének eredménye. Ezen belül, nem annyira a laza ideológiai szigor, mint inkább trehány politika mellett valósulhatott meg ez a modell; a kevesebb vagy semmilyen kiváltsághoz sem jutó csoportoknál²³ hagyományos építőanyagokkal és technikával, de mindenekelőtt az átszerveződött, maradék falusi-közösségi szervezet segítségével oldották meg a modernizációs problémákat.²⁴ Az építési „mozgalom” (nem találok rá jobb kifejezést) is olyan, a formák szinte határtalan terjesztésére képes informális és diffúz, mint a mindenkori paraszti mozgalmak, szemben a munkásság korszerű, eredetileg politikailag is intézményesített (és nemzetközi) politikai szervezeteivel.

Szelényi az osztályproblémára 1990-es összegfoglalójában azt írta, hogy Magyarországon (a kockaházás időkben) nem klasszikus értelemben vett nagy proletariátus, hanem „tartós, önmagát reprodukálni képes félproletariátus alakult ki”, amelyik az egyik lábával a bérmunka világában, a másikkal a „kispolgári, kistermelői világban állt”. „A szocializmusról kiderült, hogy a kapitalizmusnál kevésbé képes proletarizálni, függő bérmunkás helyzetbe sodorni a népességet.”²⁵ Bizonyára lenne, aki a szocializmus ilyen értelmezése ellen is tiltakozna; nemcsak elméleti alapon, hanem gyakorlati feledékenységek miatt is. Hiszen a kistermelésnek nem csak és nem is elsősorban a kispolgári profit volt a legkeményebb ösztönzője, hanem a nyomor, a lakásszűke és a falusi kereskedelmi élelmiszerhiány.²⁶

²³ Szelényi Iván 1972-es kategóriái (Szelényi 1972), amelyeket még a „Kik laknak a kockaházakban” című részben is felhasználók.

²⁴ Ez természetesen a kaláka, de vannak új mozzanatok is: „Dacára az új építkezések szervezettségének, a sokoldalú munkamegosztásnak, még manapság is sok esetben a család, az ismerősök építik fel a házakat.” „Új mozzanat” a „közösségi házépítés, amikor termelősövetkezetek építőbrigádjaikkal nyújtanak segítséget” (Dankó 1966: II. 997).

²⁵ Szelényi 1990: 42.

²⁶ Kenéz Gyözőné írja tanulmányában: „a leglényegesebb élelmiszerek parasztháztartáson belüli termelési bázisának megszüntetése számos helyen nem járt együtt az ellátó bázis egyidejű és a keresletnek megfelelő kiépítésével (hús-, tej- és kenyérellátás)” (Kenézné 1973: 63). Perbálról hozott még jellegzetes példát, ahol 1975. évi áron 340000 forintért építettek a tsz-lakótelepen emeletes munkásházat vízvezetékekkel, WC-vel, 83 négyzetméteren, 100 négyszögöl telekkel; „olyan községben, ahol a zöldség-, gyümölcs-, tojásellátás ma is kizárólag az önálló termelésre épül” (Kenézné 1979: 29).

Az építési „mozgalom” jelképeit azonban mindenki ismerte, s ezek között a viszonyok között a több helyen is kinyilvánított – például az újabb néprajzi kézikönyvünkben, Barabás Jenő írásában tárgyalt – „ellenszenv” azt bizonyítja, hogy saját szempontjukból értették is őket. Az új értelmiség nagyobbik, „népi származású” része ugyanabban a mobilitási irányban változtatott helyet, mint a parasztból lett munkás. Az otthonról elszakadt értelmiségi azonban többnyire nem is gondolhatott házépítésre, ha nem volt helye a „második gazdaságban”, nem üzletelt, otthonról, a háztájiból nem támogatták, s ami ugyanilyen fontos volt, nem állt mögötte az a kölcsönös bedolgozáson alapuló munkaszervezet, amelyet egy ipari üzemen belül a szakmák lehetővé tettek.²⁷

A középosztály régi telepein a házak saját esztétikai elszigetelődési igényeihez idomultak. A kockaház ezzel szemben a faluból hozott közösségi szellemet városiasította, mindenekelőtt a mindenhol utcára néző kettős ablakos homlokzattal, amely Mojzer Miklósbán keltett leginkább idegenkedést, aki – más helyen – a korban valószínűleg a legtisztábban látta a történeti ízlésbeli közösségek kérdését. A városiasítás idővel úgy sikerült, hogy hamarosan ők is inkább becsukódtak volna, amit úgy oldottak meg, hogy elhanyagolták az előkertet (ami valamikor szégyenletesnek számított volna), illetve a gondosabbak először a minden évben az ablakok alá kiültetett gyökeres karácsonyfákkal, majd a ciprusfallal igyekeztek elszigetelődni. Az utcai ablakok redőnyeit leengedve tartják; nem számít már mögötte a csipkefüggöny.

A modern építészek a működést helyezték a reprezentáció elé. Molnár Farkas azzal bírálta az elegáns pesti Újlipótváros modern lakótelepét, hogy a divatos, dekoratív homlokzatnak építették a házakat és nem fordítva: a funkciónak kellett volna kialakítania a homlokzatokat. Vargha László, maga is építész, népi építészetünk egyik legkitűnőbb kutatója, osztálya (osztályunk) funkcionális elveit a falu szociális épületeire is megfogalmazta:

„Az igazi, működésében is helyes épület a szükségletből és a kívánalomból születik meg; külső megjelenése másodrendű feladat. Öröndetes módon már hasonló elvek alapján készültek az Országos Népi- és Családvédelmi Alap támogatásával épülő falusi kislakások tervei.”²⁸

A régi falu és a mezővárosias kisváros települési képét sem az ősi hagyomány, hanem – többnyire és a legnagyobb hatékonysággal – a neoabszolutista kor kataszteri rendezései és a dualista közigazgatás rajzolta át; sok helyütt ezek egyesítették ki az utcákat, tették kötelezővé a tűzvészek terjedését gátló tűzfalakat a telekhatáron, és állították szép ritmikus rendbe, oromzatos homlokzatukkal katonás sorba a „parasztházakat” az addig meghitt és gyakorlatiasan zezugos

²⁷ Kunszabó Ferenc dömperes családiház-építtetője mondta: „A bádoggal üzleti viszonyban voltam – de a brigádtársakkal sorban fizettünk! S csak nem írom föl, hogy négy láda sör a barátainknak ennyi meg ennyi!” (Kunszabó 1980: 206).

²⁸ Vargha 1941: 12.

falvakban, Átányban vagy Mezőkövesden, ahonnan Györffy István is közzölt már képeket.²⁹

A kockaház tehát nem egyszerűen az alsó társadalmi rétegek mozgalma, hanem – mint azt a kevés, lakóiról és építetőiről szóló adatunk is bizonyítja – az alsó rendnek mindig a legzavaróbb felső vagy felfelé törő rétegeié, olyanoké, akik műveltségükben érettek voltak a tulajdonszerzésnek erre a formájára, és saját társadalomszervezetükkel képesek is voltak annak fenntartására.³⁰ Ha földben nem (mindenkinek) lehetett vagyont gyűjteni, gyűjtötte díszruhában, pelyhepaplanban, mint Erdélyben, és a nemzedékekben gondolkodó falusiak számára a ház lett az, ami örökíthető vagyoni fedezetet jelentett – ami már az iparosodás és a kollektivizáció előtt is irigységet táplált, gúnyolódás tárgya volt, ellenszenves lehetett a más megélhetési és társadalmi emelkedési taktikát követők vagy arra képtelenek számára.³¹

Társadalomtörténeti szempontból pedig a „háztulajdonos”, aki itt az esetek többségében építető is, nemhogy új jelensége lenne térségünknek, hanem évszázadok óta alapvető és gondosan megszámlált osztálya minden helységnek, és kulcs-személyisége minden helyi közösségnek: 1848 előtt házas zsellér, 1848-ban (meglehet nem akármilyen házzal) az országos politikai részvétel alánya.

Jelkép maga a háztípus is, amelyet helyi változatai és országszerte feltűnő különbségei ellenére sokan láttak „mindenhol egyformának”.³² Az épületeket

²⁹ Györffy 1943: XIII. kép: kertés és csűrös település, Átány; XV/2. kép: rendszertelen beépített mezőkövesdi utcakép.

³⁰ Mezővárosi „filtráció” háztájiba és az ólas kockaházba: „Kezdetben egy nádfedeles ház fél részét tudhatták magukénak. A négy gyerek, a két szülő és az egyik nagymama egy szoba-konyhában lakott. T. T. segéd munkásként helyezkedett el. Többször váltotta munkahelyét. [...] A nádfedeles házból 1976-ban tudtak beköltözni egy kétszobás lakótelepi házba. Többször emlegette, milyen kár, hogy nem laknak közelebb édesanyjához, testvéreihez, mert a távolság miatt csak nagyritkán tudtak segíteni egymásnak. A költözködéskor a munkatársak segítettek, akárcsak a disznótornál, ami kész családi összejövetelnek számított. Innen 1981-ben költöztek el már egy minőségileg is magasabb szintre jelentő »kockaházba«. Az első évben már rögtön vetek disznókat, s a ház mögött lévő 400 négyszögöl területen elhelyezkedő szőlő művelésébe kezdtek.” N. B. napszámot is vállalt a környékbeli szőlőkben (Takács: 2006: 43). A háttér: N. B. szociális otthonban volt nővér, Pesten szerzett képzést, elvált, gyerekes. T. T. szakmát nem tanult, hat általános iskolát végzett, mindketten földműves családban nőttek föl, 1973-ban házasodtak össze.

³¹ Mojzer Miklós a jelenséget „rögeszémének” nevezi. Oláh Sándor, neves erdélyi szociológusunk egy konferencián így fogalmazott: „régén föld-mániások voltak, ma ház-mániások”. S. Nagy Katalin kommentárjában már az emeletesház-nemzedékről beszél, de a televízió tömeges elterjedéséig a földszintes két-háromszobásra is érvényes volt a következő: „A hetvenes években épült két vagy háromszintű falusi házakban megsokszorozódnak a tisztaszobák [...]. Csak nézheti őket az ember a küszöbről, akárcsak a használaton kívüli »szuperfürdőszobákat«. A több szintű ház, a sok tisztaszoba a *pénzbefektetés egyik formája*: földet nem vásárolhatnak, hát házat építenek. Nem használják, mégis azért dolgoznak, hogy – »legyen«. Milliós értékek képződnek így. *A nyári konyhában és a hozzátapasztott helyiségben élnek, étkeznek, alszanak.* [...] tulajdonosaik nem lakni, élni, dolgozni akarnak ezekben a házakban, hanem a *gazdagságukkal büszkélkedni*” (S. Nagy 1984: 887; kiemelés az eredetiben).

³² Érdeemes idézni ezzel kapcsolatban Kenéz Győzőnét, aki közgazdaként a legrealisabban látja az építkezést: „Egyhangúság. [...] Ha azonban felidézünk a hagyományos parasztházakból összeálló harmonikus látványt nyújtó falvakat [...] ott is jóformán azonos házakból összetevődő

díszítő, „homlokzatokon látható valamiféle »vakolatplasztika«, »ornamentika« vagy »nonfiguratív« díszítés³³ is az építetők – művészek hiányában – újíto (modernizációs) szándékának jelképei. Ezeket a jeleket ugyanolyan gonddal lehet és kellene – sajnos sok esetben már csak kellett volna – elemezni, mint a népi építészetként bevett elődeiket. A fiatalabb tulajdonosoknak vagy a ház új gazdáinak fel nem róható felújítások azonban már nem érznek ezekkel közösséget, a régi, kezdetlegesen absztrakt jelbeszédet eltüntetetik.

VOLT-E KÖZPONTI TÍPUSTERV?

A „kockaház és kora” egyik legjellegzetesebb műveltségi terméke a központi építési típus-terv kérdése volt. Ez a történet valójában nem is a kockaházról szól, hanem egy „özönvíz előtti” társadalmi viszony 20. századi szellemképéről. Az „alattvalói” képzeletben született, a családi házépítéshez fönről kibocsátott, misztifikált „típus-tervről”, amely, ha valóban létezett, csak úgy létezhetett, ahogy az 1960-as évek végén Mojzer Miklós megfogalmazta:

„A legszembetűnőbb tény e háztípus átütő sikere. [Tizen]nyolc év heroikusan, gondosan vagy keservesen konstruált típus-tervei között nincsen ugyanis egyetlen egy sem, amely tizedennyire népszerűvé vált volna, mint ez a fattyúhajtás.”³⁴

A központi típus-terv létének egyetlen, valójában abszurd bizonyítéka a kívülállóknak az a hiedelme, hogy ez a ház „mindenütt egyforma”. Mojzer a feltűnő egyformasággal kapcsolatban azt mondja – gondolom az országban kalauzolt vendégének, a „türelmes turistának” –, hogy ha lenne parancsolt típus-terv, nem lenne ilyen egyforma a ház.³⁵ Mojzer sem, és más sem mondja ki ugyanakkor, hogy nincs ilyen korszakos jelentőségű központi terv, pedig nyilván ő is átlapozta az *Magyar Építőművészetnek* azt az 1955-ös számát – én is az ő írásából értesültem róla –, amelyből eléggé világosan kiderül, hogy egy párthatározat meg egy építőművész-kongresszus nyomán a tervezők feje fölött megsuhogtatták a kor-bácsot a típus-terv hiánya miatt. De tudjuk, hogy az igazi később sem készült el,

utcasorokat találni. A kétféle egyhangúság mégsem egyenlő. [...] A mostani dobozházak a természeti elemeket elnyomják” (Kenéz né 1979: 29).

³³ S. Nagy Katalin az 1980-as években is hozzáteszi még, hogy „[a] kockaházak külseje tehát egységesebb, homogénebb, mint a hagyományos paraszti házaké” (S. Nagy 1984: 885).

³⁴ „Mind ezt 1967-ben írtuk...” (Mojzer 1971: 70, csillagos lábjegyzet).

³⁵ „A türelmes turista az ezredik ilyen ház láttán bosszankodni kezd, hát nem tudtak valami mást is kitalálni? Megfellebbezhetetlen parancsra kellett ezeket így fölépíteni? – Ezek a kérdések jogosak, mert nincs más típus máig. Ezt a formát azonban nem valamiféle típus-terv vagy központi határozat és szavakba foglalt indoklás teszi általánossá (akkor bizonyára sokkal változatosabb lenne!), hanem egy sajátos képzet, amelynek az építetők valósággal rabjaivá váltak” (Mojzer 1971: 71; kiemelés – T. Z.).

és hasonló lehetett a helyzet a szomszédos kockaházépítő baráti országoknál is.³⁶ De mit is mond a *Magyar Építőművészet* 1955. évi 1–2. száma?

„[1953-ban új szakasz köszöntött be a szocialista építésben,] amikor építésünk súlypontja az ipari építkezésekről a lakásépítés és a mezőgazdaság felé tolódott el,³⁷ [mert korábban] a nagy ipari központok komplex építészeti kérdéseivel foglalkozott első sorban. [A III. Pártkongresszus és Pártunkban] a Központi Vezetőség határozata a lakosság életszínvonalának anyagi és kulturális téren való megnövekedésével az ország lakosságának lakásigényének [...] kielégítését irányozta elő. Ez az elhatározás a lakásépítés szervezett átalakulását tette szükségessé. Nagymennyiségű és olcsón előállítható lakások tömegével kell a lakosság igényeit kielégítenünk. A lakásépítés új módjainak kialakítása során támogatta kormányzatunk a sajtóház-építkezés különböző módozatait városban és falun. A sajtóházépítés nagyarányú kifejlődése, egy év alatt több tízezer ház megépülte, országunk építészeti képében hatalmas tényezőt jelent...”³⁸

Tehát „fönn” akkor kezdenek tervezni, mikor már régen kész van a kockaház! A jelszó a „típusterv”, de nem ám „hűbelebalázs módjára”:

„Ideje lenne feltenni a kérdést, hogy az elkövetkező évek építési volumenéhez képest, van-e egyáltalán arra mód, hogy megfelelő számú variációban típusokat tervezzünk, [...] hiszen alig volt olyan típustervünk, amely egy-két évnél tovább élt volna. A normák alkotása gyorsabb és olcsóbb, mint típusok tervezése, amely a fejlődésnek inkább gátja, mint rugója. Egyetlen kivételt mégis kell tennünk: a legsürgősebben szükség volna a típustervezés nagyarányú beindítására a családi házak területén, amelyeket a legutóbbi időkhöz ügyszólván elhanyagoltunk.”³⁹

Erre mondják, hogy „eső után köpönyeg”. A kutató pedig kapott egy tanácsot, hogy ne terveket, hanem normatívákat keressen. A típusterv fantomjának az értelmiség számára, úgy tűnik, a zsarnokság sok irracionális játékához hasonlóan, a valódi típustertől független szerepe és jelentősége volt. Erre utalnak a szakértő írók véleményei is. Dankó Imre – aki nem volt sem felületes, sem rosszul tájékozott – a román „kockaházról”, amire úgy tekint, mint új népi hagyomány keletkezésére, a következőt mondja:

„[E]z az új háztípus az új romániai népi építkezés jelentős formája lesz. Ilyen házakat építés közben is láttam. A sok efféle ház építésénél szerzett gyakorlat, a kialakult

³⁶ Hasonló eredményre jutott Hauptman Györgyi (Hauptman 2006: 4). A határon túl „vinklis” házzal a bihari Gálospetriben (Galoşpetreu) „egész utcasorokat építettek át”. „A mai házak típustervek alapján készülnek. Három-négyszobás, fürdőszobás otthonok. Építőanyaguk kő, beton, téglák és cserép” (Benedek 1982: 272).

³⁷ Az iparcikktermelésre átváltó tervezőgazdaság hasonló jelenségeiről lásd Germuska 2008: 64–65.

³⁸ Weiner 1955: 1.

³⁹ Virág 1955: 39–40.

méretezés, a harmonikussá vált arányok lehetővé tették, hogy az építők – mesterek és segítőik – sok esetben tervráaj nélkül dolgozzanak.”⁴⁰

Visszatért Borbíró hanyatlás előtti harmonikus korszaka. A magyar kockaházról viszont már így ír Dankó:

„[Dél-Biharban kevés eredeti megoldást látni, e]z nem is csoda, mert egyetlen tervről van csupán szó, amin esetenként változtatást csinálnak. [Így alakul ki] egy újfajta egységes építészeti kép. [...] A terveket különben az a néhány mérnök készíti, akik a járás építési osztályának technikusai. Egy-egy terv elkészítésének 1963-ban 300–1000 Ft volt az ára. [...] csak nagyvonalakban rendelkező jellegűek, [...] főleg az építési anyagra vonatkozik...”⁴¹

Székesfehérvári kockaház-építetóm egy 2006-os interjújában a típus-terv kérdésére azt válaszolta, hogy „tanácsi típus-terv volt, a zombai unokatestvéremtől kaptam”. Egy másik interjújában H. M., úttörő tervezőmérnök, a típus-tervvel kapcsolatban elmondta, hogy a falusi lakóházfejlesztésekhez, például bányásztelepüléseken, állami tervezőirodák is nyújtottak segítséget. Bár voltak típus-tervek, a tapasztalat azt mutatta, hogy „senki sem pontosan a típus-tervet építette meg, hanem azzal megvásárolta a jogot arra, hogy építsen, [...] utána épített, ami eszébe jutott”.⁴²

Mojzer Miklós szavain is érezhető az a kétélű irónia, amellyel a polgári építőművészet társadalmi kulcsfiguráját, „az építetű individuumot” emlegeti a totalitárius szócső, a *Magyar Építőművészet* című folyóirat cikkeire utalva, amelyekben a rég vonalba állt mérnök-funkcionáriusok „döbbenet” figyeltek föl a tervezők kezéből kicsúszott tervezőnivalóra:

„[Döbbenet figyeltek föl] az *építetű individuumra* és vele a családi ház kérdésére. A döbbenet túl késői, de még időszerű. Eddigre és a következő tíz évben, sőt napjainkig ezrével épültek azok a típus-családi házak, amelyek igénytelen uniformizálása kezdi megváltoztatni a magyar vidék és a külvárosok képét.”⁴³

A művészettörténet „polgári tudomány”, így az irónia másik éle – gondolom – a „fattyúhajítás” alkotójára, a parasztmunkásra vagy egy vidéki város kisvállalatának mondjuk gépkocsi-előadójára mint építetű individuumra értendő. Mojzer itt jóformán rokonszenvez az „építetű individuumok” lázadásával ahhoz

⁴⁰ Dankó 1968: 119–120.

⁴¹ Dankó 1966: II. 989. Az egyik építetű elbeszélése szerint Székesfehérváron annak idején a típus-tervet a nyomtatványokat is árusító trafikban lehetett kapni 600 forintért.

⁴² Takács 2006: 20. A riport cirka 2000-ben készült.

⁴³ Mojzer 1971: 71. (Kiemelés – T. Z.) Az urbanista Bitó János professzor az 1960-as évekre nézve is a „döbbenet” kifejezést használta a „négyzetes alaprajzú sátorbetűs házak elterjedésével és ízléstelen kicicomázásával” kapcsolatban. Úgy élte meg, hogy „bizony az építészszakma elsőrendű vádlói ezek a házak és építőik voltak.” A Bitó-riportot lásd Takács: 2006: 14.

képe, hogy nyilván a nem építők körében milyen ellenszenv, illetve a világháború óta nem sokat enyhült lakásínség miatt talán sokszor egyszerű irigység is kísérte az 1970-es években lecsengő kockaház-építési konjunktúrát.⁴⁴

Érdekes, hogy – akinek a *Néprajzi atlasz* munkálatai révén igen nagy betekintése volt a „népi építészetbe” – Barabás Jenő sem belülről, a falu közösségi látószögéből vagy a kor lakáskényszere és az építkezésének létező műveltségi és materiális tökéje oldaláról közelítette meg a kérdést, hanem a publicisztikában is általános gyakorlatias érvekkel és saját osztálya településesztétikai érveivel magyarázta a közvélemény „nagy ellenszenvét”. (Szemléltetésül lásd 4. kép.)

„A nagy ellenszenv, amely a hetvenes évektől kezdve egyre szélesebb körben kibontakozott a kockaházak építésével kapcsolatban, valójában nem ennek az alaptípusnak az elvetését jelentette. Önmagában ez a *négyzetes alaprajz* igen racionális terület kihasználást tesz lehetővé, s a korszerűség igényével könnyen párosítható. A városzéli villasorban – ahol ez a típus kialakult – a sáttető nem zavaró, de annál inkább bántó, ha szalagtelken, tűzfal, esetleg kontyolt hosszúházas épületek közé ékelődik be. Ez eleve csak laza beépítésű területen elfogadható építmény, s ezért a teljesen egyforma kockaépületekkel zárt utcasora ugyanúgy esztétikai ellenérzést vált ki, mint a hosszúházak közé szorult példánya.”⁴⁵

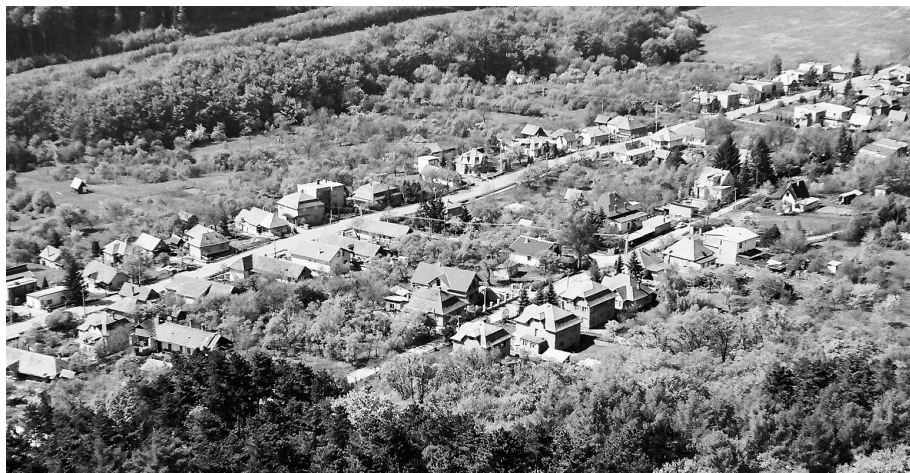
Ha Barabás véleménye a kockaházi esztétika színe, úgy H. M. története a visszajáról szól:

„Az a sajnálatos, hogy [...] nem fogadták el a tulajdonosok és a lakók, hogy korszerűsítsék, és megőrizték volna a falunak azt a hagyományos szépségét. [...] A '60-as évek végén egyszer mentem kocsival Balatonzamárdiból Kaposvárra. Boldogasszonyfalva gyönyörű Balaton környéki népi építészeti kultúrával rendelkező falu volt, ahol már minden ház jóformán átépült, de volt még egy gyönyörű ház. Megállítottam az autót, kiszálltam és fényképeztem. Kijött egy fiatalasszony és azt mondja: »Jaj, ne fényképezzen már, úgy szégyelljük ezt az ócska házat.« Mondom: »Az Istenért, ne hagyja lebontás, mert ez a legszebb ház a faluban [...] Meg lehet tartani mindent, ami szép benne és így is korszerű lesz. Én építészmérnök vagyok, akár ingyen megtervezem maguknak, csak megmaradjon ez a ház!« Azt mondja: »Hiába erőlködik, úgys lebontják és újjáépítik!« Szóval, ez volt a szemlélet.”⁴⁶

⁴⁴ A falusi munkásság „magának tisztos életszínvonalat biztosított, végrehajtotta a falusi lakásállomány »rekonstrukcióját«, állami szubvenciók nélkül jobb házakat építve magának, mint amivel az állam az agyonsubvencionált lakásszektorban saját kérdéseinek tudott kedveskedni” (Szelényi 1990: 41).

⁴⁵ Barabás 1997: 307–308.

⁴⁶ Takács: 2006: 21. 1972-es szekszárdi háztartásfelmérésünkben a hímzett konyhai falvédők feliratait is följegyeztük. A 24 ilyen típusú versike egyetlen esetben sem vidéki bevándorlók, hanem törzsköcs szekszárdiak konyháit díszítette: „Bármerre is visz a sorsom útja / Visszavágyom csendes kis falumba.” „Fehér galamb száll a falu felett / Viszi az én bánatos szívemet” (Tóth Z. 1980: 30–32).

4. kép. Szalánc falu településképe a szalánci vártól délre. A régi úton a telkek hosszában épített „hagyományos” házak és a telkek közepre épített újabb, 1960-as évekbeli sátor- és manzárdtetős házak, a várhegy alatti utcában földszintes és emeletes kockaházak. (A Szerző felvétele.)

Megjegyzem, hogy a 20. század folyamán az utca vonalára néző kétszobás, és a II. világháború után hamar háromszobásra bővült munkásház magas alapra állított, tüntető, horizontális tagolású homlokzatával ugyanúgy nem tekinthető ösztönös népi leleménynek, mint a telekhosszában épült „egysoros” vagy „egyemenetelű” hosszú parasztház. Vargha László⁴⁷ és Viski Károly a kockaházban is a leszállott kultúrjavakat látta volna.⁴⁸ Különben is, az „új magyar népi építészet” szintén a képzett szakember „hivatása” megépíteni:

⁴⁷ Az építkezés is a „hagyományosan alakult és ösztönösen őrzött szellemi és tárgyi javak közé” tartozik: „A népi tudás, mely felülről alászállott, de részben önmagából is termelt és ősi hagyatékként őrzött ismeretömegeből adódik...” (Vargha 1941: 8). És a *longue durée* à la Vargha: „A különleges, a népi formától már alapjában is eltérő kívánalmak számára emelt nagyobb szabású építményeknél, az árpádkortól a napjainkig is világosan kiemelhető sajátos magyar építő gondolat minél töretlenebb alkalmazását kell szorgalmazzuk” (Vargha 1941: 12).

⁴⁸ Viski Károly 1941-ben Berzsenyi Dániel, „az ezer holdas úri gazda” niklai látogatójának tudósítását idézi: „az ezer holdas ’úri’ gazdának s a nagy századforduló kiváló műveltségű vezérszellemeinek szalmafődeles, sárfalú és földes padlóju háza-tája az ország legnyugatán. [...] milyen lehetett a kisebb uraké, a 100-200 holdas, igénytelenebb kurtanemesé, a hétszilvafás, félsarkantyús, vagy éppen bocskoros nemeseké...? [...] Ezt mintegy 100-150 évre visszanezve ismerjük, mert ilyen kúriák még bőven maradtak korunkra. Ma nekünk ezek azok a szép, patinás – ’parasztházak’, amelyek megdöbbennek a régiszabású népi építőművészet emlékeit kereső kutató szívét; még a »legyektől gondosan őrzött« – azaz nyári időn elsötétített ’elsőház’ is ugyan az, szekrénye tetején az ecetágyas és befőttes üvegekkel, ágy alatt a kosár tojással, ha ugyan nem a kotlóval. Kismanesi, kun, hajdú, székely kiváltságosrendűek házai, csak megfedelkezünk az eredetükről. Más kérdés a közjogi és társadalmi helyzet, az úr és a paraszta A mi korunkban az építkezésben nincs úr és paraszt, csak jómód van és szegénység” (Viski 1941: 142–143). Én meg hozzáteszem, hogy ha nem is a „hagyományos”, de minden más értelemben véve, dehogys más kérdés!

„Az új magyar népi építészet akkor teljesíti komolyan a *hivatását*, ha a népi hajlékok formai megoldása mellett, a család növekedésére is gondolva, kellően méretezett és megfelelő egészségügyi – fürdő vagy zuhanyzó, W.C., stb. – berendezésekkel is ellátott házakat épít a magyar népek.⁴⁹

A nép ettől már ebben az időben sem volt minden esetben elragadtatva. Ugyanitt számolt be Vargha László arról, hogy: „Az árvízkárosultak számára tömegesen épített házak az új kívánalmakhoz nem alkalmazkodva, semmivel sem voltak jobbak, mint bármelyik átlagos, ócska parasztház.” Hámori Péter is ír a kedvezményezettek „fanyalgásáról” a szociális építkezések mindkét irányzatában, az ONCSA és a CIRPAC⁵⁰ dévaványai házainál is.⁵¹ A „tisztas szegénység-gel” szemben a szociális kedvezmény megőrző lehetett.

A városi ember számára „történetietlennek” tűnhetett és fellebbezhetetlen eszményeivel ellentétesnek, hogy az a bizonyos „hagyományos” parasztház a polgári iparosodással bizony egykorú, nem is szólva arról, hogy a „történeti parasztság” évtizedeken belül eltűnhet. A kockaház egy régi társadalmi határvonal elsöprése – vagy a tömegéletmódok létrejöttével még mélyebbre vésése –, aminek hatása nem azért enyészett el, mert a határvonal idejét múlta volna, hanem mert idővel a nép kivonult a határvonal mögül.⁵² A nemzeti felelősségtudat teljes becsületességével felkínált és még a II. világháború után is épített magyar „parasztos” „típustervek” szociálisan a települések társadalmi peremére szorultak. A hadiiparosítás konjunktúráinak hullámain már a 20. század elején, majd később a győri programban, azután pedig a szocialista „ipari forradalomban” a sokszor egyhelyben maradt földműves nép változtatott társadalmi helyet. A munkás az értelmiség megrökönyödésére nem várta ki, amíg kiforr számára a valóban modern és nemzeti parasztház-típus. Az új magyar parasztházban valóban a középosztály (vagy középrend) belső kérdései kerültek napvilágra: a saját képzéssel szerzett kulturális fölénye és az ezt érvényesítő, a rangsort indokló (akár nemzeti, akár nemzete fölötti) vezető hivatástudata – ebben az esetben

⁴⁹ Vargha 1941: 8. (Kiemelés – T. Z.)

⁵⁰ CIRPAC (Comité Internationale pour la Résolution des Problèmes de l'Architecture Contemporaine – Nemzetközi Bizottság a Kortárs Építészeti Problémák Megoldására): a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne – A Modern Építészeti Nemzetközi Kongresszusa, 1928–1959) 1929-es II. kongresszusán alapított, a modern építészeti problémáit figyelemmel kísérő és a kongresszusokat előkészítő bizottság. A magyar CIRPAC-csoport 1929-ben alakult meg Molnár Farkas és Fischer József vezetésével. E csoportnak jelentős szerepe volt a Bauhaus, később a Le Corbusier által képviselt építészeti elvek magyarországi propagálásában. A csoport 1938-ig működött.

⁵¹ Hámori 2004: 19.

⁵² Viski Károly írta Thoroczkai Wigand „helyhez kötött építési gondolatáról”, az I. világháború utáni „fálynak szánt építményeiről”, hogy „[e]bben a háború utáni mozgalomban igazában megint felülről indul el valami, de mostmár komplikáltabb formában: visszaadni a népnek azt, ami az övé ugyan, de egy vagy más okból ma már nem becsüli és továbbörzésére sem erkölcsi kötelezettséget, sem szükségét, sem vágyat nem érez. [...] a színről a búvárok fenékre szállanak [...] de ami lent otthonos, természetes – fönt hervadásnak ereszkedik” (Viski 1941: 152).

5. kép. Pálcás stukkós ablakkeretű egy az 1960-as években épült kockaházon, előtte kerítés. Margitta (Marghita, Bihar). (A Szerző felvétele.)

mint műszaki szakértő, a jövő mérnöke szociális szándékokkal –, s a magasabb műveltség egy fajtájának hivatásából következő közvetítője. A „magyar nép háza” 19. századi tömeges elterjedésében már visszatekint a társadalmi (rendies) minősítésében egy semlegesnek tűnő, sem idegen minőségével, eleganciájával, sem szegényességével nem kompromittáló, helyben nem szégyellnivaló formára: az „ős kockaházra” is, amely úton-útfélen ott van már a II. világháború előtt is. A korábbi mintaképpel, a kétszobás kispolgári házzal és az „ős kockaházakkal” szemben a mérnöki, tervezett telepi házaknak már nincsen utcai főhomlokzata sem Borbíró már idézett típuserv-gyűjteményében, sem az angyalföldi OTI-telepen. A mintaképek már kockaháznak épültek meg a külvárosban, a kisvárosban, miként a fehérvári Almásy-telepen, a Zsolt utcában az 1930–40-es években, s a vidéki értelmiségi vagy a módos iparos háza a helyi mester kezén egyszerűsödött. Ha valaki különbözik a környezetétől, annak különbözöt is kell építenie a külvárosban vagy a faluban. A margittai gyógyszerész szecessziós háza az 1910-es évek elejéről, nem is annyira fölvágós, mint inkább kifinomultan, ízlésesen díszes, amit nem követhet mindenki, mint a valamikori vásártér sarkán épült kereskedő házat. (5. kép.) A cisztercita rajztanár emeletes székesfehérvári alsóvárosi háza sem illeszkedhetett a II. világháború előtti székesfehérvári kispolgári külváros földszintes, utcai kétszobás, hármass ablakos, de még nyeregterős és tűzfal-as házsorába. Mint Viski Károly szövegében láttuk, a 19. századi „integráció korának” parasztháza sem a valódi kolonnádos úri házat vagy a kastélyt másolta, hanem a kisúri udvarházat és az alföldi redemptus meg cívisházat,⁵³ s a kocka-

⁵³ A tornácnak „[s]okféle formai változata lényegében e korszak terméke [a táji típusok virágkora – 19. század] és bár kialakulását – nem is alaptalanul – kapcsolatba hozták a reneszánsz stílussal, a népi építészetben megvalósult formái sajátos, az előzményektől annyira eltérő jelleget öltöttek, hogy önálló képződményeknek, belső keletkezésűeknek tekinthetők. A tornácos ház a 19. században a magyar népi építészet karakterisztikus példája, amelynek megfelelője csupán az akkori országhatár külső peremén, de lényegesen csekélyebb súllyal mutatható ki” (Barabás 1997: 304).

háznak sem feltétlenül a budai modern polgári (úri) villa, hanem esetleg, ahogy Mojzer írta, az egyszerűsített balatoni villa volt a példaképe.

MELYIK HÁZ A KOCKAHÁZ?

A kockaháznak első látásra a jellemzően horizontális kiképzésű homlokzattal, a páros ablakkal és a sátortetővel, majd az e mögé képzelt kockaformát kölcsönző négyzetes vagy ahhoz hasonló alaprajzzal együtt volt jel értéke. Barabás Jenő, aki a másik gyakori alaprajzi formát, az L-alakú házat is leírta, idézett szövegében is a legfontosabb ismérvnek a négyzetes alaprajzot tekintette, amely a házzal szemben támadt ellenszenv egyik kiváltója is lehetett. Mojzer már kockaháznak hívja a „típusá szegényedett formát”, definíciója pedig a következő:

„Kétszobás, többnyire »összkomfortos«, földszintes ház, két széles, az utcára nyíló ablaka mögött a szobákkal és ezután a mellékhelyiségekkel: elő- és fürdőszobával, konyhával, kamrával. Az alaprajz a négyszögtől ritkán és kevéssé eltérő. A házon gúla alakú sátortető.”⁵⁴

Ahogy Borbíró építészettörténetében is láttuk, az írók, ha szükségesnek tartották definiálni tárgyukat, érezték, hogy a jelenség a régi falusias vidék megszokott képe ellenében szorul meghatározásra. Érvényes volt ez harminc-négyven éve is, és érvényes ma is. A „kockaház” hívószóra mégis sok magára adó, tehát a közéleti és a társadalmi viszonyok ismeretét még a korszerű műveltség részének tekintő értelmiségi fejében is kétféle modern épület jelenhetett meg: az egyik a lakótelepi tömbház (a block, Würfelhaus, Wohenschilo), a másik Dankó Imre „új háza”, amelyet – Hofer Tamással⁵⁵ és Mojzer Miklóssal – jobb híján én is „kockaház”-nak nevezek, az építészek viszont szívesebben hívják „sátortető” családi háznak. Az 1960-as évektől (pontosabban az 1959-es párthatározat egymillió lakást meghirdető kampánya nyomán) már a házgyári lakótömbökből megépült pesti József Attila-lakótelep vagy a miskolci Avas-lakótelep lakótömbjei

⁵⁴ „Ehhez a házformához Magyarországon a villa képzete fűződik. Mint háztípus ez a forma a harmincas években jelenik meg a balatoni és a vidéki városok villáiban és a falvakban építető körörszók, jegyzők, kereskedők házaiban. Az ekkor még új forma többféle változatának megfogalmazói részben vagy jórészt építészmérnökök. Az építómesterei gyakorlat ennek alapján alkotja meg a sablont. *A sablon a paraszti életformát éppen feladó és kispolgári vágyakkal eltöltött tömegek ízlésének szíve középebe talált.* [...] Kultúrszociológus számára ezekből a tényekből még sok minden következhet. Számunkra itt csak annyi tanulságos, hogy amikor a művészt a pótlék-művészi helyettesíti, a jelvényforma eszmény helyett *rögeszmét* hordoz” (Mojzer 1971: 71–72; kiemelés – T. Z.).

⁵⁵ Hofer a századvégi „kiábrándult” paraszti stílus után a kockaházat úgy értékeli, hogy „[a] falusi épületállomány országos gyors átcserelődése egy újabb közegben és igen határozottan jelenti be a régi paraszti kultúrától való elfordulást” (Hofer 1972: 523).

tehát nem „kockaházak”. Építésük ugyanakkor egybeesik a kockaházak nagytömegű építésének második időszakával.

Dankó Imre román és magyar „kockaházai” Biharban

Az ipari kereset nyomán falun is nagy számban megjelenő házat, ha nem is fenntartások nélkül, az etnográfia, a köznépről szóló tudomány fogadta be. Szakszerűen leírta, de emellett saját ízlését állítva mércének, idegenkedett is tőle. Az új dolgokra gyorsan és igen széles látókörral reagáló Dankó Imre, aki témánkban⁵⁶ – tudtommal – a legkorábbi tudományos közlemények szerzője, 1966-ban a dél-bihari síkság parasztságának II. világháború utáni életmódjáról megvédett kandidátusi értekezésében „a mai házakról” beszélt, amivel a „néprajzi jelenkutató” a tegnapi, a „hagyományos”, falusi (paraszt-) házakkal szemben jelölte ki saját tárgyát és korszakát. Megjegyzem, ma, 2010-ben, több mint negyven év múltán már más kor van, és más házak vannak, amelyekről – bár Barabás is megemlékezik –, azt hiszem, mégis kevesebbet tudunk, mint Dankó az ő „mai” házairól.⁵⁷

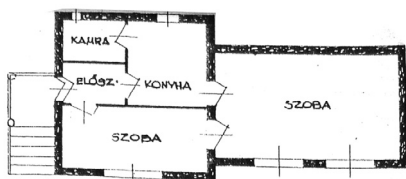
„A mai házak leginkább *négyzetes alaprajzúak*, sokhelyiségűek [...] Az újfajta alaprajzzal megváltozott a tetőszerkezet is. Új házaink esetében szinte *kizárólag fedélszékes* sátoztetők készülnek. A fedés általában cseréppel történik, de sok helyen palát is alkalmaznak. Több helyen – a padlás jobb kihasználhatósága miatt – manzárd-tetőt építenek.”⁵⁸

Első megközelítésben Dankó szintén a négyzetes alaprajzot és szakértő szemmel az ebből műszakilag következő fedélszékes sátoztetőt tartja kiemelendőnek, amelyek a kockaház névadó jellegzetességei közé tartoznak. Alább a tüntető, társadalmi-kulturális jelvénytudó homlokzatot szűkszavúan intézi el: „Az új házak

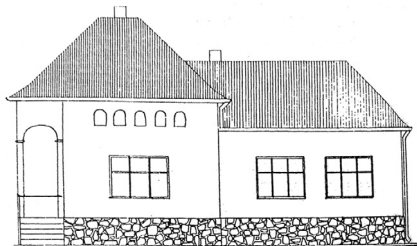
⁵⁶ Ezzel foglalkozik a már többször idézett kandidátusi értekezése (Dankó 1966). Munkáját Györfly István emlékének ajánlotta!

⁵⁷ Úgy látom, hogy egyedül Tamáska Máté cikke kísérletez a mai, kortárs családi lakóépületek értelmezésével. Kérdőíves vizsgálata, „hét plusz egy” lakóháztipust különböztet meg, amelyek négy építési periódust reprezentálnak. 1. a „hagyományos parasztház”; 2–3. „a kádári kockaházak két alaptípusa: [...] *a hatvanas-hetvenes évekre jellemző földszintes, sátoztetős típusház, illetve a nyolcvanas évek emeletes, rendszerint szürkére vagy fehérre vakolt megoldása*. Az előbbi még őrzi a falvak hagyományos földszintes megjelenését, de a már országosan egységes sablonok alapján készült. A másik nagyobb változatosságot mutató, emeletes családi ház a nyolcvanas évek »maszkeolós«, egyénieskedő világát tükrözi. A népi építészetre jellemző táji tagoltságot a szocialista időszakban ez idáig nem mutattak ki. A városi minták követése, a hagyományos mezőgazdasági beállítottságú falutól való eltávolodás a földszintes beépítéssel való szakításban is megmutatkozik.”; a 4. periódus a „rendszer váltás pluralizálódott társadalmának lakóházigényét igyekezett megragadni” – ez a legnehezebben tipizálható (Tamáska 2006: 45–46; kiemelés az eredetiben).

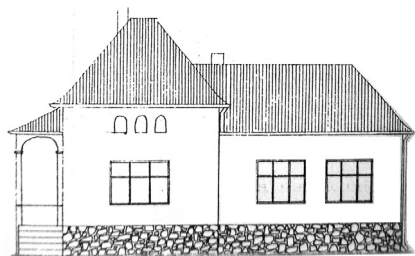
⁵⁸ Dankó 1966: II. 994. (Kiemelés – T. Z.)

6. kép. Dankó Imre új máramarosi háztípusának rajza. (Dankó 1968: 120.)

7. kép. Aszimmetrikus kétszobás ház, hangsúlyosabb rizalittal, kontyolt tetővel, alatta szecessziós vagy „art deco” hangulatú padlásablakocskákkal. Székesfehérvár, Almási-telep. (A Szerző felvétele.)

falai minden esetben színesek. Már csak kevés esetben festettek...⁵⁹ Az értekezés mellékletében található kitűnő fényképfelvételeken – az eresz és a homlokzati kettős ablak fölött futó széles, klasszikus meanderen kívül – tényleg csak dísztelen szegénységet látunk.

Evvel szemben az *Etnographiában*, 1968-ban az Északnyugat-Máramarosban felfedezett házakról szólva – az „Új háztípus a romániai népi építkezésben” című közleményében – már (egyszerűen) szépnek találja azokat.⁶⁰ Az új háztípusról, amely „utcasorokat képez”, csak rajzot találunk Dankó cikkében: egy kétszoba-konyhás (komfort nélküli) házalaprajzot és két háznak a homlokzati vázlatát. (6. kép.) A rajz alapján a típus fontos jegyének számító, s a szerzőtől is kiemelt, magas alapra emelt román ház még szolidabb kivitelű eklektikus benyomást tesz a vertikálisan tagolt dekoratív (feltehetőleg utcai) homlokzati tömbjeivel – amelyeket festéssel is kihangsúlyoztak –, magas ablakaival és a lépcsőfeljáró

⁵⁹ Dankó 1966: II. 995.

⁶⁰ „Elmúlt nyáron módomban volt Románia belsejéből hazafelé utazva Máramaros tartomány (Regional Maramures) [sic!] északnyugati részén... [...] A községekben nem elszigetelten, hanem utcasorokat képezve, egy láthatólag általánossá váló új háztípust figyeltem meg. [...] Elszórtan másutt is [...] ez az új háztípus már eddig is igen nagy területen elterjedt, s igen sok helyen a régebbi házakat is ennek a típusnak megfelelően alakítják át, újítják fel. Eszerint ez az új háztípus az új romániai népi építkezés jelentős formája lesz” (Dankó 1968: 119).

8. kép. Házsor csapott sátoztetős klasszikus kockaházzal és emelt rizalitos, álemeletes házakkal – az egyik előtt kiülős kispaddal. Vármező (Bucium, Sălaj, Várad előtt). (A Szerző felvétele.)

9. kép. Fekete-Körös völgyi román ház. Zöld és téglavörös csempés, szőnyegminta díszítésű ikerház. A horizontális tagolású homlokzatokon két vízszintes fehér lécc között egyszerű fehérkeretes redőnyös hármablakok. Fonóháza (Finațe, Bihor). (A Szerző felvétele.)

reneszánsz hangulatú lodzsájával. Dankó máramarosi háza nem kockaház még, de jó érzéssel választotta – mint látni fogjuk – a magyarországi új házakhoz ellenpontként egyik szerkezeti típusában majdnem kész elődjét. Kispolgárius telepeken nálunk is, Erdélyben is elterjedt ez a forma, többnyire az 1929-es váltságig. (7. kép.) Különösen elnyerte Dankó Imre gyakorlatias tetszését házainak az egész térségben elterjedt, villaszerű épületeknél országszerte látható, rizalittal kiemelt sátoztetős főépülete, és eresze alatt a valóban csinos, „három, vagy öt ablakocska, amelyek a megemelt padlástérbe világítanak”, ami így lesz „sok mindenre alkalmas, nagyszerű raktárhelyiség.” Az esztétikai ítéletet ő is funkcionális megfontolásokkal támasztja alá.

A 7. képen látható székesfehérvári példa alapján könnyebben elképzelhető Dankó típusleírása, és a formák kialakulásának későbbi értelmezéséhez is segít, ha a rajz mellé teszem a székesfehérvárihoz hasonlóan az I. világháború utáni parcellázásra épült három „kétszobás” sepsiszentgyörgyi házról, valamint a negyven évvel később, Dankó máramarosi házával egy időben épült két Fekete-Körös völgyi petrelényi és vármezei „román kockaházakról” készített képeimet. (8. és 9. kép.)

A három sepsiszentgyörgyi házon⁶¹ (10. kép) a máramarosiak minden jellemzője megtalálható már külön-külön: a két ablaktengelyt (egy szobát) előreugrató,

⁶¹ Str. Lázár Mihály utca 5, 7, és 9. sz. a lutheránus templommal szemben. (A képen balról) Lázár Mihály utca 5. sz.: az 1920-as évek végén épült ház aszimmetrikus homlokzata magas rusztikus kő lábazattal, a jobboldalán az álzalalton kontyolt tetővel zárt oromzat, a homlokzat lefutó sarkain stukkó féloszlopok voltak fejezettel, az ereszek alatt stukkó júgendstíl virágdísz, amelyeket betemetett a meszelés. (Itt is megvan a homlokzati oromzat alján, az ereszeknél a tetőszegély behajlítása, de nincs volútával díszítve, mint a székesfehérváriak.) Lázár Mihály utca 7. sz.: fehérre meszelt három magas ablakos, egykéményes ős kockaház. Lázár Mihály utca 9. sz.: a II. világháború előtt épített két hármablakos (vinklis) kockaház. (A sárgára festett vékony gázcső az ereszek alatt végigvezetve!)

rizalitos – ekkor már gyakrabban álrizalitos – homlokzat, mellette a „sátortető ház”, és a harmadikon a magas, hármás ablakok. Itt is kellett lenniük „típus-terveknek”, amelyeket az építőmesterek a már mindenhol építési tervhez és engedélyhez kötött építkezésen használtak. Ezek az I. világháború után, még az 1929-es válság alatt is épült házak olyan elterjedtek voltak az egész történelmi országterületen, hogy nyugodtan összetéveszthettem volna őket a Késmárkon, Miskolcon vagy Temesváron épült változataikkal.

Dankó máramarosi rajzaival és a sepsiszentgyörgyi képekkel szemben a Fekete-Körös völgyi román kockaházakon változatos formákban megmaradtak a padlásablakocskák – vagy álemeletek –, de már öntudatos népi szöttezdíszükben is tükrözik a homlokzati rendben lezajlott modern „forradalmat”. A klasszikus vertikális tagolást felváltja a horizontális, a falsíkok tüntető vízszintes sávokkal való díszítésével és a szalagablakokat idéző, hármás ikerablak vagy ablakpár kialakításával. Az álemeletes kockaház, helyenként emeleti galériával, a vöröstéglás (vakolatlan) házsorokkal és emeletes kockaházváltozatukkal, gyakran a Kárpátokon túli román kolostorokról vett csavart kőoszlopokkal Nagyszalontáig követhető. Itt a gazdagabb díszítést a két hármásablak fölötti, keskeny alföldi padlásablak vagy álemelet váltja föl.⁶² (11. kép.) Hogy milyenek kéne lennie a magyar határon inneni „mai házaknak”, azt Dankó Imre 1968-ban, a román házakkal való összevetésben fogalmazta meg:

„Összehasonlítva ezeket az új házakat, ezt az új háztípust a mi falusi, új, négyzetes alaprajzú, sátortetős, ikerablakos, meglehetősen sablonos és szegényes formavilágú háztípusunkkal, azt kell mondanunk, hogy változatosabbak, jobbak, kevésbé sablonosak, tehát művészibbek s nincsenek hijjával a nemzeti stílussajátosságok bizonyos megjelenési formájának sem.”⁶³

A szocialista polgárnak szemet szűrő cifra és nagy házak a forgalmasabb főutakon, annak idején még a vasutak közelében és általában az iparosodott vidékeken voltak. Az én Fekete-Körös völgyi képeim is a Belényestől leereszkedő autópályán mentén készültek. Margittán, a régi mezővárosban pedig – forgalmi helyzete mellett – „valutagyárak”, azaz exportra termelő nagyüzemek dolgoztak. Dankó „sablonos” magyar kockaházai ehhez képest szegény falvak szegény hajlékai; ahogy a néprajzos fogalmaz: „a dél-bihari síkság és népe a felszabadulás után is archaikus zárvány maradt”.⁶⁴ Itt gyakran csak a sárfalat tudják a vakolat-hoz hasonlóan simítani, vagy egy sor égetett téglát tesznek élével a homlokzatra, a vakolat alá. „Az új vakolt falat festik, a tapasztottat meszelik.” Sarkadkeresz-

⁶² Nagyszalontán 1998-ban ezekre az ablakokra nézve azt mesélte egy lakó, hogy a „Ceaușescu-korban” tilos volt földszintes házat építeni, s evvel jelölték az emeletet. A házak nagyobbik része azonban Ceaușescu regnálása előtt épült.

⁶³ Dankó 1968: 120. (Kiemelés – T. Z.)

⁶⁴ Dankó 1966: I. 11.

10. kép. *Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Covasna) Str. Lázár Mihály utca 5., 7. és 9. szám, a lutheránus templommal szemben. A képen balról a Lázár Mihály utca 5. számú 1920-as évek végén épült, aszimmetrikus homlokzatú ház magas rusztikus kő lábazattal. A ház jobb oldalán az ábrizaliton kontyolt tetővel zárt oromzat, a homlokzat lefutó sarkain stukkó féloszlopok voltak fejezettel, az ereszek alatt stukkó jugendstil virágdísz látható, amelyeket elfedett a meszelés.*

11. kép. *Zöldre festett, rizalitos, álemeletes, két hármablakos ház, barna vízszintes sávban szemöldök- és könyök-lő-párkánnyal saroktelken. A ház mellett barna díszes faragású kiskapu, lejjebb barna kocsibejáró, a kocsióllás fölött szőlőlugasokkal. Nagyszalonta (Salonta, Bihar), Str. Oradiei. (A Szerző felvételei.)*

túron az egyik büszke építtető mesélte: „Nem azért vakoltam a házamat, hogy szegénynek lássák!”⁶⁵ Volt már szegény kockaház is!

Többen is emlegetik, s én is úgy kezdtem a szekszárdi kockaházakról szóló 1976-os cikkemet, hogy az az egész Kárpát-medence jelensége.⁶⁶ Ehhez valóban csak a régi, 19. századi tornácos parasztház elterjedése hasonlított a régi ország területén.⁶⁷ A tornác azonban egy háztípusnál önmagában is sokkal világosabban meghatározó forma, mint azok az ismérvek, amelyek alapján kockaháznak ítéltünk meg egy földszintes házat. Itt most természetesen nem építészeti, funkcionális szempontok szerinti ismérvekre gondolok, hanem azokra, amelyek szerint egy építtető – de hamarosan a vásárló is – a saját társadalmi csoportjának megfelelő tulajdonságokat felismeri benne. Az ismérvek közül az egyik legjellemzőbb valószínűleg az alaprajz lenne. A négyzetes alaprajz alapján azonban a 19. század végétől épült „kétmenetelű”, vagy kétsoros családi házak nagy részét kockaháznak tekinthetnénk. A székesfehérvári eklektikus vasutasház (lásd a 2. képet és a térképet) alaprajzával és belső beosztásával is kész kockaház volt: ablakával az utca frontjára néző két szalonnal (vagy tisztaszobával), amely mögé került a konyha és a különböző mellékhelyiségek, a II. világháború előtt már gyakran a fürdőszoba, amely az 1950-es években vidéken még nem volt kötelező. (12. kép.) (Az egyik szép, székesfehérvári házunk – vízszintes homlokzati renddel,

⁶⁵ Dankó 1966: II. 985.

⁶⁶ Tóth Z. 1976a: 74.

⁶⁷ Barabás Václav Frolec 1974-es írására hivatkozva mondja, hogy „[a] tornácos ház a 19. században a magyar népi építészeti karakterisztikus példája, amelynek megfelelője csupán az akkori országhatár külső peremén, de lényegesen csekélyebb súllyal mutatható ki” (Barabás 1997: 304).

12. kép. A II. világháború előtt épült nyeregvetős, két hármassablakos „kockaházsor”. Székesfehérvár Bercsényi utca. (A Szerző felvétele.)

szimmetrikus hármassablak-párral, a fedetlen oldalbejárat oromfalon lépcsős bejáratral – a fürdőszobának köszönhetette, hogy egy szovjet tisztet, nem pedig közkatonákat kvártélyoztak az ostromkor hozzájuk.)

Cselédszobával, amely rangban az 1950-es évekig a kockaház fölötti polgári lakás úri szintjét képviselte, vidéken nem találkoztam.⁶⁸ A legelterjedtebb kockaházélménynél a félig zárt sorú utcákban a négyzetes alaprajz nem látszik, és a fedetlen oldalsó bejárat esetében is csak egy tűzfalszerű oromzat tűnik fel a telek mélye felé, amely azért nem igazi tűzfal, mert többnyire ide építették a ház nagyobb, szobaméretű előszobáját, gyakran üveges verandáját, s ehhez a tüntetően magasra emelt földszintre lépcső vezetett fel. Am a kertvárosokban telepszerűen megépített, gyakran sátorotetűjű házak, habár négyzetes alaprajzúak, egyértelműen nem kockaházak, és a telken ülésüket sem hánytorgatja föl nekik a polgár. A jelvények közül tehát a szimmetrikus, páros ablakos homlokzat marad a kockaház ismérve akkor is, ha a két utcai szoba mögött „meggörbül” az alaprajza.

A görbe házak

Megint Dankóhoz visszatérve: a tornác beépítésével „az egyenes házból *görbe házat, L-alakú építményt* csinálnak”. A sokszor „szervetlenül” kiépített új házrész külön életet él: az öregek vagy a fiatalok külön lakásként használják, „pedagógusoknak, agronómusnak, szerelő munkásnak” adják ki, vagy ide várják vissza a szülők a munka után elvándorolt gyermekeket.⁶⁹ Barabás Jenő szerint ez az átépítési gyakorlat nem „szervetlen”: „az L-alaprajz egy lépés a kétsoroság irányába”, a népi építkezés fejlődési foka, átmenet az egysoros építkezésből a kétsorosba.⁷⁰

⁶⁸ „[N]yilván leginkább a fürdőszobás, cselédszobás vagy esetleg nem cselédszobás, de cselédartó lakásokban kell keresnünk a középrétegekhez tartozó családokat” (Bódy 2004: 30). Székesfehérvári kétszobás, kertvárosias háztulajdonos, katonai altiszt özvegye 2006-ban a cselédre utaló kérdésekre azt felelte, hogy „cselédnek itt voltam én”.

⁶⁹ Dankó 1966: II. 982–983. (Kiemelés – T. Z.) Felvidéki típusai közé sorolja az L-alakú házat Bakó Ferenc (Bakó 1975: 178).

⁷⁰ Barabás 1997: 307.

13. kép. A „tanító néni L-alaprajzú háza 1960-ból egységesen okkeres világosbarna vakolással, fehér díszítésekkel. Nem átalakított ház. Jobb oldalt a járda vonaláig kiugrik az alacsonyabb tetejű rizalitos szárny, nincs előkert, a járda külső oldalán vannak a virágágyások. A bal oldali (nyugati) beugrón lévő homlokzati hármásablak előtt is van kerítés, és a magasabb

tetővonalú déli szárnyon is van hármásablak. Az utca felé néző két faredőnyös hármásablak és a bejáratra fordított hármásablak mellett nem vízszintes rendszerű a homlokzati díszítés. Margitta (Marghita, Bihar), Str. Crișan. (A Szerző felvétele.)

Ha az öregekhez fordulunk, Bátky Zsigmond *A magyarság néprajzában* közli egy csinos kunmadarasi görbe ház rajzát.⁷¹ A dolog jelentőségének magyarázatáért azonban megint a társadalmi fogalmakban gondolkodó Viski Károlyhoz jutunk, aki a polgári kor nagy társadalmi különbségeit taglálva meséli el:

„Más kérdés a közjogi és társadalmi helyzet, az úr és a paraszté. A mi korunkban az építkezésben nincs úr és paraszt, csak jómód van és szegénység. »Nagy a mód, még a ház is meggömbül tülle« – mondják Nagyszalontán, ha a megtollasodott gazda L alakura parancsolja háza aljának rajzát.»⁷²

„A görbe ház” tehát Dankó bihari vidékein és nyilván a térség keleti felére eső, a Királyhágón túlra is felkúszó tulajdonképpeni L-alakú „kockaházvidékeken”, minden bizonnyal a jómódhoz kapcsolódott. A felvidéki Sároson, Miskolcon, Margittán a „tanító néni háza” (13. kép) és az Érmelléken, ahol Benedek Zoltán írta le – az 1940-es évektől megjelentek a »vinklis«⁷³ házak, amelyeknek beosztása más, mint a régieké, és már cseréptetősek.⁷⁴ De vannak Göncön és Széphalmon is hozzájuk hasonló, de magas, várszerű alapzaton álló „hugenotta” házak vagy sarok-omroztosak, amelyek mindenben „vinklis házak”, de nem szimmetrikus homlokzatúak. Máshol, mint például Miskolcon és a pesti elővárosokban, már a II. világháború előtt előírták iker családi házak építését, és „azután” is sok ikerkockaház született.

⁷¹ Bátky é. n. [1941]: 183.

⁷² Viski 1941: 143.

⁷³ Utcafrontos görbeház; L-alakú épület, amelynek két elülső szobája 4-5 ablakkal vagy két ikerablakkal néz az utcára.

⁷⁴ Benedek 1982: 272.

KIK LAKTAK A KOCKAHÁZAKBAN? EGY KIS SZOCIOLÓGIAI KITÉRŐ

A kockaház-építési időszakban, vagy inkább annak az 1960–70-es évekre eső kifutó időszakában sok szórványos és közvetve értékes adat keletkezett, amelyek közül a családi házas témában annak idején leginkább Szelényi Iván és Konrád György pécsi, szegedi és szolnoki lakótelep-, város- és lakásszociológiai kutatásaira támaszkodhattunk.⁷⁵ Az ő szociológiájuknak éppen történetietlen látásmódja volt szokatlan és imponáló, s így a szekszárdi kutatásunknak, amely „történeti rétegekkel” tervezte az elemzést, ha lehet, komplementere volt.

A társadalom szerkezetét mindenki a foglalkozási statisztikákkal és a Statisztikai Hivatal számaival összevethető saját statisztikáival igyekezett mérni. Természetesen rangsorokra is kíváncsiak voltunk, amelyekből a hatalmi szervezetben – csak a minket itt érintő szempontokat illetően is – legalább háromféle létezett.⁷⁶ Mindegyik politikai „elméleti” alapelveken nyugodott, s ehhez készítették Szelényiéik – ez is nagyon tetszett – egy „importból” származó, privilégiumokat vizsgáló negyediket. Ha 1949-től a népszámlálási statisztikákat számolom, van egy eredeti, belső használatú, régi polgári vágású „fiziokrata” rendszerű skála, élén a mezőgazdasággal, s azon belül, természetesen, nem a paraszttal, hanem a minél nagyobb földbirtokosokkal. Ez közvetlenül illeszkedett az előző ötven év adataihoz. Ugyanennek a fordulat utáni változata vagy a nyilvánosságnak szánt kulisszája már az ipart tette előre, és a minél kisebb birtokosoktól folytatódott

⁷⁵ Konrád – Szelényi 1966. Szelényiéik lakótelep-könyvén kívül különösen azokra a VÁTI-tanulmányokra támaszkodtunk, amelyek még a szerzőik 1974-es meghurcolása előtt szamizdat jelleggel terjedtek. (Megjegyzem, hogy a mi, szekszárdi vállalkozásunk fejét, Csanády Andrást és természetesen vele a kutatást is, ekkor távolította el programgázdánk, az Akadémia Filozófiai Intézete.)

⁷⁶ A kulissza a rétegzódások és tagozódások („két osztály és egy réteg”?) korabeli elméletei. A „társadalmi rétegzódás”, „osztálytagozódás” (1949), a „társadalmi-gazdasági” (1960), a „társadalmi-foglalkozási” (1970), a „társadalmi osztály- és rétegtagozódási” (1980), majd megint a „társadalmi-foglalkozási” (1990) csoportosítási rendszerek az ideológia mindenkori hőfokát jelzik. 1960-ban, a forradalom után, még a megtorlás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése közepette az először önállóan felállított szilárd osztályrangsoron belül (I. Alkalmazásban álló [munkásosztály], II. Termelőszövetkezeti tag, III. Önálló stb.) az „Alkalmazott Fizikai dolgozókat” megelőzte az „Alkalmazásban álló Szellemi dolgozó, 1. irányító, vezető, tudományos és értelmiségi foglalkozású; 2. szakalkalmazott, irodai foglalkozású”, mintha az ISCO-hierarchia lépett volna életbe. 1970-ben úgy tűnt, visszatér a fiziokrata rendszer, osztályjelmezben: I. Mezőgazdasági fizikai foglalkozású, II. Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló / Szövetkezeti tag / Önálló, segítő családtag, III. Szellemi foglalkozású / Alkalmazásban álló / Termelőszövetkezeti tag / Önálló. Az 1980-as volt a legdogmatikusabb társadalmi osztály- és rétegtagozódási rendszer: I. Munkásosztályhoz tartozó / Fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Közvetlen termelésirányító, II. Szövetkezeti parasztsághoz tartozó / Fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Közvetlen termelésirányító, III. Nem fizikai (szellemi) foglalkozású (*Beosztási fokozatok szerint*) / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Önálló; (*Munkajelleg csoportok szerint*) / Alkalmazásban álló / Műszaki foglalkozású, Igazgatási-gazdasági foglalkozású, Egészségügyi-kulturális foglalkozású, Számviteli-ügyművelési foglalkozású / Szövetkezeti tag az előbbi négy kategóriában, IV. Kisárutermelők, kiskereskedők / Önálló, Segítő családtag, Mezőgazdaság, Nem mezőgazdasági rubrikában.

a minél nagyobbakig, és ez durván – ezért a szemléltetésért Andorka Rudolf emlékéért bocsánatot kérve – a mi kockaházépítő időszakunkban is így maradt.

Létezett azonban ugyanezeknek az adatoknak egy munkajelleg szerinti csoportosítása is, amely feltüntetett fizikai és szellemi foglalkozásokat, továbbá képzettségi fokokat, és csendben vezető és beosztott státusokat is.⁷⁷ Szelényiék is az ezekből képzett összevont kategóriákat vetették össze választott városaik övezeteivel, amelyek közül egyesek nevükben megegyeztek a mi szekszárdi „városképi típusainkkal”, így a kétféle megközelítésből származó eredmények az 1–4. táblázatok segítségével összevethetők.

1. táblázat

A családfők százalékos megoszlása összevont foglalkozási csoportjuk szerint övezetenként 1971-ben Pécsen és Szegeden

Övezet	Értelmi-ségi	Egyéb szellemi	Szakképzett fizikai	Szakképzetlen fizikai	Összesen szám/százalék
Új lakótelep	22,5	28,3	30,2	18,0	191/100
Belváros	17,2	30,8	20,3	31,5	551/100
Átmeneti I.	14,7	25,2	19,6	31,5	190/100
Átmeneti II.	5,2	17,2	25,4	40,5	361/100
Ipari lakóterület	2,5	14,0	27,4	51,2	598/100
Családi házas terület	4,0	11,4	20,7	55,1	400/100
Pécs + Szeged	10,7	19,7	28,6	53,9	100%

Forrás: Szelényi 1972: 246.

Szelényiék írásai mai szemmel nem is tűnnek különösebben politikus élűnek, mégis hihetetlen leleplező erejük volt a rendszer valóságos viszonyaira nézve. Az olyan szociológiai kategóriák terén, mint a „lakásfiltráció” (Pécsen és Szegeden), a privilegizáltak, a részleges privilegizáltak és a deprivilegizáltak csoportjai nem találtak az egyenlőségi dogmák mellett sok megértésre. Különösen éles fényben mutatkoztak meg csoportjaik a standard foglalkozásstatisztikai, képzettségi kategóriákkal szembeállítva. A kiváltságok Szelényi 1972-ben sokszorosított dolgozatában kétféle modellben érvényesültek:⁷⁸

a) a *hatósági modellben*, amely révén hozzá lehet jutni: 1) új és régi magas szintű bérlakások bérletéhez (akik a legnagyobb mérvű szubvenciókat élvezik), vagy 2) korszerűtlen, komfort nélküli lakások bérletéhez (akik alig jutnak szubvencióhoz);

⁷⁷ Az utóbbiakat lehet munkaügyi statisztikának is tekinteni, de mivel az ISCO 88, a nemzetközi statisztika nem a fiziokratizmushoz tért volna vissza, hanem a politikai osztályokba (a tíz főcsoport: *major groups*), visszatér a „hierarchia”, élén a képzési pontszám nélküli 1) Törvényhozók, vezető tisztviselők és menedzserek csoportja, majd 2) a Szakemberek (*Professionals*), szakképesítéshez kapcsolódó foglalkozások következnek a legmagasabb 4 pontszámmal, de ebben az osztálykategóriában nincs se munkás, se paraszt (ISCO 88: 3).

⁷⁸ Szelényi 1972: 105.

2. táblázat

A szekezárdi háztartási minta háztartástípusai és háztartásfőinek foglalkozási összetétele (%)

Foglalkozási csoport	Szellemi				Fizikai				összesen	eset- szám		
	vezető beosztású értelmiségi	beosztott értelmiségi	admin. szellemi kisiparos	szolgálatás kisiparos	szak- munkás	betanított munkás	mező- gazdasági fizikai	háztartás- beli			nyug- díjas	
1. belváros	10,0	10,0	14,0	18,0	10,0	10,0	2,0	2,0	22,0	2,0	100,0	50
2. öröklakás	5,7	22,9	22,9	5,7	11,4	5,7	5,7	0,0	20,0	0,0	100,0	35
3. lakótelep	12,7	23,6	21,8	10,9	12,7	7,3	0,0	0,0	10,9	0,0	100,0	55
4. kertes kockaház	10,2	11,1	14,8	15,7	23,3	9,3	4,6	0,0	11,1	0,0	100,0	108
5. ólas kockaház	0,0	4,9	7,3	12,2	4,9	34,1	26,8	2,4	7,3	0,0	100,0	41
6. udvaros ház	4,3	5,7	11,4	11,4	12,9	12,9	2,9	1,4	37,1	0,0	100,0	70
7. parasztudvar	0,0	0,0	7,4	5,9	14,7	14,7	39,7	1,5	16,2	0,0	100,0	70
8. perem	0,0	1,4	2,7	6,8	8,1	48,6	23,0	0,0	9,5	0,0	100,0	75

Forrás: Tóth 1976b: 7.

3. táblázat

A szekezárdi városképi típusok háztartásfőinek munkajelleg szerinti megoszlása

Szellemi	1. belváros		2. öröklakás		3. lakótelep		4. kertes kockaház		5. ólas kockaház		6. udvaros ház		7. parasztudvar		8. perem	
	Fizikai	24,0	51,5	38,5	58,1	36,1	12,2	21,4	7,8	4,0	40,0	80,0	40,1	73,0	86,5	73,0
Egyéb (nyugd. stb.)	36,0	10,0	10,0	10,0	11,0	7,8	39,5	19,2	9,4	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen	50	35	55	55	116	48	70	70	75	70	70	70	70	75	75	75

Forrás: Tóth 1976a: 75.

b) a piaci modellben, amelyben vásárolhatók: 1) kertés villák és OTP-társaságok (viszonylag jelentős szubvencióval), vagy 2) újabb építésű családi házak (csekély szubvencióval), és 3) elavult családi házak (szubvenció nélkül) – és vannak még a lakástalanok.

4. táblázat

A magas, illetőleg alacsony színvonalú övezetekben lakó családok százalékos megoszlása összevont foglalkozási csoportonként 1971-ben Pécsen és Szegeden

A családfelek foglalkozási csoportja	Magas színvonalú övezet (Új lakótelepek, Belváros, Átmeneti övezet I.)	Alacsony színvonalú övezet (Átmeneti övezet II., Ipari lakóterület, Családi házas terület)	Összesen (százalék)	Összesen (esetszám)
Értelmiségi	77,0	23,0	100,0	216
Egyéb szellemi dolgozó	58,2	41,8	100,0	465
Szakképzett fizikai dolgozó	35,7	64,3	100,0	583
Szakképzetlen fizikai dolgozó	27,8	72,2	100,0	1024
A két város egészében	40,7	59,3	100,0	2291

Forrás: Szelényi 1972: 246.

Ez a rendszer a „deprivilegizált”, falun lakó ipari munkást a régi, végzetes értelemben véve „parasztoknak” tekintette. Szelényi jelszavai, a „késleltetett városfejlődés” és az „alulurbanizáció”, mind rájuk vonatkoznak, hiszen az új munkás-ság „fele-kétharmada” nem összpontosult az ipartelepeken, hanem falun maradt.

„Ez a kizsákmányolás sajátos formáját jelentette, hiszen ily módon a falun lakó és a városban dolgozó munkásságot megfosztották az állami költségvetésből szubvencionált, rangosabb városi infrastruktúra-fejlesztés gyümölcseitől. [...] Ez] a falusi munkásság nem volt passzív áldozat: kiokoskodta, hogy miként tudja ezt a hátrányt előnyére fordítani. Kiepítette a második gazdaságot, különösképpen a mezőgazdaságban, de a falusi ipari és szolgáltatási szektorban is. Felvirágoztatta a magyar mezőgazdaságot, a történelemben először megoldotta egy szocialista országban a lakosság élelmiszerral való ellátását.”⁷⁹

Szelényiék adatai azt tükrözik, hogy „[a] foglalkozási hierachiában lefelé haladva az állami lakásokban lakók aránya egyre csökken”.⁸⁰ Hasonló a megoszlás a szövetkezeti és öröklakások tulajdonosainál, viszont fordított a helyzet a saját családi házukban lakók összetételében (lásd 1. táblázat).

A kiváltságok (a privilegizáltak és a deprivilegizáltak) eloszlása is hasonló helyzetet tükröz: Pécsen és Szegeden Szelényi úgy találta, hogy az alacsonyabb foglalkozási és jövedelmi csoporthoz tartozó családok lakásukat elsősorban építik

⁷⁹ „Az elméletet, amit jórészt Erdei Ferenc és Juhász Pál munkái alapján szintetizáltam, a »félbeszakított polgárosodás elméletének« neveztem el” (Szelényi 1990: 42).

⁸⁰ Szelényi 1972: 247–248. (Kiemelés – T. Z.)

vagy vásárolják, míg a magasabb kategóriába soroltak főleg állami kiutalás révén jutnak lakáshoz. A lakásukért egyáltalán fizető, magasabb foglalkozási állású és jövedelmű csoportok szisztematikusan kevesebbet fizetnek lakásukért, mint az alacsonyabbra soroltak.⁸¹ A szellemi dolgozók 70%-a magas színvonalú övezetben lakik, és csupán 30%-a él alacsony színvonalúban. A fizikai dolgozók körében az arány pontosan fordított. Vagyis az iskolázottabb rétegek kedvezőbb, a tanulatlanabb, „alacsonyabb státusú rétegek az alacsonyabb színvonalú városrészekben helyezkednek el”.⁸²

Szekszárdi kockaházaink 1972–73-ban, az ő kutatásaikat követő két-három évben, jól összpontosultak az általuk megállapított családi házas negyedekre és foglalkozási csoportokra. Lakóik egyértelműen a kevesebb kiváltságot birtoklók közé sorolhatók. (Megjegyzem, az 1949-es alkotmány szerint az államhatalom éppen a lakás- és háztartásfelméréseink „deprivilegizáltjaié”, „a munkásoké és dolgozó parasztoké”. 1957–58-tól a társadalom vezető osztálya még mindig a munkásosztály, a többi dolgozóval szövetségben.)

Szekszárdon a társadalmi osztályok lakástípusonkénti elkülönülése első látásra kevésbé kiélezett, mint a másik két nagyobb városban, és ez elsősorban a mezőgazdaság túlsúlyával magyarázható. Már a szekszárdi foglalkozási adatok arra utalnak, hogy a két hasonló, ugyanakkor agrárjellege szerint nagyon különböző kockaházstípus háztartásfői a mobilitásnak egymást követő fokán állnak, ami nemzedéki differenciát is jelent.

A tömegesen megjelent kockaházak két változatát Szekszárdon az akkori felnőtt generáció hozta létre. A két elemzett kockaházstípus, az ólas és a kertes kockaház között azonban a családi életciklust tekintve is különbség van. Az ólas kockaházban a két- és háromgenerációs, teljes kiscsaládok aránya az összes típus közt a legmagasabb volt, 64,5% (a lakótelepen 63,7%), a kertes kockaházaknál ez az arány 35,3%. A kertes házaknál viszont megjelennek már a női gyermekek családjai 15,6%-ban (ólas kockaházaknál 2,1%), és itt már az idős egyedülállók és a gyermeke hagyott házaspárok aránya is magasabb (együtt 27,5%, ólas kockaházaknál ennek nagyjából a fele, 14,6%). A falusias környezetben épült ólas kockaházak idős generációi ugyanakkor gyakran még a parasztházukban laktak, így még közvetlen kapcsolat állt fenn azzal a lépcsőfokkal, amelyről a kockaházlakók jelentős része elmozdult. A kockaházakat jellemző négy foglalkozási kategória: az adminisztratív, szellemi, szolgáltatói tevékenységet folytatók, valamint a szakmunkások és segédmunkások. Utóbbiak felnőtt generációjában (31–55 évesek) a férfiak apja 55,2%, a nők apja 46,7% arányban volt mezőgazdasági fizikai munkás (ugyanezek nagyapja pedig 77,5%-ban és 66,1%-ban), ezen belül paraszti származásukkal a szakmunkások vezettek: a férfiak apja 65,0%-ban, a nőké 46,7%-ban származott ebből a rétegből, nagyapjuk pedig 88,9 és 66,7% arányban.

⁸¹ Szelényi 1972: 63, 4. táblázat.

⁸² Szelényi 1972: 247.

14. kép. *Diósgyőri kockaház* sor a Szerdahelyi Kálmán utcában. (A Szerző felvétele.)

Kérdőíveinkkel 1972-ben a nagyszülők foglalkozását is vizsgáltuk, ami megerősítette, hogy a két kockaház típus háztartásainak többsége földműves-paraszti modellt hozott magával. A nagyszülők Szekszárdon sokszor még falusias mezővárosi környezetben éltek, vagy a környező falvak népességét gyarapították, s a hadikonjunktúráknak még egyik előző időszakában nevelkedtek. Az elhagyott világ volt a kockaházépítő mértékadó, még sokféle közösségi hagyományjal felvértezett saját társadalma – amiből, ha tehetne, szabadulni vágyott. Arra a kérdésre, hogy „miért ilyet építettek”, nagyjából ugyanaz az építetők válasza: „mindenki ilyet épített”, ami mást jelentett nekik, mint az individualizált kulturmunkásnak. Az utcában látott minta kiválasztása és a három homlokzati sáv hasonló színezése lényegében az utca lakóközösségével (az építő kaláka lehetséges tagjaival) vállalt közösséget. (14. kép.)

A két „tiszta szoba” ablaka, mint korábban, itt is a hely közterére nézett, amelyen eredetileg a közösséget mindenképp érintő események zajlottak. Templomba igyekeztek, kelengyét vittek a legényes házba, keresztelőre és temetésre mentek, nászmenetek vonultak, körmenetek, betlehemezés, mutatványosok, házalók és cirkusz hirdetések jártak.⁸³ És arról sem szabad megfeledkezni, hogy a környezet – mint a kocsmák, az egyet, a felekezeti körök, majd a kultúrház – cirkuszokon kívüli, egyenletes, szokásos mozgása, az abban történő változások is életbevágóan fontosak lehetnek számukra. A legépebben, úgy tűnik, a temetőben fejeződik ki a valódi közösség egyik legbiztosabb jegye: a hagyományos elkülönülés, a különbözők különbözőségének elvárása.

A totális rendszerek nem is a kis magántulajdonnak voltak az ellenségei, hanem az olyan közösségeknek, amelyeket nem ők ellenőriztek. Ezek felé

⁸³ Az „egymeneteles forma”, a „hagyományos” parasztház „[k]eskenyebb homlokzata a közös tér, az utca felé, udvara pedig a »belső«, a saját szabad térre nézően művészi kiképzésű – azaz nézőpontoknak megfelelően reprezentál. (A ház másik két oldala, a szomszéd telek irányába és hátrafelé mindig dísztelen.) *A parasztház többnyire a falu egy darabja, épületközösségbe tartozó alkotás. Ez különbözteti meg a nemesi kúriától, amely a kastélyok elhelyezésével és alaprajzával tart rokonságot*” (Mojzer 1971: 62; kiemelés – T. Z.). Dankó Imre ugyanerről: Biharban a feudális korban „[a] falvakban kétféle ház épült. A kúriális nemesi, vagy földesúri ház és a jobbágyházak. [...] A kúriális házak erősebb, időtállóbb anyagból készültek, rendszerint téglából, és általában azoktól elkülönülve épültek” (Dankó 1966: II. 794).

suhintott gumibotjával a „kockaházkori” „Kulturkampf” egyik főtisztje is, aki szabadidő-kutatási táblázataiból derítette ki, „hogymelyik tevékenységformák állják leginkább útját a magasabb típusú kulturálódás terjedésének”:

„Eszerint a semmittevés, a kocsmá, a templom, valamint a szabadidőtevékenység alapjául szolgáló magántulajdon a legerősebb ellenségek, amelyeket a kultúrának le kell győznie. [...] a szabadidő eltöltésének rendező elvévé a személyi tulajdon gondozása és élvezése válik. [...] valójában harci terepről és nem békésen növekedő virágoskertről van szó a művelődés esetében.”⁸⁴

Az utca közönségét célozza meg az előkert is, amely a virágkertészeten keresztül kapcsolatokat létesít, amikor a napját mindenki az idegen munkahelyen tölti. Az utcának szól a kerítés is, amely egy egész külön tanulmányt igényelne: például a szépen megépített nagyszalontai sarokház autóbejárós kerítése, amely a mellékutca felé már csak drótkerítés, vagy a sepsiszentgyörgyi kockaházak előkert nélküli, majdnem falnak lapított drága vaskerítései. Mindez viszont – mint ahogy már említettem – nagyjából a múlté! Szép szecessziós vaskapuk és kerítések bebádogozva állnak. A házak is polgárosultak, elzárkóznak, amit a fényképező kutató sajnál legjobban. Illyés Gyula 1936-ban még azt írta, hogy „[a] kastély után a legdíszesebb, sőt még annál is tekintélyesebb épület az ököristálló. Azután a gazdatiszt lakása, amelyet nem tudni, milyen hagyományból, majd mindenütt ciprusok és fenyők öveznek.”⁸⁵ Minden forma – nemcsak az olyan szembeötlő elemek, mint a két hármablak, hanem például a kerítésszek vagy a bádogdíszek is a tetőn – akarva-akaratlan társadalmi állást jelöl, avval is, ha szándéka éppen leplezni azt. A jelek elsősorban a saját helyi közösségnek szólnak: az osztályos társaknak a hasonulás jelvényeivel, amelyek másoknak az elkülönülést jelölik. A kiültetett karácsonyi lucfenyők, ciprusok jó ideje már falat alkotnak a valamikor beszédes homlokzatok előtt.

„A KÜLÖN NEMZETI ÉS KÜLÖN NÉPHAGYOMÁNYOK DOLGA”

„A külön nemzeti és külön néphagyományok dolga”, amit e kísérlet elején vetettem föl Györffy István szövegére utalva, úgy látszik, mindennapi tapasztalatként még sokáig elkísér minket, s ahogy átüt az íratlan hagyomány az írásbeliségen, nem úgy néz ki, hogy ne lenne „kormányzó ereje”. Habár negyven évvel ezelőtti, szekszárdi munkáimban szociológiai tekintetű modorral szándékosan kerültem meg Györffyt, végigkövetve a kockaház ürügyén a vele kapcsolatosan elérhető írástudó reakciókat, látnom kell, hogy amit ő saját népe műveltségének nyelvének elmond, a bolgár–török – úrnemzeti – motívumok nélkül is életképes

⁸⁴ Vitányi 1974: 4–5.

⁸⁵ Illyés Gyula 1937 [1936]: 5.

volt.⁸⁶ Majd mindegyik megvizsgált megnyilvánulás rokon volt abban, hogy saját társadalmi identitása többféle szálon keresztül kötődött ehhez a „néphez”, s leszólva is ezt tekintette referenciának, sőt közvetlenül vagy közvetve Györffy-hez, a magyar népies „filozófia” (vagy konzervatív szociológia) egyik legnagyobb személyiségéhez is szálak fűzték.

Ilyen volt Dankó Imre is, aki magától értetődőnek tekintette, hogy a „népi építészetbe” sorolja mind a magyar, mind a román házakat, s evvel a társadalomtudományok rendies munkamegosztásának és társadalomszemléletének megfelelően a köznépi szintre helyezze őket. Az új házak kritikájában a gyakorlati elvárások is egy kistermelő gazda vagy iparos fizikai foglalkozási besorolásának megfelelő lakóházára vonatkoztak. Szelényi 1990-es utólagos interpretációjából is kiderül, hogy a Dankóénál nem sokkal későbbi kutatása során a kockaház típusú lakásönellátás automatikusan paraszti, illetve – valószínűleg Juhász Pál sugallatára – „parasztpolgári” azonosítást kapott. A Dankó máramarosi kirándulása idején még csak tervezetben létező *Magyar Néprajz* azóta megjelent IV. kötetében ez a ház harminc év múlva is (1997) a „népi építészetbe” került – akkor már többféle változatban – mint „kockaház”. A „munkásnéprajz” pedig egy lakáskultúra-részfejezettel („Karám, barakk, kolónia”) ugyanitt a VIII., *Társadalomnéprajz* című kötetben kapott helyet, de a munkás családi háza említése nélkül.⁸⁷

Ennek a valóban hagyományos besorolásnak felelt meg az első látásra örökölt néprajzkutatói mentalitásnak tűnő, de mint láttuk, széles körben elvállalt értelmiségi vagy inkább középosztályi „patrónusi” szerep is. A különböző szinteken élő csoportok öntudatára vagy önértékelésére vonatkozóan, Dankó Imre szálán továbbmenve, érdemes egy-két rövid szöveget végigolvasni.

Ami a konzervatív szociológia struktúrafogalmait illeti, Györffynek lényegét tekintve Kölcsey Ferencsel is közös, saját nemesi nemzet- és népfelfogása volt, amelyben eredetileg az úri patronátus erénynek számított, és egyben társadalmi állásának – 1848-ig – tartozéka is volt. Az elitbe, a vezetők közé vágyó, „a nép közül kiemelkedett és a középosztályban elhelyezkedett elem”, vagy régiesen a már emlegetett „tisztességesebb karakterű” értelmiségi azonban egyoldalúan érezte a rendi határvonal alatti köznéppel a közösséget, ami társadalomszemléleti csapdája is lett. Györffy István így ír 1939-ben:

„Az a tény, hogy külön nemzeti és külön néphagyományokról szoktunk beszélni, azt mutatja, hogy a nemzeti és néphagyomány – legalább is nálunk – nem ugyanaz. A nemzet politikai közösség, amelyet a közös származás, közös anyanyelv, közös történelem, közös hagyományok tartanak egybe, vagy a közös életviszonyok, életérdekek. [...] *Nép*-nek rendszeren a nemzet alsó társadalmi rétegét nevezzük. Tágabb

⁸⁶ „Az ugor eredetű, zsákmányoló életet folytató előmagyar alaprteget másfél évezred előtt egy harcias nomád, de már földművelést is ismerő, tehát fejlettebb műveltségű nép, a *bolgár-török* hódította meg, s szervezte nemzetté” (Györffy 1942 [1939]: 9; kiemelés az eredetiben).

⁸⁷ Paládi-Kovács 2000: 274–280.

értelemben pedig a *nép* minden olyan embertömeg, amely nemzetté nem alakul. Ritkább értelemben azonban nemzetet is értünk alatta.

[...] Sietek kijelenteni, hogy a mai úri osztályt nem azonosítom a bolgár-törökkel, sem a parasztot az ugor előmagyarokkal. A harcias vezető réteget a másfél évezre-des harc nagyrészt megemésztette, hiszen a hitelesen Árpád-kori eredetű magyar nemesi családokat hamar megtudnók számlálni. A parasztságban sem túlnyomó az ugor elem. Az évszázadok folyamán sok nemes elszegényedett s leszármazottai ma a parasztság soraiban élnek. De még több a nép közül kiemelkedett és a középosztályban elhelyezkedett elem. Az itt talált és beköltözött rokon és nem-rokon elemek is erősen megkeverték a magyar vért.”⁸⁸

A nézőpontoknak ezt a fajta különbségét a II. világháború előtt és alatt már Eckhardt Sándor az igazi háborús, márciusi frontos (népfrontos) *az Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötet előszavában „tragikus vitának” tekintette, s bizonyosan komolyan mondta azt is, amit a tudomány szaváról hozzáfűzött:

„»Magas« vagy »mély« kultúra?⁸⁹ Nemesi, nemnemesi »történeti« vagy paraszti, népi műveltség [...] Paraszttállam vagyunk,⁹⁰ hangzik a jelszó, míg más oldalról gyanakvó felháborodással fogadják a magyarság alsóbb rétegeinek felfelé törekvését, és vádoltak padjára utalják a nép betegségeinek diagnózisát megállapító írókat. Azt hisszük, a tudománynak is van szava ebben a tragikus vitában.”⁹¹

A példaképek első látásra nyilvánvalónak látszanak. Dankó 1966-os kandidátusi értekezését Györffy Istvánnak ajánlotta, és majdnem mindegyik megnevezett szakmai tekintélye, ha éppen nem tanítványa Györffynek, ugyanabba

⁸⁸ Györffy 1942 [1939]: 7. Erdemes mellé idézni Kölcseyt is: „Jól megértsd: nemzet és sokaság egymástól különböznek. Amaz együvé állott egész, ez több egységek most ilyen majd olyan számban és alakban történt összecsoportozása. Amannak van állandó pályaköre, melyen a vele összeköttetésben levő nemzetek sorában lassabban vagy gyorsabban, de bizonyos egyetemi rendszerrel mozog; emennek kimért útjai nincsenek. Amaz a Balaton, mely a saját partjai közt százak óta van és tápláltatik; ez a hullámok, mik a Balatonon gyakorta látható ok nélkül támadnak, s ismét eltűnnek” (Kölcsey 1937: 932).

⁸⁹ A magyar társadalmat leíró fogalomnak és a gondolatnak is magyarnak – értsd: nem németnek – kell lennie. Viski Károly írja, hogy jobb híján adta „a szóba kerülő folyamat két végének” jelzésére a „Népi és úri műveltség összefüggései” címet, „ha ugyanannak nem tekintjük a németül gondolkodók ’magas’ és ’mélykultúra’ kifejezését” (Viski 1941: 135).

⁹⁰ Kovrig Béla írta nemsokára 1943-ban, hogy a „szociális fejlődés sodra meggyorsult”. Átalakulás „szellemben” és „szerkezetben”. Szerkezet alatt azt érti, hogy az I. világháború után „mindenki látta, hogy egy fegyveres küzdelemben csak az a nép állhatja meg a helyét, amely haderejének ütközését gazdasági önállósággal, termelésének berendezésével is meg tudja támasztani”. Minden ország igyekezett olyan iparpolitikai intézkedéseket tenni, amelyek előállították azt, amire a „nemzet jogos érdekeiért harcoló, küzdő hadseregnek szüksége van. Ez a törekvés mindenütt kialakította a nagyipart, a gyáripart.” Később arról ír, hogy 1935-ben Magyarország megszűnt agrárállam lenni: az őstermelő lakosság számaránya „az egész akkori társadalomban 49% volt” (Kovrig 1943: 43–44).

⁹¹ Eckhardt 1941: 5.

a II. világháború előtti (népies) értelmiségi középosztályi körbe tartozik, amellyel a történeti építkezések jeleinek és formáinak felfogásánál és a kockaház kritikájánál találkoztunk.⁹²

A konzervatív szociológia társadalom- és nép- (etnikum-) fogalma

A műveltséggel közvetített hosszú társadalmi-történeti folyamatok érvényesülése nem újdonság. A II. világháború előtt a témánkra rálátást közvetítő értelmiségi középosztály azonban mind konzervatív és nemzeti, mind modern szakmai nézeteivel – már aki ezt észrevette – merőben más helyzetben találta magát a romokat örökölt, háborút követő korszakban. Már a II. világháború előtt sem Hermann Ottónak a nép iránti, a továbbélő feudális választóvonalaknak néhai uraiktól örökölt patriarkális érzelmeiről volt szó, hanem talán a még régebbi, a képzettséggel érvényesített szakszerűséggel vállalt honorácior hivatásról és kiváltságról, amely egyben az osztály társadalmi morális állását is törvényesítette. A fiatal értelmiségi nyilván másként is fésülködött és másféle szemüvegkeretet hordott, mint romantikusabb tanárai, és radikális színeiben is moralitásra és szakszerűségre törekedett a sokféle lehetséges csoportműveltséggel szemben is. Ahogy Bibó Istvánnál is olvashatjuk, ez volt a nemzeti átalakulásra kész (paraszti) népének elkötelezett értelmiségi elit. Ekkor már nem Györffy népe, hanem a „Felkészült nemzet”. Érmelléken tehát már évek óta építik a „vinklis házakat”, mikor László Dezső azt mondja:

„A mai magyar nemzet szellemileg teljes mértékben fel van készítve [sic!] és alkalmas a legnagyobb szabású nemzeti társadalmi reformra. Íróink, költőink, művészeink, politikusaink és papjaink nagy számban megnyilatkozó legkiválóbbjai mindannyian hirdetik a belső társadalmi átalakulás szükségét s azt a gondolatot, hogy ez nem lehet más, mint a nemzetet alkotó összes tényezőknél önmagukban való minden irányú megerősítése és egymással való összekapcsolása. *Teljesen világos, hogy a magyar nemzet derékhadát és legtisztább rétegét adó magyar föld népe az új nemzetfenntartó történelmi osztály.*”⁹³

Talán bűnös ünneprontásnak számít egy ilyen tiszta idealista elszánás után megkérdezni valakit, hogy vajon kíván-e „a magyar nemzet derékhadát”, „a magyar föld népe”, „új nemzetfenntartó történelmi osztály” lenni. László Dezső nem ismerhette Erdei

⁹² Györffy István egyébként Dankó bihari kutatási területének is kitűnő szakértője volt. Dankó munkájában az 1966-ban a mértékadó szaktekintélyeket is felsorolta: „Jankó Jánosban, Hermann Ottóban, Báthky Zsigmondban és Cs. Sebestyén Károlyban, újabban pedig Gunda Bélában, Vajkai Aurélban, Varga Lászlóban tisztelhetjük a magyar népi építészet kutatásának nagy alakjait.” Természetesen ahogy 1954-ben a háború előtti népi építészet kutatása is bírálatra került, idézni kellett még 1966-ban Stugyeckaja kolhozparaszt-lakóház tanulmányát – ami még érdekes is lehetett (volna) (Dankó 1966: II. 787).

⁹³ László 1943: 15. (Kiemelés – T. Z.)

Ferenc 1936 januárjában Genfből öccsének írt levelét, amely megelőlegezte a radikális népiesség másfajta viselkedését, s ezzel a kiszolgáltatottnak vélt „parasztrend” – Dankó számára és azután majd sokak számára is – meglepő igéyeit:⁹⁴

„tán egy szép autó, tán Rousseau vagy egy művé finomult nő, teljesen mindegy –, de úgy éreztem, hogy egy rettenetes kéz lerántott egy leplet, ami eddig jótékonyan takarta az igazságot. Paraszt vagy! Égette a fülem dobhártyájára a szót... [...] Azt is most tudtam meg, hogy egy nép és osztály, amíg határai közt nyugodtan él, addig nem energia. Mikor bomlóban van, s mássá kíván lenni, akkor politikai energia, mely minden követ képes elgördíteni. *Az is bizonyos, hogy amikor öntudatos lesz egy alsó réteg, s hangoztatni kezdi, hogy mi proletárok, mi parasztok, akkor ez már azt jelenti, hogy nem akar tovább proletár és paraszt maradni.* Már fegyver a szó, ha kimondja, mellyel polgári sorsért verekszik. Nyugaton ez egyik sem feszülő energia. Itt nincs úgy öntudatos paraszt és proletár. S amit itt közelesen átéltem, abból pedig az a harci kiáltás sarjadt, hogy *nem szabad parasztnak lenni!* Harcolni kell ellene, hangoztatni, hogy azok vagyunk, ha ellenkezőjét akarnak elhitetni is. El kell törölni a föld színéről ezt a minőséget! [...] ami érték és tartalom a parasztsorsban van, azt igen: fölhasználni, alkalmazni...”⁹⁵

Dankó művének az univerzális néprajzi szemlélet követelte történeti részeinél nem is találunk még fennakadást, viszont a háborús özönvíz utáni időkről olvasva nála már úgy tűnik, a mindenkori kockaházépítők Erdeiével azonos ambícióival – másokhoz hasonlóan – Dankó társadalmi osztályának jövőre szóló tervei csalódásba fulladtak, a patrónusi szerep legitimitása összedőlt. Érmelléken – mint láttuk – 1940 után, Észak-Erdély rövid pár éves visszatérésétől kezdve – a háború miatt nyilván veszteségekkel – folyt a munka után vándorlás, otthon pedig tovább építették az olyan-amilyen „vinklis házakat”. A hely viszonyait, ha akarjuk közösségi viszonyait, évszázados jobbgáyi és paraszti hatóságellenes gyakorlati műveltséggel, „trükkökkel” élték túl.

Nincs szó a radikális parasztpárti szociológiában sem egységes dolgozó paraszti osztályról, „parasztrendről”, a „parasztpolgár” azonban már a levegőben volt. Bibó István ekkor még kasztosít: a Parasztpárt a „szegényparasztkok pártja”.

„*A nagygazdák nem parasztkok.* Elsősorban nem azért, mert vagyonos, hanem azért mert olyan helyzetben van, melyben vagyonát csakis más, szegényebb parasztkok munkájával tudja hasznosítani. [...] a parasztság minden erővel törjön ki, álljon saját lábára és rázza le magáról a »felette« álló rétegek vezetését.”⁹⁶

⁹⁴ Erdei itt már igazi polgárként lázad, míg a paraszt (nagyapja), aki az értelmiségi polgárt is úrnak tekinti. Erdei 1973 [1936]: 5.

⁹⁵ Erdei 1980 [1936]: 73–74. (Kiemelés – T. Z.)

⁹⁶ A magántulajdont mint a paraszti felemelkedés eszköztét máshol egyébként Bibó elfogadja (Bibó 1986a [1947]: 411–412; kiemelés az eredetiben). Bibó itt Márkus István egyik 1947-es, *Valóságban* közölt cikkét idézi, amikor azt mondja, hogy „a parasztpárt *nem a szegénységbe beleragadt, hanem a szegénységből minden erővel kitörő parasztságnak a pártja*” (Bibó 1986b [1947]: 410–411; kiemelés az eredetiben).

A kockaház, sokféle arca dacára, a középosztály számára csak fantomkép-ként jelent meg. Egy olyan korban, amikor mindenütt polgári értékeket kellett termelni, a mi szegény kockaházi kispolgárunk – aki nagyon is tudatában volt annak, hogy milyen bizonytalan az ő nem paraszti állása – vidéken „parasztpolgár” lett. Szelényi a magyar polgár csíráját kereste a libatömőkben, viszont annak a Juhász Pálnak, akitől Szelényi tanult, önálló polgárfogalma volt, amellyel már 1990-ben hadakozott a paraszt gúzsbakötése ellen:

„A kistulajdonosok világa csak akkor válik szabad világgá, ha a piaci szerepek nem arra szolgálnak, hogy megmerevítsék, gúzsba kössék az embert mint parasztot. A polgár attól polgár, olyan értelemben független és individualista, hogy maga választja meg és a maga képeire tudja formálni a társadalmi szerepeket. Ez igaz a parasztpolgárra is. A polgár egyéni boldogulását keresve egy végtelenített közösség tagja, egy – az adott közösséget mindig átlépni kész – individuum. Nincs meghatározva az a társadalmi tér, amelyben a maga individualista szerepét meg akarja valósítani. A vonatkozási tér állandóan felborul és kitágul. A parasztpolgár viszont a számára releváns közösségben – az már aztán a történeti kortól függ, hogy mennyire rendies ez a közösség – akarja a maga egyéni szerepét megtalálni. Tehát a parasztpolgárnak nem egyszerűen azért kell a vagyon, hogy gazdag legyen, hanem azért, hogy a számára releváns közösségben fontos egyéni szerepet formálhasson meg. Ilyen értelemben a parasztpolgár szeretetre méltóbb, de nyilvánvalóan sokkal provinciálisabb.”⁹⁷

Mire „iszonyatos veszélybe” kerül a parasztpolgár – mert azóta tudjuk, hogy valóban abba került –, már „magyar kispolgár” lesz:

„Valóban iszonyatos veszélyben van ma Magyarországon a kispolgár, a második gazdaságra alapított egzisztenciák óriási köre mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, és valóban nagy veszélyben a munkahelyi érdekvégyesítésre épülő munkáspolgárosodás. De nem a nagypolgárok fenyegetik, hanem a mezőgazdasági rendszer összeomlása. A kényszerhelyzetben a krumpli- és káposztatermelő kispolgárság nő...” – miközben, mint Juhász mondja, összeomlott a szovjet piac.⁹⁸

* * *

Az 1970-es évek elején, a kockaház-építkezési „rögeszme” végén, utcásorban épült még a „típus” – fényképünk van róla –, a kockaház-építetők közül már többen nagyjából tisztában voltak saját helyzetükkel, fiaik pedig teljesen világosan látták azt, ami az utolsó kockaház-építési hullámmal párhuzamosan folyó típusváltásban is megnyilatkozott. Ahogy az egyik szekszárdi kockaházépítő tulajdonos megfogalmazta: „A paraszt a [megtagadni vágyott] bélyeget a bőrével

⁹⁷ Juhász Pál első hozzászólása: Szelényi 1990: 60.

⁹⁸ Juhász Pál második hozzászólása: Szelényi 1990: 69.

vitte át az új házba.” Fia már másikat épített, mert apját „prolisnak” tartotta.⁹⁹ Az a falukutató diák, aki vidéki kockaházból jött, ugyanavval az ellenszenvvel készítette el a vizsgálat próbakérdőívét saját lakásában, mint ahogy a kor szakírói és kultúrmunkásai tekintettek e házra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakó Ferenc 1975: A parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. (Szerk.: Bakó Ferenc.) Egri Múzeum, Eger, 175–220.
- Barabás Jenő 1997: A magyar népi építészet történetének korszakai. (A tájtípusok virágkora. 19. század; Az integrálódás kora. 20. század.) In: *Magyar néprajz*. IV. kötet, *Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 304–308.
- Bátky Zsigmond é. n. [1941]: Építkezés. In: Bátky Zsigmond – Györfly István – Viski Károly (szerk.): *A magyarság néprajza. Tárgyi néprajz*. Királyi M. Egyetemi Nyomda, Budapest, I. kötet, 108–216.
- Benedek Zoltán 1982: Falu, telek, ház az érmelléken. In: *Korunk. Évkönyv „Metamorphosis Transylvaniae”*. (Szerk. Herédi Gusztáv et al.) Korunk, Kolozsvár – Cluj Napoca, 270–276.
- Benoît-Lévy, Georges 1904: *La cité-jardin*. H. Jouve, Paris.
- Bibó István 1986a [1947]: Parasztpárt és parasztság. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető Kiadó, Budapest, 2. kötet, 412–417.
- Bibó István 1986b [1947]: Parasztpárt és parasztkultúra. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető Kiadó, Budapest, 2. kötet, 406–411.
- Bierbauer (Borbíró) Virgil (s. a. r.) 1941: *Kiscsaládos családi házak mintatervei*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
- Bierbauer (Borbíró) Virgil é. n. [1942]: Az építészet. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 565–588.
- Bódy Zsombor 2004: Kislakás, társasház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég (Új folyam)* 34. 27–56.
- Dankó Imre 1966: *Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében (különös tekintettel a településre, építkezésre és lakásbelsőre)*. Kandidátusi értekezés.
- Dankó Imre 1968: Új háztípus a romániai népi építkezésben. *Ethnographia* (LXXIX.) 1. 119–121.
- Eckhardt Sándor 1941: Előszó. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 5–6.
- Erdei Ferenc 1973 [1936]: *Parasztok*. (Hasonmás kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 3–217.

⁹⁹ Tamáska Máté szendrői kutatásából, mely szerint: „A kockaházakban élők nagy arányban költöznének a tehetősebb, nagyobb családi házakba. Azok azonban, akik jelenleg is ilyenben élnek már a következő szintre tekintenek. Ugyanez a kép Tiszafüred esetében” (Tamáska 2006: 57).

- Erdei Ferenc 1980 [1936]: Napló és levélrészletek. In: *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 71–82.
- Germuska Pál 2008: A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói. Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963. *Korall* (9.) 33. 62–80.
- Gunda Béla 1954: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. In: *Az MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. V. kötet, 373–408.
- Györffy István 1942 [1939]: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.
- Györffy István 1943: *Magyar falu – magyar ház*. (S. a. r és bev.: Györffy György.) (Györffy István munkái.) Turul Kiadás, Budapest.
- Hámori Péter 2003: Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944. *Korall* (4.) 13. 30–48.
- Hámori Péter 2004: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében. Változások értékelése. *Századvég* (Új folyam) 34. 3–26.
- Hauptman Györgyi 2006: *Kockaháztól a családi házáig. A Nagyatádi Városi Múzeum kiállítási katalógusa*. Nagyatádi Városi Múzeum, Nagyatád.
- Hofer Tamás 1972: Az anyagi kultúra jelenkutatása. Előadás az 1971. december 8-i, MTA Filozófiai Intézetében tartott vitaulésen: A néprajzi jelenkutatás problémái. *Filozófiai Szemle* (16.) 3–4. 521–526.
- Illyés Gyula 1937 [1936]: *Puszták népe*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- ISCO 88: *International Standard Classification of Occupations 1991 II. Index*. International Labor Office, Geneva, 269–272.
- Kenéz Gyözőné 1973: *Falusi háztartások lakás- és életkörülményei*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Kenéz Gyözőné (Pálos Miklós) 1979: Perbáli példa. *Magyarország* 34. 29.
- Konrád György – Szelényi Iván 1966: *A lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koch, Wilfried 2005 [1991]: *Építészeti stílusok. Az európai építőművészet*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Kovrig Béla 1943: A szociális kérdés. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. (Felelős kiadó Dr. Páll György.) Az Erdélyi Párt Kiadása, Kolozsvár, 43–54.
- Kölcsey Ferenc 1937: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. In: *Uő: Összes művei*. Franklin Társulat, Budapest, 902–941.
- Kunszabó Ferenc 1980: Kaláka. In: *Makacs maradandóság*. Magvető Kiadó, Budapest, 200–210.
- László Dezső 1943: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. (Felelős kiadó Dr. Páll György.) Az Erdélyi Párt Kiadása, Kolozsvár, 9–19.
- Mendöl Tibor é. n. [1942]: A mai kultúrtáj. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 97–128.
- Mojzer Miklós 1971: Torony, kupola, kollonád. *Művészettörténeti füzetek* 1. (MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadványai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olajos Csaba 1998: *A Diósgyőr-Vasgyári munkáskollónia – Miskolc*. (Tanulmányok Diósgyőr Történetéhez.) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

- Paládi-Kovács Artilla 2000: Az ipari munkásság. In: *Magyar néprajz*. VIII. kötet, *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 239–308.
- Rados Jenő 1971: *Magyar építészettörténet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- S. Nagy Katalin. 1984: A kockaház. Életünk tükré: a lakás. *Élet és Tudomány* (38.) VII. 13. 885–887.
- Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.) 1998: *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván 1972: *Településrendszer és társadalmi struktúra. (Szociológiai szempontok a magyar lakásrendszer és városstruktúra elemzésében.)* VÁTI, Budapest, Xerokópia. (Megjelent változatai: 1983-ban Oxfordban angolul, majd 1990-ben Budapesten az Akadémiai Kiadónál, *Városi társadalmi egyenlőtlenségek államszocialista társadalmakban* címen.)
- Szelényi Iván 1990: Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatnak elnyeréséhez. Budapest – Los Angeles, 1989. július-október. Opponensi véleményekkel és hozzászólásokkal. *Replika* (1.) 2. 24–72.
- Szelényi Károly – Nagy Gergely 2008: *Kertváros-építéset: az angol példa Magyarországon*. Magyar Képek coop., Veszprém – Budapest.
- Takács Borbála 2006: *Műveltség és életmódváltás. Családi ház építők Magyarországon a második, „szocialista ipari forradalom” idején.* (Szakdolgozat.) Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem szak, Miskolc.
- Tamáská Máté 2006: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle* (16.) 4. 36–63.
- Tóth János 1945: *A magyar falu építőművészete*. Magánkiadás, Szombathely.
- Tóth Zoltán 1976a: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalmi 1972-ben. *Valóság* (XIX.) 4. 74–84.
- Tóth Zoltán 1976b: *A szekszárdi szociológiai és társadalomtörténeti vizsgálat összefoglalása és a háztartásfelmérés összefoglaló számításainak ismertetése*. Budapest. Kézirat.
- Tóth Zoltán 1980: A normatív tartalmú konyhai falvédőfeliratokról. In: Kovács Ákos (szerk.): *Magyarországi szöveges falvédők a 19–20. században*. (Hatvany Lajos Múzeum füzetei 7.) Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan, 28–35.
- Tóth Zoltán 1997: „A magyar középosztály megteremtése” (Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára). *Századvég* (Új folyam) 7. 46–72.
- Tóth Zoltán 2006: Székesfehérvár településének 19–20. századi belterületi történeti rétegei és a külvárosok lakóépítkezése. In: Entz Géza Antal (szerk.): *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár*. Osiris Kiadó, Budapest, 64–86.
- Vargha László 1941: *A magyar nép háza*. (Különlenyomat a Bartha Miklós Társaság „Új Európa és az Új Magyarország” című évkönyvéből, 1941, 8–12.) K. n., Budapest.
- Virág Pál 1955: Tipizálás és lakástervezés. *Magyar Építőművészet* (Új folyam 4.) 11–12. 39–40.
- Vitányi Iván 1974: Szabadidővizsgálatok tapasztalatairól. *Kritika* (Új folyam 3.) 3. 4–5.
- Viski Károly 1941: Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar életegységében*. A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarágtudományi Intézete, Budapest, 135–160.
- Wildner Ödön 1906: A kert-városok. *Huszdik Század* (7.) Január, 47–60.
- Weiner Tibor 1955: Építészetünk. *Magyar Építőművészet* (Új folyam 4.) 1–2. 1.

Nagy-Csere Áron

Nyomortelepből mintalakótelep

Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmezése?

A társadalomtudományok magukat értéksemlegesként és apolitikusként ábrázoló fősodorbeli szövegei legtöbbször egyértelműnek láttatják a *városrehabilitáció* fogalmát.¹ Ez a gyakorlat döntően hozzájárult ahhoz, hogy igen széles körben elterjedt a terminus kritikátlan használata. Tanulmányom célkitűzése, hogy revízió alá vegyem a városrehabilitáció fogalmát. Meggyőződésem ugyanis, hogy a vele kapcsolatos diskurzusokban uralkodó normák nem maguktól értetődőek, hanem hatalmi viszonyok leképeződései. Ehhez kapcsolódóan megkísérlem bemutatni a Horthy-kornak és az ötvenes-hatvanas évek szocialista rendszerének nyomortelepekhez való viszonyában fellelhető különbségeket és hasonlóságokat, a ferencvárosi Mária Valéria-szükségtelep lebontásával kapcsolatos szövegek vizsgálatán keresztül.

Budapesten 1949 végére túlnyomórészt befejeződött a II. világháború utáni újjáépítés és helyreállítás,² ezt azonban egy évtizedig még nem követte semmilyen jelentős lakásépítési program. A kommunista hatalomátvételt követő években elsősorban a nehézipari fejlesztések és az ún. szocialista városok építéséhez kapcsolódó beruházások emésztették fel az amúgy is szűkös forrásokat.³ A fővárosban már a világháború előtt is nagyon komoly lakáshiány volt.⁴ Az ebből eredő társadalmi feszültségeket 1945 után tovább fokozta a „mezőgazdasági dekonjunktúra” és a kollektivizálás következtében Budapestre áramló, ott munkalehetőséget remélő vidéki tömegek megjelenése. A főváros világháborús népeségvesztése, a „volt uralkodó osztályok” tagjainak külföldre távozása, a társbérletesítés, a kitelepítések, majd az 1956 utáni tömeges kivándorlás elenyésző mértékben enyhítette a lakáshiányt. Statisztikai adatok tanúsága szerint 1949 és 1960 között Budapest tényleges népszaporulata a letelepedés adminisztratív eszközökkel történő korlátozása ellenére is 214 ezer főt tett ki – s ez az adat természetesen nem számol a be nem jelentett lakóhelyű, az albérletekben,

¹ Például: Egedy – Kovács 2005: 10.

² Preisich 1998: 70; Kocsis 2009b: 85–86.

³ Csizmady 2003: 78; Kocsis 2009b: 83, 90–94. Ugyanezen okokból Hruscsov hatalomra jutásáig a Szovjetunióban sem történt semmilyen intézkedés a katasztrófális lakáshelyzet enyhítése érdekében. A harmincas évek szovjet lakáshelyzetét mutatja be: Fitzpatrick 2000: 46–50. Moszkvában 1920-ban még 9,5, 1930-ban 5,5, 1940-ben és 1950-ben már csak 4,1 négyzetméternyi lakóterület jutott egy főre. Hruscsov lakáspolitikájának eredményeként ez a mutató 1966-ra már 8,2-re javult (Colton 1995: 798).

⁴ Erről részletesen ír: Gyáni 1992: 107–120.

az ágybérletekben és a munkásszállásokon lakó emberekkel⁵ –, miközben az ötvenes években nem volt jelentős lakásépítés a fővárosban.⁶ A tömeges lakásépítés csak 1956-ot követően vált a politikai vezetés fontos legitimációs eszközévé. A „munkásosztály életkörülményeinek javítása” érdekében indított tizenöt éves lakásépítési program keretében 1961 és 1975 között 187 ezer lakás épült Budapesten, ennek háromnegyede lakótelepeken.⁷ Az ötvenes évek végén meginduló tömeges lakásépítés egyik első és legfontosabb presztízsbetűzése az Üllői úti József Attila-lakótelep volt. Az Üllői úti lakótelep építésének az adott szimbolikus jelentőséget, hogy a „Horthy-kori munkásnyomor” jelképének számító Mária Valéria-szükségtelep helyére tervezték.

A szocialista korszak politikai-ideológiai és tudományos diskurzusaiban egyaránt uralkodó volt az a szemlélet, miszerint a két világháború közötti politikai rendszer működtetői és kiváltságos csoportjai szándékosan nyomták el és kényszerítették embertelen lakáskörülmények közé a városi munkástömegeket. Az e diskurzusokat alkotó szövegek – assmanni kifejezéssel élve: *megalapozó történetek* – a nyomortelepek viszonyait a munkásság egészének helyzetére érvényesnek láttatják.⁸ Az 1959-ben megjelent *A Ferencváros története* című helytörténeti kiadvány szintén ezt az elképzelést erősíti:

„A Valéria és Zita telepek, a Kiserdő, a Vágóhid és a Mester utcai szükséglakások, az Illatos úti »lakótelep« fogadja be azokat a szerencsétlen munkásokat, akiket a keresztény kurzus nevében az utcára dobnak. A szükséglakások lakói kibírhatatlan nyomorban sínylődnek.”⁹

Dankó István, a Mária Valéria-szükségtelep egykori lakója szerint „egy átkos népnüyző rendszer kegyetlen vastörvénye: az éhség, a munkanélküliség kényszerítette ide a társadalom kivetettjeit”.¹⁰ A IX. Kerületi Tanács ötvenes évekbeli irataiból megismerhető, nyomortelepekkel foglalkozó jelentések mindegyike a Horthy-kor „bűnös” társadalom- és lakáspolitikájának propagandaszerű ismertetésével kezdődik. Ezek a szövegek a „múlt rendszerre” hárítják a felelősséget a telepek meglétéért, egyúttal kinyilvánítják a szocialista politikának a nyomortelepek felszámolására vonatkozó szándékát. Ennek a mítoszteremtési kísérletként is felfogható szemléletnek ellentmond, hogy a nyomortelepnek minősített területek jelentős

⁵ Budapest népességének növekedését, a vándormozgalmakat részletesen vizsgálja: Benda 1985: 52–62. Gyáni Gábor 13-14%-ra becsüli a hatvanas években albréletben és munkásszálláson lakó emberek arányát (Gyáni 1992: 200).

⁶ Csizmadya 2003: 78. A főváros és az MDP vezetése közötti 1950-es lakásépítési „számháborúhoz”: Sipos 2009: 19–21. Budapest általános rendezési tervének lakásépítéssel kapcsolatos ötvenes évekbeli vitáihoz: Hegedüs – Tosics 1985: 100–109.

⁷ Csizmadya 2003: 85; Kocsis 2009a: 91.

⁸ Gyáni 1992: 146–147. Némileg differenciáltabban tárgyalja a munkásosztály életkörülményeit: Lackó 1973 [1968].

⁹ Xantus (szerk.) 1959: 85.

¹⁰ Dankó 1970 [1959].

részét még a II. világháború alatt felszámolták vagy átépítették. Tovább árnyalja a képet az is, hogy az ötvenes években a „semmiből” épített szocialista mintavárosban, Sztálinvárosban is kialakultak a többség szemében nyomortelepnek számító városrészek (Radar és Déliváros),¹¹ holott a szocialista társadalomban elvben már megszűntek az ilyen jelenségek létrejöttéért felelős folyamatok, ráadásul a szocialista várostervezési elveknek fontos szerepük volt Sztálinváros építésekor. A húszas-harmincas évekbeli Szovjetunióban éppen az erőltetett iparosítási politika következtében vált elviselhetetlenné a városi lakáshiány, 1926 és 1939 között ugyanis – túlnyomórészt a belső migráció miatt – mintegy 31 millióval növekedett a városok lakossága. A falvakból az emberek tömegesen költöztek a városokba, miközben az állam nem biztosított semmilyen forrást a lakásépítésekhez. Az emberek akár évtizedekig is barakkokban, vályogkunyhókban és tömegszállásokon voltak kénytelenek élni.¹² Ezt a folyamatot nevezi Moshe Lewin ironikusan „a városok ruralizálásának”.¹³

Gyáni Gábor szerint az I. világháború idején szünetelő lakásépítkezés, a keleti hadszínterekről Budapestre menekülő tömegek (Gyáni forrásai számukat 1916-ig 35 ezerre becsülik), majd 1918 és 1924 között az elcsatolt országrészekből Magyarországra érkező 426 ezer ember (elsősorban közhivatalnokok és értelmiségiek) okozták a két világháború közti katasztrofális lakáshiányt a nagyvárosokban. Az eleinte vasúti vagonokban lakó emberek (1921 szeptemberében az országban 4601 vagonot használtak lakás céljára) minél gyorsabb elhelyezése érdekében ideiglenesnek szánt állami barakktelepek létesültek, amelyek fokozatosan alakultak át nyomortelepekké. A húszas években Budapesten és közvetlen környékén közel negyvenezer ember lakott szükséglakásokban (háromnegyedük barakklakásokban). A harmincas évek gazdasági válsága következtében a nyomortelepekkel kapcsolatos hatalmi és közéleti diskurzusok is egyre intenzívebbé váltak.¹⁴ E beszédmódokban ugyanakkor visszaköszöntenek a már a 19. század második felétől kialakulóban levő diskurzusok elemei.

A NYOMORNEGYEDEK „FELFEDEZÉSE” ÉS A VÁROSREHABILITÁCIÓ

A nagyvárosi szegénység és a nyomornegyedek életformája igen kedvelt témája a szépirodalomnak, s „felfedezőinek” – Victor Hugo, Charles Dickens, Eugène Sue, Émile Zola – hatalmas közönségsikert hozott. A nagyvárosi nyomortelepekről szóló romantikus, realista és naturalista regények azért is örvendtek nagy

¹¹ Horváth 2004: 44–51, 185–196.

¹² Fitzpatrick 2000: 41–42. Az új szocialista mintavárosban, Magnyitogorszkban is katasztrofális volt a parasztból lett munkások lakáshelyzete. Magnyitogorszk lakásviszonyairól részletesen ír: Kotkin 1995: 157–197.

¹³ Lewin 1979: 52. David L. Hoffmann könyvének címe („Parasztmetropolisz”) is erre utal: Hoffmann 1994. A Moszkvába betelepült parasztlakáskörülményeit részletesen tárgyalja: Hoffmann 1994: 127–157.

¹⁴ Gyáni 1992: 107–111.

népszerűségnek, mert – a távoli „primitív” kultúrákról szóló beszámolók és a távoli tájakat bemutató útleírások mellett – részben ezek elégitették ki az olvasók egzotikum iránti igényét. A 19. századi Angliában a nyomortelepek látogatása (*slumming*) az előkelő emberek hobbijává vált, a nyomortelepek lakóinak élete pedig az újságírók (például Henry Mayhew) és társadalomkutatók (a legismertebb példa erre Friedrich Engels klasszikus műve, *A munkásosztály helyzete Angliában*) kedvelt témája lett. A nagyvárosi szegénység kulturális idegenséggként és egzotikumként való ábrázolása a társadalomtudományos irodalomban az első empirikus kutatásoknál (Charles Booth, B. Seebohm Rowntree) is megfigyelhető.

David Cannadine szerint a szociológusok és a történészek egyaránt magukévá tették azt a 19. századi közvélekedést, miszerint a korabeli nagyvárosok addig példátlan mértékben szegregálódtak, s ez az előfeltevés határozta meg kutatásaikat is. A szegregálódást a közbeszédben nyomornegyedeknek minősülő városrészekben élő, ismeretlen tömegektől való középosztályi félelemnek a forrásokból kiolvasott megnyilatkozásaira alapozták.¹⁵ A legismertebb példa erre a chicagói városökológiai iskola által kidolgozott elmélet, amelynek egyik fő megállapítása, hogy a nagyvárosokban a „deviáns viselkedési formák” és a szegénység jól körülhatárolható városrészekben koncentrálnak.¹⁶

Paul Boyer meglátása szerint a 19. század végi amerikai nagyvárosi nyomortelepek jelenségére adott válaszként két stratégia bontakozott ki. Az egyik az „erős kéz” moralista politikája, amely erőszakkal, fegyelmezővel kívánta kiirtani a nyomortelepeken feltételezett „bűnt”. Ezzel szemben a másik, modernista, reformer politika az épített környezet átalakításától remélte a szegények „megjavulását”. Boyer úgy véli, a két álláspont nem különült el élesen egymástól, nemcsak vitatkozott, hanem keveredett is egymással.¹⁷ A 19. század végi híres londoni szegénységtérkép¹⁸ megalkotója, a városszociológia előfutáraként számon tartott Charles Booth London legszegényebbnek képzelt negyedeivel kapcsolatban inkább az utóbbihoz hasonló álláspontot képviselt. Booth monumentális munkájában, a harmadik kiadásakor már 17 kötetre rúgó *Life and Labour of the People in London* című művében négy osztályra bontotta a szegényeket. A legalsónak tekintett „A osztályt” a következőképpen jellemezte:

„Megélhetésüket ezzel-azzal biztosítják, és semmilyen munkát nem végeznek. A vadak életét élik, hol rendkívüli nélkülözésben, hol rendkívüli bőségben. [...] Semmilyen hasznos szolgálatot nem tesznek, és egyáltalán nem gyarapítják javaikat: inkább elfecsérlik. Mindent tönkretesznek, amihez hozzányúlnak...”¹⁹

¹⁵ Cannadine 1995 [1982]: 63–64.

¹⁶ Csanádi Gábor és Ladányi János empirikus kutatásaik alapján Budapest esetében nem látják érvényesnek a koncentrikus körök elméletét, homogén, szegregált városnegyedek helyett pedig mozaikszerű elrendeződésről írnak (Csanádi – Ladányi 1992).

¹⁷ Boyer 1994.

¹⁸ CBOA, Booth Poverty Map 1898–1899.

¹⁹ Bootht idézi: Topalov 2002 [1995]: 89.

A „megoldást” Booth is a „veszélyes” környezet átalakításában, sőt annak lerombolásában látta.²⁰ A Booth művét vizsgáló Christian Topalov szerint ahhoz, hogy a „reformerek” esélyt adhassanak a szegényeknek életkörülményeik javítására, először meg kellett őket szabadítani a náluk szegényebbek jelenlététől és konkurenciájától – utóbbiakat nevezték lumpenproletariátusnak vagy csöcseléknek.²¹ A csöcselék ideológiai szerepe Peter Hayes értelmezésében abban rejlett, hogy ezt a fajta megkülönböztetést ki lehetett használni a szegények megosztására:

„Az a társadalmi struktúra, amiben a középosztály a csöcseléket elhelyezte, egy olyan mátrixként képzelhető el, ahol a rétegek a gazdaság és erkölcs alapján soroltatnak be: vannak egyfelől a tulajdonnal rendelkezők és nem rendelkezők, másfelől a keményen dolgozók és a lusták. [...] A keményen dolgozók és a lusták közötti különbségtétel ugyanakkor lehetővé tette a középosztály számára, hogy egy szélesebb társadalmi tényezővel tudjon azonosulni: a nép tulajdonnal nem rendelkező részét ugyanis keményen dolgozónak tartotta.”²²

Booth szövege az „érdemes szegények” és az „érdemtelen szegények” szembeállításának, valamint az „érdemtelen szegények” fegyelmezésének a hagyományába illeszkedik.²³ A nagyszabású kutatás és a térkép olyan nagy hatást gyakorolt a londoni várospolitikára, hogy a Booth által feketével és sötétkékekkel jelölt, szegények által lakottnak minősített utcák épületeit a következő fél évszázadban mind le is rombolták (*slum clearance*).²⁴

A nyomortelepekkel kapcsolatos sztereotípiáknak kezdettől fogva meghatározó eleme a szegénység és a deviancia, valamint a bűnözés összekapcsolása. James H. Jackson kutatására hivatkozva Gyáni Gábor cáfolni igyekszik a lakóhelyi túlszűfoltosság, illetve a családi dezintegráció és a deviancia között feltételezett kapcsolatot.²⁵ Klasszikus tanulmányában Scott Greer a következőképpen fogalmazza meg a túlszűfoltáshoz kapcsolódó képzetek, illetve a helyzet megszüntetésére irányuló erőfeszítések természetét:

„[N]agyrészt abból a felismerésből fakadt, hogy a túlszűfolt területeken jelentkező problémák »fertőzőek«, tovább terjednek. Ilyen járványszerűen terjedhet a bűnözés, a szegénység vagy az analfabétizmus. [...] Annak az elképzelésnek, hogy a lakás

²⁰ „Ahogy az A osztály elfoglal egy utcát, az megérett rá, hogy leromboljuk, és le is kell rombolni” (Booth idézi: Topalov 2002 [1995]: 89).

²¹ Topalov 2002 [1995]: 90.

²² Hayes 1998 [1992]: 52.

²³ Ezzel részletesen foglalkozik: Castel 1998 [1994]; Gyáni 1999b.

²⁴ Topalov 2002 [1995]: 90.

²⁵ Gyáni 1992: 105. „[F]élrevezető minden olyan kortárs és utólagos beállítás, amely a fizikai zsűfoltosság közepette élő alsó társadalmi rétegek ezzel kapcsolatos attitűdjét egybemossa a zsűfoltágról idegenkedő, attól elszakott és azt negatívan átélő társadalom lelkiállapotával. Tény ugyanis, hogy az otthon terének szűkössége és emberekkel való telítettsége megszokott velejárója a munkásember hétköznapijainak, s mint ilyen természetes igényként is megjelenik” (Gyáni 1992: 104).

társadalmi problémát jelent, az a feltételezés az egyik forrása, hogy mi hozzuk létre az *outsidereket* úgy, hogy a város elkülönített részeibe tömörítjük őket, akikkel a társadalomba beilleszkedettek – s ezért tőlük mind kulturálisan, mind megbecsültségben különbözök – nem tudnak egykönnyen szót érteni. Ezért akarják felszámolni a slumokat, azt gondolván, hogy a tökéletesebb lakás növeli az *outsiderek* társadalmi érdekelttségét, törvény- és rendtisztelét. Az *outsidereknek* tehát a lakás »társadalmi horgonyt« jelent. (Mások inkább falakat húznának a slumok köré.)²⁶

Greer szerint a „középosztályi ízlés” szabályozza, „mit kell emberi életre alkalmas lakásnak tekinteni.”²⁷ Herbert J. Gans már egy 1959-es írásában relativizálta a slum fogalmát.

„A slum tehát nem empirikus fogalom, ezért valamely terület impliciten vagy expliciten csak az elfogadott felújítási politika mércéje alapján minősülhet slumnak. [...] Úgy tűnik, hogy azokat a negyedeket nevezik slumoknak, amelyeknek lakói különféle gazdasági, kulturális és pszichológiai okok miatt úgy viselkednek, hogy azt a város többsége elítéli. [...] A slumok meghatározásánál alkalmazott [...] lakásstandardok a középosztálybeli értelmiségiek értékeit tükrözik. [...] A slumlakók viselkedését ugyancsak osztálystandardok alapján értékelik, és ezért gyakran a kulturálisan különböző viselkedést patológiakusnak vagy antiszociálisnak találják.”²⁸

Az épített környezet leromlásához kapcsolódó társadalmi jelenségeket a szociológiai irodalomban többnyire mindmáig negatív előjellel emlegetik.²⁹ Az ilyen szövegekben a „rehabilitációra szoruló” városrészek általában szegénynek tartott lakóit – a politikai korrektség jegyében persze csak e lakók helyzetét, nem pedig magukat az embereket – problémaként jelenítik meg azok a társadalomtudósok, akik többnyire nem slumosodott („egészséges”, „normális”, „élhető”) városrészekben laknak (értsd: nem minősülnek szegénynek). Az „egészséget”, a „rendet” és a „nyugalmat” „veszélyeztető” „szegények” és „hátrányos helyzetű” kisebbségi csoportok további betelepülésének megakadályozását ennek megfelelően általános társadalmi érdekként ábrázolják az ilyen munkák, s összekapcsolják a szegénységet a bűnözéssel és a különböző deviánsnak tartott magatartásokkal, amelyek persze szintén önkényes értékítélet következtében minősülnek deviánsnak (például alkohol- és drogfogyasztás, prostitúció, nagyfokú szociabilitás,

²⁶ Greer 1973 [1966]: 328–329. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷ Greer 1973 [1966]: 332.

²⁸ Gans 1973 [1959]: 417, 418.

²⁹ Ezt a normatív szemléletet jól illusztrálja a következő idézet: „a belvárosi lakásállomány gyorsuló ütemű fizikai leromlásához [...] szükségszerűen kapcsolódtak kedvezőtlen társadalmi folyamatok: előregedés, alacsonyabb státuszú (iskolázottságú) népesség arányának növekedése” (Csanádi – Csizmadya – Kőszeghy – Tomay 2006: 74).

hangoskodás, magas gyerekszám). Ezzel is erősítik a „nyomortelepi szubkultúra” – a „szegénység kultúrája” – kriminalizálásra igencsak alkalmas fogalmát.³⁰

A magukat a probléma megoldására hivatottnak tartó szakemberek egyrészt információkat gyűjtenek a slumosodás térbeli elhelyezkedéséről és kiterjedéséről, másrészt összefüggéseket keresnek az ott lakók rasszbeli, nemi, iskolai végzettségbeli és foglalkozási adataival, végül pedig modelleket gyártanak egy konkrét, társadalmilag szükségesnek és hasznosnak beállított tevékenységhez. Ezt a tevékenységet nevezik a közbeszédben városrehabilitációnak, rekonstrukciónak, illetve revitalizációnak. A slumosodás és a városrehabilitáció egymással mereven szembenálló ellentétpárjának feloldásában tehát a slumosodott városrészek rehabilitációjával foglalkozó tanulmányok szerzői, valamint az ügyben döntéseket hozó várospolitikusok lesznek a tevékenység alanyai, a slumosodottnak minősített városrészekben lakó emberek a kutatásnak és a vizsgálatoknak csak a tárgyát képezik, helyzetük megváltoztatásába szinte semmilyen beleszólásuk nincsen, többnyire pusztán elszenvedik a róluk hozott döntéseket.³¹ Az „élhető” és „egészséges” városrész normáival szemben a slumosodás – a területnek és lakóinak „lecsúszása”, „elszegényedése” és „presztízsvesztése” – problémaként jelenik meg a társadalomtudományos diskurzusokban, a „probléma megoldásához” szükséges eszközök – „intellektuális potenciál”: szakértelem és tapasztalat; anyagi források – pedig ebben a szemléletben a tudós és a döntéshozó (a nem szegény) oldalán vannak. Ebben a megközelítésben természetesen a szakember az, aki képes megmagyarázni a jelenség okait. A magyarázó okok kiválasztása pedig azt is meghatározza, kinek van – ezzel egyidejűleg nyilván azt is, hogy kinek nincs – jogosultsága cselekedni, vagyis „megoldani a problémát”. Itt egyértelműen tetten érhetőek azok a városrehabilitációban burkoltan meglévő hatalmi törekvések, amelyek a sokkal gyengébb érdekérvényesítő képességgel, vagy azzal egyáltalán nem rendelkező csoportok életviszonyaiba történő – gyakran erőszakos – külső beavatkozásban nyilvánulnak meg, e csoportok megkérdezése nélkül. A domináns kultúrát és tudást létrehozó és termelő csoportok ebben a diskurzusban saját kultúrájukat természetesnek, egyetemesnek, magától értetődőnek mutatják, követendő normaként ábrázolják, ezzel hozzájárulnak *kulturális hegemoniájuk* fenntartásához. A nyomortelepek térbeli elkülönítése mellett a társadalomtudományos munkákra jellemző a telepek homogén kultúraként történő ábrázolása is.³² A kultúrák azonban nem eredendően kapcsolódnak meghatározott

³⁰ Az Oscar Lewis nevével egybeforró „szegénység kultúrája” koncepcióról szóló vita három évtizedét foglalja össze, valamint ideológiai hátterét elemzi: Harvey – Reed: 1996. A „szegénység kultúrája” koncepcióval szoros kapcsolatban álló underclass-elméleteket áttekinti: Ladányi – Szelényi 2004: 11–26.

³¹ Hiba lenne persze, ha determinisztikus jellegűnek ábrázolnám a nyomornegyedek lakóinak helyzetét, és nem számolnék azzal, hogy az emberek az elnyomás és kirekesztés technikáival szemben cselekvésre, ellenállásra képesek, „önfejű” ágensek. Michel Foucault hatalomkoncepcióját (részletes kifejtése: Foucault 1999 [1976]: 91–102) módosítja és árnyalja: Certeau 1984: XI–XV. Az *Eigensinn* („önfejűség”) fogalmához: Majtényi 2001.

³² Például: Lewis 1968 [1964]; Ambrus 2000.

helyekhez. A terekhez rendelés alapvetően a kulturális leírás folyamatában, vagy már korábban, a terepmunka során bontakozik ki. Az etnográfus/szociológus által kiválasztott, jól áttekinthető terepből adódik a kifelé zárt és befelé homogén kultúra konstrukciója.³³ A kultúrák, emberek és történetek kereszteződései és keveredései, a hibriditás, a kulturális köztes terek létrejötte azonban alapjaiban kérdőjelezi meg azt a koncepciót, amely a kultúrát térben lokalizálhatónak és rögzítettnek véli.³⁴

A NYOMORNEGYEDEKSEL KAPCSOLATOS POLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

A gazdasági világválság után a harmincas évek második felének Magyarországon felerősödő paternalista szociálpolitika és elsősorban a kislakás-építési programok legfőbb mozgatórugója az lehetett, hogy a nyomortelepek korábban meglehetősen apolitikusnak tartott lakóit a politikai elit tagjai egyre fogékonyabbnak látták a radikális politikai mozgalmak jelszavaira.³⁵ A Budapest területén lévő állami szükségtelepeket az 5400/1936. számú M. E. rendelet 1937. július 1-jei dátummal adta a székesfőváros kezelésébe. A Törvényhatósági Bizottság 1937. június 23-i rendkívüli közgyűlése tudomásul vette, hogy a fővárosnak a telepeket lehetőleg minél előbb le kell bontatnia, s gondoskodnia kell az ott élő emberek elhelyezéséről.³⁶ 1939-ben a közgyűlés sürgetőleg emlékeztette feladatára Szendy Károly polgármestert, kiemelve a Mária Valéria-, a Zita- és a Kiserdő-telep megszüntetésének szükségességét.³⁷ A nyakába szakadt feladatok megoldásához azonban a főváros nem rendelkezett elég pénzforrással, ezért 1942-ben a közgyűlés felterjesztésben kérte a belügyminisztert a Budapesten beszedett nép- és családvédelmi pótdó bevételének teljes átengedésére:

„A jó vidéki munkaerő [...] nagy tömegben sodorja magával a nagyvárosba a vidéki állandó munkanélküli és munkakerülő rétegeket is. [...] Nagyrészt a vidéki tömegek felözönlése miatt alakultak ki a székesfővárosban az úgynevezett nyomortelepek is, amelyeknek megszüntetése sokszor megoldhatatlan feladat elé állítja a székesfővárost. [...] A nyomortelepekről több ízben esett szó az országgyűlés képvisel-

³³ N. Kovács 1999a: 483.

³⁴ N. Kovács 1999b: 15.

³⁵ Ezt alátámasztó forrást idéz: Gyáni 1992: 155. Fontos megemlíteni, hogy Charles Booth szegénységvizsgálatának közvetlen előzménye a londoni „munkanélküliek” között 1886. február 8-án kitört lázadás volt (Topalov 2002 [1995]: 84). A munkanélküli fogalmát dekonstruálja: Topalov 1998.

³⁶ BFL IV.1403.a. 1937. június 23. (336.) 296.

³⁷ „A közgyűlés felhívja a polgármester urat, hogy a Mária Valéria-, Zita- és a ferencvárosi Kiserdő-telep megszüntetése és az ott lakóknak a főváros által építendő kislakásos bérházakban való megfelelő elhelyezése végett a szükséges intézkedéseket sürgősen tegye meg” (BFL IV.1403.a. 1939. november 9. [643.] 450).

lőházában is. Nagyméltóságod az egyik erre vonatkozó interpellációra mondotta: »Egészen kétségtelen, hogy a fővárosnak az úgynevezett Augustza-szükséglakótelepe idejét múlta, korhadó barakkokban elhelyezett telep, amelyet a legrövidebb idő alatt likvidálni kell.« [...] Valóban a székesfőváros megkezdte a több mint 5 ezer szükséglakást számláló nyomortelepek megszüntetését. Az elmúlt évben már teljesen megszűnt a Zita-telep,³⁸ a Ferencvárosi kiserdő területén lévő, nagyobb rész föld alatt vájt nyomortelep és a XIII., Babér-utcai szükséglakótelep, valamint megkezdjük a Mária Valéria szükséglakótelep kiürítését is. A munkálatok erőteljes iramban folynak e szükséglakótelepek további megszüntetése érdekében. [...] Nem áll kellő fedezet rendelkezésre a közhangulatra igen veszedelmes hatást gyakorló és rendbontó elemek kitűnő propagandaanyag[á]ul szolgáló nyomortelepek lebontásának folytatására.»³⁹

Az idézetből is látható, hogy a Horthy-kor döntéshozói – elsősorban a közgyűlési felterjesztés utolsó mondatából kiolvasható fegyelmezési célból, vagyis a bűnözéstől és a szegények politikai radikalizálódásától való félelem okán – meglehetősen sokat foglalkoztak a nyomortelepek felszámolásának kérdésével, s hasonló megoldási kísérleteik voltak ezzel kapcsolatban, mint a szocializmus építését hirdető későbbi pártvezetőknek. A legújabb szakirodalom emellett arra is rámutat, hogy a két világháború közötti szociálpolitikának integráns része volt az állami, illetve fővárosi forrásokból finanszírozott, a nyomortelepek felszámolásának előfeltételét jelentő „szociális lakásépítés”.⁴⁰ Tovább árnyalja a Horthy-kor szociálpolitikájáról, pontosabban annak hiányáról a szocializmus időszakában kialakított egyoldalúan negatív képet Tomka Béla nagyszabású összehasonlító kutatása, amely szerint – makroszinten tekintve, a nemzetközi vizsgálatokban leggyakrabban használt, bár meglehetősen vitatható relevanciájú definíciókat alapul véve – Magyarország a GDP-arányos jóléti kiadások terén az egész 20. században elmaradt Nyugat-Európától. Tomka ráadásul úgy véli, hogy 1945 után a különbség Magyarország és Nyugat-Európa között még nagyobb, mint azt a szakirodalom korábban feltételezte.⁴¹ A magyarországi jóléti kiadások Tomka által regisztrált dinamikája „erősítheti azt az elképzelést, hogy a kommunista rendszereket mindenekelőtt válságperiódusokban, legitimációs célok vezették a jóléti kiadások növeléséhez, de maga a szociálpolitika nem tartozott a rendszerek prioritásai közé.”⁴²

³⁸ FO Megszűnt a Zita-telep.

³⁹ BFL IV.1403.a. 1942. február 27. (92.) 246–248.

⁴⁰ A Horthy-korszak lakáspolitikájáról részletesen ír: Gyáni 1992; Umbrai 2007; Umbrai 2008.

⁴¹ „[F]eltűnő a berendezkedő kommunista rendszer csekély jóléti erőfeszítése a két világháború közötti Magyarországhoz viszonyítva csakúgy, mint nemzetközi összehasonlításban” (Tomka 2003: 49).

⁴² Tomka 2003: 50. Horváth Sándor úgy véli, hogy a szocialista rendszerek esetében – a szabadpiaci mechanizmusok, valamint az ezeket korrigáló állami beavatkozások (egy-egy csoport célzott támogatása) hiányában – szociálpolitika helyett érdemes inkább paternalista gondoskodásról beszélni (Horváth 2010).

A MÁRIA VALÉRIA-TELEP A SZOCIALIZMUSBAN

Bár a szocialista ideológiának központi eleme volt a „munkások lakáshoz juttatása”, a tanácsok rendre központi anyagi korlátozásokba ütköztek az ötvenes években. Nem tudtak megfelelni a velük szemben két irányból támasztott elvárásoknak: a lakásproblémájukra megoldást váró emberek és a decentralizációt hirdető, Budapest gazdasági túlsúlyát megszüntetni kívánó hivatalos ideológia kívánalmainak. A legismertebb fennmaradó nyomortelep a Mária Valéria-szükségtelep volt, mely a „Horthy-kori nyomor” szimbólumának számított.⁴³ A „Valéria” bontására vonatkozó szándékot a szocialista politika igen korán és folyamatosan kinyilvánította. A telep felszámolását az is sürgethette, hogy a ferihegyi reptérről a városba vezető Üllői út mellett helyezkedett el, így „rontotta az ország megítélését” a nemzetközi delegációk előtt.⁴⁴ Bár már 1950-től kezdve bontottak le barakkokat, az érdemi munkálatok csak 1957-ben kezdődtek meg a területen, holott egy tanácsi határozat már 1950-ben kimondta: „[a] Mária Valéria lakásai lakás céljára nem alkalmasak, a bérlőket helyezze a Lakásgazdálkodási Osztály és a IX. kerületi IKV lakható lakásokba, helyiségekbe.”⁴⁵ Csupán a ferencvárosi tanácshoz évekig tömegesen érkező panaszlevelek kényszerítették ki, hogy valamilyen minimális összeget biztosítsanak a telep működtetéséhez,⁴⁶ mivel az alapvető álláspont az volt, hogy kár a Mária Valériára költeni, hiszen úgyszólván hamarosan felszámolják.⁴⁷

A bontás késlekedését tapasztalva Ambrus János végrehajtó bizottsági tag aggódva meg is jegyezte: „a Mária Valéria telep felszámolásáról, úgy látszik, csak beszélünk, de nem valósítjuk meg. Mivel a meglévő állapota veszélyes, nemcsak kerületünkre, hanem az egész Budapestre.”⁴⁸

A kiutalható lakásoknak híján lévő tanács természetesen a leggyengébb érdekérvényesítő képességűek és legkiszolgáltatottabbak, vagyis az idős emberek kiköltöztetését erőltette leginkább. Ezeket az embereket – gyakran határozott tiltakozásuk ellenére is – szociális otthonokba akarták helyezni, bár az is igaz,

⁴³ A levéltári források tanúsága szerint a Mária Valéria-szükségtelep fabarakkjai eredetileg ideiglenes hadikórház céljából épültek még az I. világháború idején (Umbrai 2007: 276).

⁴⁴ Tomay 2007: 325–326. Valószínűleg szintén emiatt az 1956-ban megsérült épületek közül is az Üllői út mentén lévők külső homlokzatát újították fel először.

⁴⁵ BFL XXIII.209.a. 1. kötet. 1950. november 16. Ezek a „helyiségek” korábbi üzlethelyiségeket takarnak. Tehát még a nem lakás céljára épült üzlethelyiségek is előrelépést jelentettek az igénylők és a kiutalók szemében egyaránt.

⁴⁶ BFL XXIII.209.a. 17. kötet. 1954. június 5. Jelentés a munkáslevelezésről: 1954. május 13-ig a tanácshoz beérkezett 277 levélből 89 lakáskérés volt. Az 1954. szeptember 5–11-ig tartó hétről beszámoló hangulatjelentés (a forrás helyét a szerkesztők nem jelölik) szerint a lakásproblémájukat önkényes lakásfoglalással megoldani kívánó, majd a lakásokból kilakoltatott emberek közül „a IX. ker. IKV ellen tüntetett 4-500 ember. A vállalat egyik osztályvezetőjét azzal fenyegették, hogy ledobják az emeletről...” (Gáspár – Szabó [szerk.] 1985: 406).

⁴⁷ „A lakásokban is meg kell teremteni a szükséges intézkedéseket, különösen a Mária Valéria telepen, hogy a telet kibírják még a legrosszabb lakásokban is. A Valéria telep tetőjavítására nagyobb összeget nem lehet fordítani, mivel úgyszólván lebontásra kerül” (BFL XXIII.209.a. 19. kötet. 1954. október 30.).

⁴⁸ BFL XXIII.209.a. 4. kötet. 1951. augusztus 11.

hogy közülük sokan, nem ismerve még az ottani körülményeket, szívesen mentek ezekbe a többnyire vidéken lévő otthonokba.⁴⁹ Nemcsak az erőszak, hanem a folyamatos agitáció is gyakorolt némi hatást az emberekre. A tanács takarékosági bizottságának büszke hangvételű jelentése szerint többször is előfordult, hogy a kiköltöztetések során „népnevelő munkánk eredményeként [...] nem kellett rendőri karhatalmat igénybe venni.”⁵⁰

A tanács rendszeresen szervezett ankétokat „a szülői felelősség erkölcsi, társadalmi és büntetőjogi vonatkozásáról” a „Valéria” lakóinak. Úgy látták ugyanis, hogy „a szülők elhanyagolják gyermekeiket, iszákosak, és a gyermekek nevelését teljesen az iskolára bízják.”⁵¹ A „szocialista embertípus” kialakításában elméletileg döntő szerepet játszó iskolai nevelés hatékonyságában sem bíztak a tanácsi vezetők. Az Illatos úti „Dzsumbuj” kapcsán a VB-ülésem például a következő kiábrándult diagnózist állították fel: „Sajnos az ottani körülmények olyanok, hogy amit az iskola épít, azt otthon lerombolják.”⁵² A tanácsi előljárók szerint a „züllött” telepi szülők „inkább fát lopni küldik a gyermekeiket”, ahelyett, hogy nevelnék őket.⁵³ A telepiekkel kapcsolatos ezen elképzelés kísérteties párhuzamot mutat Szécsi János harmincas évek végi, a „keresztény nemzetet” féltő ábrázolásával:

„[A] sok száz gyerek az elkerített, önmagába zárt proletárfőiskolán minden porcikájában átítatódik a szükségglakás-pszichózissal. Tízéves korukban a közösség számára elveszett emberek. Sohasem látják gyakorolni a legegységibb erkölcsi elveket – az otthon rontja el őket legjobban.”⁵⁴

Az 1956-os fegyveres felkelésben részt vett Kabelács Károly, aki a harmincas években a Mária Valéria-telepen nőtt fel, visszaemlékezésében egészen másként jeleníti meg gyermekkorát, amiben persze szerepet játszhat a gyermekkor iránt érzett nosztalgia is:

„– Őszintén megmondom neked, a gyerekkor olyan volt, most mit mondjak, szegények voltunk, de valahogy felszabadultak voltunk. Szegények voltunk, nem volt sok ruhánk.

⁴⁹ BFL XXIII.209.a. 14. kötet. 1953. szeptember 5. Igazgatási Osztály Szociálpolitikai Csoportjának jelentése. A fővárosi szociális otthonokkal részletesen foglalkozik: Horváth 2008: 371–376. Horváth kutatási eredményei alapján arra következtethetünk, hogy nemcsak a „családok szétesése” miatt kerülhettek szociális otthonokba az idős emberek, hanem azért is, mert – magukra maradván – sokszor nem tudtak védekezni a „gondoskodó” szociálpolitikával szemben.

⁵⁰ BFL XXIII.209.a. 7. kötet. A VB takarékosági bizottságának 1952. I. negyedévi jelentése.

⁵¹ BFL XXIII.209.a. 17. kötet. 1954. június 26.

⁵² BFL XXIII.209.a. 27. kötet. 1958. november 22.

⁵³ BFL XXIII.209.a. 8. kötet. 1952. augusztus 23.

⁵⁴ Szécsi 2000 [1938]: 168. Az „erkölcsileg elhagyott” gyermekekkel kapcsolatos állami gondoskodás II. világháború előtti magyarországi gyakorlatához: Gyáni 1999b: 75–82.

- De vidáman éltetek?
- Vidámak voltunk, éltünk, tanultunk, most mit tudok mondani.”⁵⁵

A telepi gyerekek folyamatosan ki voltak téve a szociális gondoskodásnak, a Horthy-kori egyházi karitászokat és gyermekvédelmi egyleteket a szocializmusban felváltotta a gyámhatóság és az üzemi népnevelők figyelme. Az önkéntes kerületi gyermekvédelmi aktíváknak ugyanakkor láthatóan nem volt ínyére a nyomortelepi terepmunka, amit Horváth János kerületi párttitkár szóvá is tett:

„[A]z aktívákra igen komoly feladat hárul a Mária Valéria telepen és az Illatos út környékén, de annál szebb feladat ez, hogy részt vesznek a szocialista ember kialakításában. Nem szabad a nehézségektől visszariadni.”⁵⁶

A Mária Valéria-telep nemcsak a fegyelmezés terepeként, hanem annak eszközül is szolgált, egyfajta büntető funkciót is betöltött. Egy tanácstag javaslata szerint „helyes lenne az Üllői úti kislakásos telepen is bevezetni azt a módszert, amit az Illatos út 5. a, b, c házakban már követnek, hogy a nem fizető lakosokat ki lehessen telepíteni a Mária Valéria telepre”. Figyelemre méltó, hogy a telep kiürítésének szándékával ellentétes javaslatot a tanács nyomban elfogadta, majd határozatba is foglalta:

„A VB utasítja az IKV vezetőjét, hogy az Illatos úti lakótelepen a lakbért nem fizetők ellen a felmondási pert a IX. Kerületi Bíróság tegye folyamatba. A bírósági per lefolytatása után pedig a lakásosztály karhatalommal helyezze ki a Mária Valéria telepre olyan lakók lakásába, akik a lakbért rendesen fizetik és nem megfelelő körülmények között lagnak.”⁵⁷

A Mária Valéria lakáskörülményeinek korabeli megítélését jól jellemzi, hogy a „Dzsumbuj” néven ismert, szintén deviánsnak minősített Illatos úti telepről való átkerülés büntetésnek számított a tanács értelmezésében. A fenti határozat fényében különösen érdekes, hogy a Mária Valériáról szóló, 1960-ban megjelent szociográfia szerzője interjúalanyainak a telepre kerülését a Horthy-korban egy ségesen úgy ábrázolja, hogy a „gonosz és kapzsi háziúr” kitette őket korábbi lakásukból, mivel nem tudták fizetni a lakbért.⁵⁸ Az idézett tanácsi határozat alapján kétségesnek tűnik a szociológiai és történeti irodalomban elterjedt azon elképzelés, miszerint a szocializmusban a lakberek „befagyasztása”, „mesterségesen alacsony szinten tartása” mindenki számára elérhető „szociális juttatással” tette a lakhatást, vagy hogy a lakásgazdálkodásban a „piaci mechanizmusok hiánya”

⁵⁵ OHA 359. 2.

⁵⁶ BFL XXIII.209.a. 12. kötet. 1953. május 23.

⁵⁷ BFL XXIII.209.a. 19. kötet. 1954. október 16.

⁵⁸ Szamos 1960.

lett volna jellemző.⁵⁹ A tulajdonosi jogokat birtokló tanács láthatóan elsősorban fizetőképességük, társadalmi státusuk, nem pedig „rászorultságuk” alapján döntött lakásainak bérlőiről.⁶⁰ Ezt a benyomást erősíti az az eset is, amikor egy Mária Valéria-telepi egyszobás lakásban élő 12 fős család lakáskérését elutasították, ugyanakkor egy, lakásának 1956-os szétlövése miatt ideiglenesen diákokotthonba került egyetemi tanár kétszobás lakást kapott a tanácstól.⁶¹

A „Valéria” bontása hosszas halogatás után végül 1957 októberében kezdődött el, hogy a fővárosnak e „szégyenfoltja” a „modern szocialista életformát” reprezentáló József Attila-lakótelepnek adja át a helyét.⁶² A „szocialista lakótelepre” a korszakban úgy tekintettek, mint egy felsőbbrendű cél, a társadalmi egyenlőség megvalósításának lehetséges eszközére.⁶³ 1960 végén Galambos Ádám, a IX. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) Lakásügyi Osztályának vezetője büszkén és lelkesen számolt be a Mária Valéria-szükségtelep bontásának befejezéséről a tanács VB-elnökének:

„Jelentjük, hogy az átkos múlt maradványainak egy részét, kerületünk szégyenfoltját, a Mária Valéria telepet 1960. év végével teljes egészében felszámoltuk. Eltűntek a fából összetakolt viskók és velük együtt a hírhedt Valéria telep is. A lakásosztály dolgozói részére ez a nap ünnepnapnak számít, annál is inkább, mert ez a nap kerületünk fejlődésében történelmi jelentőséggel bír. Köszönjük Pártunknak és kormányunknak, hogy lehetővé tette ennek megvalósítását.”⁶⁴

A korábban már idézett Dankó István a *Népszabadság* hasábjain a bontás aktusában a múlt lezárulását ünnepelte:

⁵⁹ Vö.: Csanádi – Csizmadya – Kőszeghy – Tomay 2006: 74; Tomay 2007: 325; Kocsis 2009a: 152.

⁶⁰ A hatvanas években az elosztó szervek közül a tanácsok a lakásoknak körülbelül a felét kapták meg, még ez esetben érvényesültek leginkább a szociális szempontok. A maradék lakásállománnyal rendelkező különböző bürokratikus intézmények (párt, minisztériumok, MTA) és a vállalatok lakáselosztási gyakorlatában az „érdem” játszotta a legfontosabb szerepet (Csizmadya 2003: 52).

⁶¹ BFL XXIII.209.a. 27. kötet. Rendkívüli VB-ülés a lakások elosztása tárgyában. 1958. augusztus 7.

⁶² Egy 1960-as beadványban valaki a „Boldog telep” elnevezést javasolta a Fővárosi Tanács VB-nek, ami jól mutatja, milyen elvárásokat támasztottak az új életformával szemben (BFL XXIII.209.a. 31. kötet. 1960. szeptember 20.).

⁶³ Csizmadya 2003: 75.

⁶⁴ BFL XXIII.209.a. 31. kötet. 51236/1960. Lakásügyi Osztály jelentése a VB elnökének, 1960. december 27. Az osztály egy másik jelentése szerint csak három évvel később, 1963. október 1-jén számolták fel teljesen a telepet (BFL XXIII.209.a. 37. kötet. Lakásügyi Osztály jelentése, 1963. december 19.). Ugyanakkor két későbbi forrás azt mutatja, hogy a barakklakásokat még másfél évtized múlva sem sikerült lebontani: az MSZMP Budapesti VB-ülésén a hivatalosan már réges-régen felszámolt Mária Valéria-teleppel kapcsolatban elhangzik, hogy „bár a területen 50%-os a szanálás, átépítése városképi és szociálpolitikai szempontból egyértelműen indokolt. A Ferihegyi út mentén megmaradt, elavult épületek felszámolása az új lakótelep szomszédságában halaszthatatlan” (BFL XXXV.1.a.4. 451. ó. e. 1975. április 15.). Egy évvel később, az MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülésén újfent megígérik: „Felszámoljuk a Valéria telep megmaradt részét” (BFL XXXV.1.a.3. 136. ó. e. 1976. április 27.).

„Bennem – aki az itteni múltnak szenvedő részese voltam – a porig omlott barakk-lakások fölött dolgozó gép eleven jelképpé magasztosul. A múlt minden szennye fölött diadalmaskodó akarat, egy boldogabb jövőt óhajtó nép akaratának jelképévé.”⁶⁵

A nyomortelepek múltként való megjelenítésének igényét mutatja, hogy Xantus Zoltánnak, a Népművelési Csoport vezetőjének és helytörténésznek a javaslatára a VB 1962-ben határozatot fogadott el arról, hogy a József Attila-lakótelep egyik házában a Mária Valéria-szükségtelep életét bemutató múzeumot hozzanak létre. Itt a határozat szerint egy napi ötórás munkaidőben alkalmazott nyugdíjas mozigépész vetített volna a telepről szóló dokumentumfilmeket.⁶⁶

A telep bontásával egyidejűleg kezdődött meg a József Attila-lakótelep építése. A korabeli hivatalos szövegek azt sugallták, hogy az új lakótelepekre a lerombolt szükség-lakásokban élő emberek költözhetnek be. Az MTI már 1949-ben a következő jövőképet vázolta:

„Az ötéves terv második évében teljesen eltűnik a múlt rendszer két nagy szegényfoltja: az Augusztá- és a Mária Valéria-telep. Tízezer korszerű kislakás épül. [...] Ez a hatalmas méretű lakásépítkezés az ötéves terv első két esztendejében le fogja törölni Budapestről a múlt két nagy szegényfoltját: az Augusztá- és a Mária Valéria-telepet. E két nyomortanya felszámolása már eddig is folyt: a felszabadulás óta az itt lakók több mint fele költözhetett új vagy a kerület által biztosított cserelakásokba. A megüresedett nyomorlakásokat népi demokráciánk lebontotta, hogy helyükbe új, fürdőszobákkal felszerelt, egészséges lakásokat építhessen.”⁶⁷

Az ehhez hasonló propagandisztikus szövegek eredményeképpen 1956-ban egyre többen jelentették be magukat a Mária Valériára új lakás reményében, ezért a tanács adminisztratív eszközökkel akadályozta meg a további bejelentkezéseket.⁶⁸ Szamos Rudolfnak a Valériáról szóló szociográfiájában az egyik szereplő is bizakodva tekintett a jövőbe: „Majd ha elköltözünk innen. Egy olyan szép lakásba, mint amilyenek itt is épülnek.”⁶⁹ Az „igazi valériások” közül azonban csak néhányan kaphattak új lakást, mert a tanácstagok szerint a telepiek többsége nem volt alkalmas arra, hogy a „modern körülményekkel” megbirkózzon. Egy 1957-es VB-határozat ki is mondta: „Aki nem alkalmas arra, hogy az új lakásba kerüljön,

⁶⁵ Dankó 1970 [1959].

⁶⁶ BFL XXIII.209.a. 34. kötet. 184/1962. VB-határozat, 1962. május 4. A tanácsi iratokból sajnos nem sikerült további információkat megtudnom e múzeumról, a Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény munkatársai pedig arról tájékoztattak, hogy nincsenek ezzel kapcsolatos forrásaik. Az általuk írt helytörténeti kiadványban azonban mindenféle hivatkozás nélkül azt állítják, hogy a szóban forgó tanácsi határozat nem valósult meg, mert „nem nyerte el az illetékesek tetszését” (Gönczi – Winkelmayer 2008: 90). A Mária Valéria-szükségteleppel kapcsolatos kommunista emlékezetpolitikát külön tanulmányban vizsgálom: Nagy-Csere 2010.

⁶⁷ MOL XXVI–A–14. B 31. MTI Belföldi Hírek. 1949. május 12.

⁶⁸ BFL XXIII.209.a. 22. kötet. 1956. május 12.

⁶⁹ Szamos 1960: 124.

annak máshol kell biztosítani lakást.”⁷⁰ Szamos egyik, telepiek között zajló dialógusa azt sugallja, hogy maguk a „valériások” is tisztában voltak „korlátaikkal”, s elfogadták a velük kapcsolatos előítéleteket:

„– Azt beszélük, nem nekünk való még a modern bérház, jó lesz nekünk a régi is.
– Bánja a fene, csak lenne már egy szoba-konyhás lakásom...”⁷¹

Ennél sokkal sarkosabban fogalmaz a *Magyar Nemzet* újságírója, aki szerint „veszélyes a lebontott putrik bérlőit csoportosan áttelepíteni az új lakásokba, mert mondjuk meg őszintén, ezeknek egy része laza erkölcsű”. A medikalizáló kifejezéseknek a 19. századi várostervezők és társadalmi reformerek általi metaforikus használata továbbra is meghatározó maradt tehát a várossal kapcsolatos beszédmódokban: Kún Erzsébet fent említett cikkében épp arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy a Mária Valéria lakói „megfertőzhetik” az „egészséges társadalmat”.⁷²

A szövegek ugyanakkor nemcsak szemantikai mezők, hanem hatalmi viszonyok leképezői és kifejezői is. A véleményformáló újságíró hajlamos a különböző folyamatokat azonnal értékelni, ami mindig feltételezi a háttérben álló ideológiák és gondolkodásmódok érvényre juttatásának szándékát. Az ehhez hasonló szövegek nyílt vagy rejtett módon arra törekszenek, hogy befolyásolják a városról való „helyes” gondolkodást.⁷³

A városokról alkotott képzetekben fontos szerep jut a „veszélyes helyeknek” (többnyire a nyomortelepeknek), s minden városnak megvannak a maga „veszélyes helyei”. Ezek a helyek a különböző társadalmi csoportok számára természetesen mind máshol lokalizálhatók, ráadásul a „veszély” fogalma is igencsak eltérő tartalmakat hordozhat. Niedermüller Péter idézi Stanley Milgram pszichológus-antropológust, aki szerint a nagyváros telítettsége igénybe veszi az emberek pszichikai és kulturális teherbíró képességét, ennek egyik következményeként azok saját lakókörnyezetüket kulturálisan domesztikálják, a város többi részét pedig kulturálisan marginalizálják. Az előítéletek és elképzelések tehát „térbelileg objektíválnak”, a kialakuló térformák és térhasználati szabályok a képzetek szimbolikus reprezentálására szolgálnak. Az így létrejövő szimbolikus rendszer ugyanakkor nemcsak reprezentálja, hanem újra is termeli a tapasztalatot. A különböző mentális térképek megteremtik az „imaginárius várost”.⁷⁴

Mivel az azt termelő társadalmi folyamatok megszűntek, a szocializmusban hivatalosan nem létezhetett szegénység, s beszélni sem lehetett szegényekről. Ezt helyettesítendő, az ötvenes évek hivatalos diskurzusaiban – elsősorban 1956 ellenforradalmi értelmezésében – újból felerősödött a munkásmozgalmi-kommunista

⁷⁰ BFL XXIII.209.a. 25. kötet. 1957. szeptember 10.

⁷¹ Szamos 1960: 163.

⁷² Kún 1959. A 19. századi várostervezés orvostudományi ihletettségi nyelvezetéhez: Gyáni 1999a: 38–39.

⁷³ Fejős 2005: 215.

⁷⁴ Niedermüller 1994: 11–14.

diskurzusokban Marx és Engels híres manifesztuma⁷⁵ óta ismert „érdemtelen szegény” – „érdemes szegény” ellentétpár fentebb már említett hagyományából táplálkozó, „tiszteséges munkás” – „lumpenproletár” aszimmetrikus ellenfogalmak használata.⁷⁶ Az interpretáció szerint nem a szocializmus a hibás a nyomortelepek meglétéért, hanem az ott lakó, a múltból visszamaradt „gyenge jellemű lumpenproletárok”, valamint maga a múltat megtestesítő telepi életforma. Jól szemlélteti ezt az értelmezést a IX. Kerületi Tanács VB Szociálpolitikai Csoportjának egyik jelentése is:

„Ezen területek nagy része még a Horthy-rendszerből reánk maradt segélyre szoruló, akik létfenntartásukat nem tudják biztosítani. [...] Ezek legnagyobb része a múlt hibájából vált munkaképtelenné [...] Bár vannak olyanok is, akik nem munkával, hanem segéllyel akarják biztosítani megélhetésüket.”⁷⁷

Szamos Rudolf ábrázolásában a szocialista rendszer megteremt a „tiszteséges élet” feltételeit – esetünkben lebontja a barakkházakat és új, modern lakásokat épít helyettük –, ezért azok, akik „nem alkalmasak” az új életmódra, nem képesek elfogadni a szocialista értékeket, a múltat képviselik, s így nincsen helyük az új lakásokban.

„A rendes munkából élő telepiek menekülnének innen. Őket átjárta már az új társadalom szele. [...] Az életmód változását követő szemléletbeli változás [...] növelte az ellentéteket is a fejlődésben egyre magasabbra emelkedő telepiek és a múltat megtartani akaró lumpen-elemek között.”⁷⁸

Jövő és múlt szembenállását Szamos a telepi tanácstag, Dudás Borka néni és egy prostituált példáján keresztül szemlélteti, amit azzal indokol, hogy „az egymásnak feszülő erők két pólusáról egy-egy asszony képe többet mond minden

⁷⁵ A lumpenproletariátus klasszikus definíciója így szól: „A lumpenproletariátust, a régi társadalom legalsó rétegeinek ezt a passzív rothadási termékét a proletárforradalom helyel-közzel beleszorolja a mozgalomba, de egész élethelyzete következtében inkább hajlandó arra, hogy a reakciós üzemek zsoldjába szegődjék” (Marx – Engels 2006 [1848]: 515).

⁷⁶ Az aszimmetrikus ellenfogalmak természetéhez: Koselleck 1997. Hollós Ervin és Lajtai Vera elbeszélésében a nyomortelepeken élő lumpenproletárok játszották a főszerepet a fegyveres felkelőcsoportokban (Hollós – Lajtai 1986: 94–95, 98–99). Hollós hírhedt könyvében hosszasan sorolja, melyik fegyveres felkelő hányszor volt büntetve, ám mindössze egyetlen esetben tartja fontosnak, hogy megemlítsék az illető lakhelyét is: „Ott volt Mísek Károly, a Mária Valéria telepről, ötször volt büntetve” (Hollós 1967: 47). A még szabadlábban lévő Corvin közti „ellenforradalmárok” egy állambiztonsági jelentés szerint „az Illatos út környékén – az úgynevezett »Dzsumbuj« telepen – vannak, valamint a kerület másik olyan részén, ahol nagyobb számban főleg lumpenproletárok laknak, a Mária Valéria telepen” (ÁBTL 3.1.5. O-16798 IX. kerületi ellenforradalmárok. Összefoglaló jelentés, 1958. szeptember 25. 13). Az ötvenhatos fegyveres felkelők hulgiként való megjelenítésével részletesen foglalkozom: Nagy-Csere 2009.

⁷⁷ BFL XXIII.209.a. 34. kötet. Jelentés a szociálpolitikai csoport munkájáról, 1962. január 4.

⁷⁸ Szamos 1960: 12, 110.

elméleti fejtegetésnél”.⁷⁹ A szerző nem fukarkodik a pozitív jelzőkkel, amikor az öntudatos kommunista munkásasszonyról ír:

„Angyalarca van ennek az idős munkásasszonynak, s az arcára vésődött ráncok őt nem csúfítják, őt szépítik. Az első pillanatban, amikor először találkoztam vele, nagy emberi szeretet és jóság melege áradt belőle felém. Csupa szív, csupa ösztönös okosság. Szeretete kiáramlik a szobakonyhás otthonból és magába zárja az egész Valériát, – a jót is, a rosszat is. [...] Őt olyannak látom, mint a gledicsiabozót között felnőtt liliomot. Ahogyan kihajlik a tüskés szárazkóró közül, és szírom-karjaival szeretettel öleli magához a szúrós bozót-lelkeket, és ölelésétől még a legkonokabb tüskék is erőtlenül hullanak le. Túlzás? Ha Dudás mamáról beszélek, kevés minden jelző.”⁸⁰

Borka néni idealizált alakjában egy vademberek között élő misszionáriusra ismerhetünk, akivel a szerző kimondatja a paternalista állam szociálpolitikájának lényegét: „a telepiekkel szigorral és szeretettel kell bánni, mert olyanok még, mint a gyerekek”.⁸¹ Az ellenpólusra helyezett nő Szamos fogalmai szerint maga a deviancia: elvált, sokgyerekes, prostitúcióból tartja el magát és családját, sőt részt vett az 1956-os fosztogatásokban, bűntársai a Corvin közben harcoltak.⁸² A nő a szerző elbeszélésében meg is rémül Szamos érkezésekor, mert azt hiszi, hogy a rendőrség keresi:

„Csak előre görnyedve fértem be az ajtón. A fal meszeletlen, füstszürke. [...] A pólyást szorongató nő riadtan nézett rám. Borka néni megnyugtatta: most kivételesen nem a rendőrség. A nő füleiben nagy, hamis aranykarikák. Karján olcsó ékszerutánzatok. Kleopátra-szépség, üres, semmitmondó szemek.”⁸³

A József Attila-lakótelep egyik frissen felépített tömbjében Szamos felkerekedett néhány Valériáról beköltözött családot is. Az új körülmények közé került embereket környezetükből kiemelt „vadállatokként” ábrázolja.

„Az erős fény bántja a derengő homályhoz szokott szemüket. [...] A gyengébb jelleműek belebuknak a kísérletbe. Tudok néhány olyan esetet, amikor néhány hónap vagy legfeljebb egy fél esztendő múltán valósággal elmenekültek az új lakásból. [...] Kibillantek a régi világképből, és riadt állatokként pislognak minden szemrehányó szóra, amely oktalan cselekedetüket bírálja.”⁸⁴

⁷⁹ Szamos 1960: 127.

⁸⁰ Szamos 1960: 127, 156.

⁸¹ Szamos 1960: 127.

⁸² A belvárost előzőnlő „vadak” (a külvárosi szegények) toposzához: Gyáni 1999a: 105–106. Ugyanehhez 1956 esetében: Horváth 2007: 132.

⁸³ Szamos 1960: 128.

⁸⁴ Szamos 1960: 166, 168.

A kötetben szereplő egyik történetben egy idős asszonyt felelősségre von a lakóközösség, amiért a személtrepről hozott limlommal „elférgesíti” a tiszta és modern lépcsőházat. Az „elférgesítés” veszélyén túl az vált ki indulatokat, hogy az asszony – „tisztos” nyugdíjat kapva – már nem szükségből, hanem megszokásból, unalmában jár guberálni, vagyis nem alkalmas a „civilizált” városi életre.⁸⁵ „Mikor szabadulhatnak meg végleg a telepről magukkal vitt nyugtalanságtól az emberek?”⁸⁶ – teszi fel a kérdést Szamos. A szociográfus szerint nemhogy az időseknek, de még a gyorsan alkalmazkodó gyerekeknek sem könnyű az átállás:

„Napközben nem lelik a helyüket. A telepen a barakkok között szabadon nyargalhattak. Itt mindenütt korlátokba ütköznek. Nem üvölthet kedvére az ember, a házmester nyomban szól.”⁸⁷

Szamos végül bemutat néhány sikeres beilleszkedési kísérletet is, megerősítve azt az elképzelést, miszerint a szocializmus megteremti a „tisztességes élet” feltételeit, aki pedig ennek ellenére sem tud javítani életkörülményein, az csak magát okolhatja. Egyik interjúalanyával mondatja ki ennek a diskurzusnak az esszenciáját: „Olyan kor jött, ahol emberré válhat mindenki, még talán az is, aki nem akarja.”⁸⁸ Horváth Sándor – Herbert J. Gansnak a szegénység „pozitív funkcióival” kapcsolatos elméletéből kiindulva – mutat rá, hogy a nyomortelepekről szóló tanmeszeszerű történetek (így Szamosé is) kiválóan alkalmasak voltak a szocialista társadalom céljainak és értékrendjének a megjelenítésére, s egyúttal státusszilárdító funkcióval is bírhattak.⁸⁹

* * *

Apor Péterhez hasonlóan magam is úgy vélem, hogy az emberek megszervezésére és ellenőrzésére kialakított technikák összességéként felfogott szocializmus nagyrészt a szocializmus előtti hagyományokon – esetünkben a szegények „érdemesekre” és „érdemtelenekre” történő kettéosztásának, valamint a bérmunkások és a szegények fegyelmezésének technikáin – alapult. A kommunista hatalomgyakorlás módja igazolást nyert azokban a mindennapi eljárásokban, amelyek többek között a szegények elleni társadalmi előítéletekbe és kirekesztő technikákba ágyazódtak.⁹⁰ A lakókörnyezetbe történő külső beavatkozásnak a Mária Valéria-telepen megvalósuló esetét a szociológiai szakirodalom „rekonstrukciónak” vagy „kemény rehabilitációnak” nevezi – szemben az „enyhe rehabilitációval”,

⁸⁵ Szamos 1960: 176–180.

⁸⁶ Szamos 1960: 169.

⁸⁷ Szamos 1960: 167.

⁸⁸ Szamos 1960: 152.

⁸⁹ Horváth 2009: 163–164.

⁹⁰ Apor 2008: 38–39.

amely során megtartják az épületek teljes vagy részleges szerkezetét.⁹¹ Kocsis János Balázs is úgy látja, hogy a József Attila-lakótelep „a Mária Valéria-telep rehabilitációjaként” épült.⁹²

Egy budapesti pártbizottsági tag ugyanakkor már 1962-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az új lakások kiutalásakor a rászorultság elve helyett az egyéni érdekérvényesítő képesség volt a döntő.⁹³ A hivatalos ideológiának ellentmondva Szelényi Iván és Konrád György empirikus vizsgálatokra hivatkozva 1969-ben egyenesen azt állította, hogy „a lakótelepeken megépült új lakások elosztása, bár figyelembe veszi a rászorultság szempontjait, szisztematikusan kedvez a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó, jobban kvalifikált és magasabb jövedelmű családoknak. [...] a lakótelepek építése egészében nem minősíthető szociális lakásépítkezésnek.”⁹⁴

Mindezek tükrében felettébb kérdéses, hogy egy nem lakás céljára épült nyomortelep lerombolását („buldózeres várostervezés”) és egy új lakótelep építését lehet-e egyáltalán rehabilitációnak hívni, miközben az ott lakó emberek túlnyomó többségének nemhogy új lakás nem jutott, hanem még a hosszú évekig lakóhelyül, otthonul szolgáló kerületet is el kellett hagynia. Sok esetben évtizedekig működő közösségek, kapcsolathálóok bomlottak így fel, s az embereknek az új életforma kényszerű elsajátítása mellett az új teret is meg kellett tanulniuk olvasni.

FORRÁSOK

1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA)

359. Kabelács Károly-interjú. Készítette: Eörsi László 1991-ben.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. (Operatív dossziék) O-16798 IX. kerületi ellenforradalmárok.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei (1873–1944).

XXIII.209.a. A IX. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1950–1990).

XXXV.1.a.3. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Pártbizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989).

XXXV.1.a.4. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1957–1989).

⁹¹ Tomay 2007: 323.

⁹² Kocsis 2009a: 93.

⁹³ „Az elosztásnál még mindig vannak hibák. Az a bizonyos demokrácia a szétosztásnál még nem elég széles. Amelyik közelebb áll az illető szervhez, az hamarabb kap” (BFL XXXV.1.a.3. 34. ó. e. 1962. április 2.).

⁹⁴ Szelényi – Konrád 1969: 138. Hasonló jelenségeket figyeltek meg az új szocialista lakótelepek esetében más kelet-európai szociológusok is: Szelényi (szerk.) 1971.

Charles Booth Online Archive (CBOA)

Booth Poverty Map 1898–1899:

http://booth.lse.ac.uk/cgi-n/do.pl?sub=view_booth_and_barth&args=531000,180400,6,large,5

Filmhíradók Online (FO)

Megszűnt a Zita-telep: <http://www.filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=4287>

Magyar Országos Levéltár (MOL)

XXVI–A–14. A Magyar Távirati Iroda iratai (1944–2000).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Péter 2000 [1988]: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Lazi Könyvkiadó, Szeged.
- Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 13–49.
- Benda Gyula 1985: Budapest társadalma 1945–1970. In: Szekeres József (szerk.): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 51–90.
- Boyer, Paul 1994 [1978]: Az amerikai nagyvárosok erkölcsrendészeti reformjainak két arca. *Budapesti Negyed* (2.) 4. (A Modern Metropolisz) 52–74.
- Cannadine, David 1995 [1982]: A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 63–73.
- Castel, Robert 1998 [1994]: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Certeau, Michel de 1984: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley.
- Colton, Timothy J. 1995: *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*. Harvard University Press, Cambridge.
- Csanádi Gábor – Csizmadya Adrienne – Kőszeghy Lea – Tomay Kyra 2006: Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom* (20.) 1. 73–92.
- Csanádi Gábor – Ladányi János 1992: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csizmadya Adrienne 2003: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dankó István 1970 [1959]: Tíz év a nyomortelepen. Egy volt Mária Valéria telepi lakos emlékezik. In: Xantus Zoltán (szerk.): *Ferencvárosi szél. Versek, novellák, tanulmányok, dokumentumok, riportok*. Budapest Főváros IX. Kerületi Tanácsa, Budapest. (Eredetileg: *Népszabadság* 1959. december 1.)
- Egedy Tamás – Kovács Zoltán 2005: A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In: Egedy Tamás (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom. Tanulmánykötet*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–20.

- Fejős Zoltán 2005: A nyilvános városzöveg. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 211–225.
- Fitzpatrick, Sheila 2000: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York.
- Foucault, Michel 1999 [1976]: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Gans, Herbert J. 1973 [1959]: Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei. In: Szelényi Iván (szerk.): *Vározzociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 414–442.
- Gáspár Ferenc – Szabó Klára (szerk.) 1985: *Források Budapest történetéhez VI/A., 1950–1954*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Gönczi Ambrus – Winkelmayer Zoltán 2008: *Üdvözet a Ferencvárosból II. Ferencvárosi képeslapok az elmúlt 70 évből*. Ferencvárosi Helytörténeti Egyesület, Budapest.
- Greer, Scott 1973 [1966]: A lakáskérdés és a városfelújítás problémái. In: Szelényi Iván (szerk.): *Vározzociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 327–367.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 1999a: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 1999b: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 57–84.
- Harvey, David L. – Reed, Michael H. 1996: The Culture of Poverty. An Ideological Analysis. *Sociological Perspectives* (39.) 4. 465–495.
- Hayes, Peter 1998 [1992]: A csőcselék ideológiai funkciói. In: Bíró Judit (szerk.): *Deviációk. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 46–60.
- Hegedűs József – Tosics Iván 1985: Budapest általános rendezési tervének előzményei (1932–1955). In: Szekeres József (szerk.): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 91–112.
- Hoffmann, David L. 1994: *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929–1941*. Cornell University Press, Ithaca.
- Hollós Ervin 1967: *Kik voltak, mit akartak?* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Hollós Ervin – Lajtai Vera 1986: *Drámai napok. 1956. október 23. – november 4.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Horváth Sándor 2007: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 116–136.
- Horváth Sándor 2008: Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években. *Történelmi Szemle* (50.) 3. 359–381.
- Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

- Horváth Sándor 2010: *A szociális gondoskodás gyakorlata Budapesten az 1970-es években*. Kézirat.
- Kocsis János Balázs 2009a: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009b: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* (54.) 3. 83–122.
- Koselleck, Reinhart 1997 [1975]: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jószyöveg Kiadó, Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley.
- Kún Erzsébet 1959: Sötét külvárosból gazdag iparnegyeddé nőtt a Ferencváros. Bonthatkozó tervek, ünnepi napok a IX. kerület programjában. *Magyar Nemzet* 1959. február 7. 5.
- Lackó Miklós 1973 [1968]: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: *Tanulmányok a munkásosztályról*. Kossuth Kiadó – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 9–55.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztés változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lewin, Moshe 1979: Society, State, and Ideology during the First Five-Year Plan. In: Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*. Indiana University Press, Bloomington, 41–77.
- Lewis, Oscar 1968 [1964]: *Sánchez gyermekei*. Európa Kiadó, Budapest.
- Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* (2.) 5–6. 241–252.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 2006 [1848]: A Kommunista Párt Kiáltványa. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest, 506–529.
- N. Kovács Tímea 1999a: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon* (65.) 4. 479–493.
- N. Kovács Tímea 1999b: Előszó. A kultúra narratívái, narratívák a kultúráról. In: Thomka Beáta (szerk.) – N. Kovács Tímea (vál.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 7–15.
- Nagy-Csere Áron 2009: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő* (3.) 4. (<http://betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=123>)
- Nagy-Csere Áron 2010: A nyomortelep emlékezete. Mítosz, kulturális emlékezet, *lieu de mémoire*? In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv V*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- Niedermüller Péter 1994: A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ* (20.) 5. 5–17.
- Preisich Gábor 1998: Épület- és lakáviszonyok a második világháború idején és Budapest ostroma után. In: *Uő: Budapest városépítésének története 1945–1990. Tanulmányok*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 67–120.
- Sipos András 2009: Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig (1949–1956). *Múltunk* (54.) 3. 4–31.
- Szamos Rudolf 1960: *Barakkváros*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván (szerk.) 1971: *A szocialista városok és a szociológia*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Szécsi János 2000 [1938]: A pesti nyomorgyűrű. In: Sipos András – Donáth Péter (szerk.): „A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. II. kötet, 1930–1990. Budapest Főváros Levéltára – ELTE Tanító- és Óvónőképző Főiskolai Kar, Budapest, 163–169.
- Tomay Kyra 2007: Józsefváros és Ferencváros – Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 323–357.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Topalov, Christian 1998: A munkanélküliség fölatalálása és a századelő szociálpolitikái. In: Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasak...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 298–325.
- Topalov, Christian 2002 [1995]: A város – terra incognita. Charles Booth felmérése és London népe, 1886–1891. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. L'Harmattan Kiadó – Atelier, Budapest, 77–107.
- Umbrai Laura 2007: Kommunális kislakásépítés Budapesten 1937–1948. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 247–291.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Xantus Zoltán (szerk.) 1959: *A Ferencváros története*. MSZMP IX. Kerületi Bizottsága – IX. Kerületi Tanács VB, Budapest.

Umbrai Laura

A főváros kommunális lakáspolitikája a II. világháború éveiben

Budapest a II. világháború előtt már lassan több mint fél évszázados harcot folytatott a lakáskérdés megoldásáért. A probléma gyökere többek közt a dualizmus kori gazdasági felfutás idején keresendő, amikor sorra alakultak a gyárak a fővárosban, ide vonzva a bevándorlók ezreit. Az építőipar ugyanakkor még ebben a prosperáló időszakban sem tudott lépést tartani a növekvő lakásigénnyel. Az I. világháborút követő években a pangó gazdasági helyzet még nehezebbé tette a lakások számának szaporítását, és ezen a trianoni határokon túlról érkező menekültek nagy száma sem sokat segített. A húszas évek második felében egy újabb gazdasági felfutásnak köszönhetően ugyan fellendült valamelyest az építőipar, de a gazdasági válság ismételten csak fokozta a problémát, amin a harmincas évek második felében újra felívelő gazdaság sem tudott számottevően enyhíteni. Ugyanis, jóllehet a lakásépítés ekkor jelentős számú kislakást (is) eredményezett, és a megelőző időszakokkal ellentétben most első ízben elegendő kiadatlan kislakás várta bérlőit, csakhogy ezek nagy többsége modern házakban létesített garzonlakás volt, amelyek bérleti díja meghaladta a kisebb, de sok esetben még a középegzisztenciák lehetőségeit is. Összességében tehát elmondható, hogy a 19. század második felétől a főváros nagyon komoly lakáshiánnyal küzdött, amely elsősorban a kislakások terén jelentkezett. Ezt az állításunkat még annak a ténynek az ismeretében is fenn kell tartanunk, hogy a statisztikák rendre igazolják: minden esetben messze az egy-két szobás lakásokból építették a legtöbbit a vállalkozók, sőt általánosságban is igaz, hogy Budapest lakásállományának nagyjából a kétharmadát a kislakások tették ki, ami európai szinten is kiemelkedő volt.¹

Az állandó lakáshiány előbb-utóbb cselekvésre készítette a hatóságokat, amit a gondoskodás eszméjének terjedése mellett a század eleji lakómegmozdulások is sürgették. Budapesten az első kislakásakcióra az 1910-es évek elején, Bárczy István polgármestersége alatt került sor, amikor városzerte több mint ötezer, javarészt egy- vagy kétszobás lakás létesült három-négyemeletes bérházakban, illetve maximum kétszintes házakból álló kislakástelepeken. Ezzel a kezdeménnyel egyébként Európa élvonalába kerültünk, mert ilyen aranyú, valóban a piaci viszonyokba beavatkozó hatósági építkezésekre nemigen találni példát.² A fővárosi investálást állami beruházás is kiegészítette, hiszen ekkor kezdték el építeni a két világháború közötti időszakban befejezésre kerülő Wekerle-telepet

¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve III. kötet 36; Umbrai 2008: 17–18.

² Umbrai 2008: 50–59.

is. A világháborút követően, bár folyamatosan tervezték a szociális bérlakások számának bővítését, a mostoha hitelkörülmények miatt építkezni csak a kormány tudott. Ekkor létesültek a később hírhedtté váló barakktelepek, amelyek közül a Mária Valéria-telep lett a legismertebb, illetve több fővárosi kislakástelep nyert állami beruházás formájában kiegészítést, és tudunk jó néhány központi pénzből épült bérhárról is. Állami befektetés eredményeként 1925-ig valamivel több mint 400 bérházi lakás és 4300-at is meghaladó telepi kis- és barakklakás létesült. A Wekerle-telep lakásait is hozzászámolva, ez a szám eléri a kilencezer állandó hajlékot. Az 1920-as évek második felétől ugyanakkor a kormányzat felhagyott az építkezésekkel, és innentől kezdve már csak hitelekkel támogatta a főváros ez irányú szerepvállalását.

1. táblázat

A budapesti hatósági kislakásépítések 1909 és 1944 között³

Az építkezés ideje és típusa	Egy-szobás	Két-szobás	Három-szobás	Négy-szobás	Összes lakás
1909–1913: fővárosi bérház	1008	751	304	40	2103
1909–1913: fővárosi kislakástelep	2830	91	8	–	2929
1919–1924: állami bérház	121	180	81	24	406
1919–1925: állami barakk- és kislakástelep	2306	1899	90	19	4314
1925–1929: fővárosi bérház	2236	1327	323	23	3909
1926–1938: fővárosi szükséglakások	2025	–	–	–	2025
1933–1939: városszéli telep	240	–	–	–	240
1938–1944: fővárosi bérház	2821	110	–	–	2931
1940–1943: fővárosi átmeneti kislakástelep	1719	–	–	–	1719
Összesen	15 306	4358	806	106	20 576

A következő nagyobb eredményt hozó kommunális építkezésre Budapest 1925–1929 között vállalkozott, amikor közel négyezer lakást létesített bérházakban. Telepi építkezésre ekkortól már csak szükséglakás formájában került sor, amelyekből 1933-ig ezer épült fel.⁴ A gazdasági válság következtében a városi beruházások is leálltak, s mindössze egy városszéli telep építkezései kezdődtek el, amelyek az 1940-es évek elejéig tartottak. Az 1930-as évek végén ismét

³ A beruházások részletes adatait lásd Umbrai 2008: függelék. A táblázat adatai kiegészítendő a Wekerle-telepi építkezéssel, ahol összesen 4140 egy-, két- és háromszobás lakás létesült (Körmöczy 1980: 146, 150–151; László 1926: 18).

⁴ A harmincas évek végén már a legtöbb szükséglakást is négyemeletes házakban létesítették (a Gubacsi úton – Dzsumbuj, illetve a Bihari és a Hős utcában). Az 1940-es években épült ugyan néhány földszintes telep, de ezek lakásait már nem a szükséglakások, hanem az átmeneti telepek hajlékai közé sorolták (Umbrai 2008: 252–254, 304–314).

komolyabb vállalkozásba kezdett a főváros, ennek eredményeként közel három-ezer lakás létesült a világháború lezárultáig. 1945-ig ebből 72 darab a Magdolnavárosi (ma Angyalföld) telepen épült fel, amely építkezés – ha nem is az eredeti elképzelések megvalósításával – 1950-re nyert befejezést⁵ egy a kor viszonyaihoz képest nagy lakótelep-komplexum formájában.⁶

KISLAKÁS, SZÜKSÉGLAKÁS ÉS EZEK KEZELÉSE

Mielőtt rátérnénk a főváros háborús kislakás-politikájának ismertetésére, mindenképpen szükséges néhány fogalom tisztázása. Az első rögtön a szociális, korabeli szóhasználatnál élve olcsóbérű kislakás. E megnevezés alatt olyan egy-, két-, maximum hámszobás lakást értettek a kortársak, amely hatósági beruházással készült, és a piaci társaiénál általában alacsonyabb lakbére ellenére is jobb felszereltségű volt. Többségükben egyre gyakrabban fordult elő WC, sőt már a fürdőszoba sem számított ritkaságnak a többszobás lakások esetében, a zuhanyfülke kialakításának lehetősége pedig mindegyikben megvolt. A kislakások építésekor már a kezdetektől megfigyelhető volt a hatóságok azon törekvése, hogy egyaránt létesüljenek jobb minőségű, magasabb bérű, fővárosi vagy állami tisztviselők számára is elfogadható lakások, illetve a szegényebb néprétegek számára, szintén önköltségi bérkalkuláción alapuló, egészséges szoba-konyhás telepi hajlékok.

A kislakások mellett külön kell foglalkozni az úgynevezett szükséglakásokkal is, amelyeket eredetileg azzal a szándékkal építettek, hogy legfeljebb néhány hétre ideiglenes hajlékot biztosítsanak a bérfizetés elmaradása, esetleg járványok miatt kilakoltatott családok számára. Ilyen barakklakásokat már az 1880-as évektől emelt a főváros, és azok létesítését – közérdekre hivatkozva – még a piaci viszonyokba való beavatkozástól ódzkodók is támogatták. Más kérdés, hogy az eredeti szándéktól eltérően ezek a lakások állandó hajlékká válva pillanatok alatt bekerültek a rendes lakásforgalomba, mivel a városvezetés – valószínűleg ingadozó kihasználtságuk miatt – nem ragaszkodott az ideiglenes benntartózkodás ellenőrzéséhez. Az I. világháborút követően a szükséglakásokat már csak minőségbeli kialakításuk különböztette meg a kislakásoktól.⁷

Az 1930-as évek közepén az állam az általa létesített bérlemények kezelését a fővárosnak adta át, ami az addigra tönkrement barakktelepek miatt hatalmas teherként nehezedett a városvezetésre. Ekkor döntött a főváros a már említett újabb építkezések megindítása mellett. Ezzel egy időben megváltozott a kis- és szükséglakás fogalma is. Korábról ismerünk spontán kialakult nyomortelepeket

⁵ Körner – Nagy 2006: 227.

⁶ A főváros kommunális lakásépítő akcióiról bővebben: Gyáni 1992; Körner 2004; Umbrai 2008. A két világháború közötti hatósági szerepvállalás a Bárczy-időszakkal ellentétben messze elmaradt a nyugat-európai kommunális lakásépítések eredményeitől. A külföldi beruházásokról bővebben: Umbrai 2008: 209–221.

⁷ A témáról bővebben lásd: Umbrai 2008: 73–109.

(Kiserdő-, Jeruzsálem-, Lóversenytér-, Indusztria-telep stb.), a főváros által emelt szükséglakástelepeket, amelyek házai 1912 óta már csak kőből, előtte javarészt fából készültek. Tudunk állami barakktelepekről, amelyek elvileg a menekültek számára létesültek fából vagy kőből, valamint állami telepekről és bérházakról is, amelyekhez hasonlókat a főváros is nagy számban épített. Az 1930-as évek végétől azonban a szükséglakás elnevezéssel már csak a Mária Valéria típusú nyomortanyákká silányult állami barakklakásokat illették, a többi, ekkorra kizárólag kőből álló fővárosi szükséglakást a korábbi telepi kislakásokkal együtt átmeneti lakásokká nyilvánították, a kislakás fogalmán pedig egyedül a bérházi kis szobaszámú lakásokat értették.

Fontos annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy kik is laktak valójában ezeket a lakásokat. Korabeli nézet szerint a magyar társadalom különböző rétegei egy szinttel alacsonyabb minőségű lakásban éltek, mint nyugat-európai társaik.⁸ A drámai lakáshiány és lakásdrágaság a lakosság széles köreit sújtotta. Noha a kor szakírói gyakran munkáslakásoknak⁹ minősítették a kislakásokat, azokban korántsem csak munkások laktak. Nem véletlen tehát, hogy a hatóságok nemcsak a kisebb, de azért fizetőképes egzisztenciák igényeinek megfelelő egészséges lakásokat alakítottak ki, hanem saját, lakáspénzzel rendelkező tisztviselőikről is méltóképpen akartak gondoskodni.

Érdekes annak a vizsgálata is, hogy miként változott meg a 20. század első felében a fővárosi tulajdonban lévő lakások kezelése. A szociális kérdéssel, illetve a lakásüggyel foglalkozó első önálló tanácsi ügyosztályt Bárczy István kezdeményezésére 1912-ben hozták lére XIV. Közjótékonsági és Szociális Ügyosztály néven. Ezt megelőzően a nyilvántartással foglalkozó IX. ügyosztály keretein belül történt a szegények és a jótékonyág ügyeinek általános intézése, a konkrét esetek pedig az egyes kerületi elöljáróságok hatáskörébe tartoztak.¹⁰ Később az említett feladatok intézése visszakerült a IX. ügyosztályhoz, amelyet egyébként 1925-ben Közjótékonsági és Szociálpolitikai Ügyosztálynak neveztek el.¹¹ Ennek az osztálynak a hatáskörébe került át 1931 októberétől a korábban a XI. Városgazdasági Ügyosztály felügyelete alá tartozó székesfővárosi bérházak, kislakásos telepek, kisajátított házak, valamint vámépületek ügyeinek intézése is.¹² Ugyanazeket a feladatokat később ismét visszautalták a Városgazdasági Ügyosztály körébe azzal az indoklással, hogy a lakbéreket így majd eredményesebben lehet behajtani.¹³ Ezzel együtt a IX. ügyosztály feladata továbbra is a szükségmunkák irányítása, a székesfővároshoz átkerült állami, illetve a saját szükséglakás telepeinek kezelése és kiutalása, valamint a kislakások létesítése maradt.

⁸ Neményi 1883: 19; Umbrai 2008: 27–28.

⁹ Ferenczi 1906.

¹⁰ Harrer 1968: 128; Csorna 1930: 128; Schuler 1935: 58.

¹¹ A polgármesteri IX. ügyosztály elnevezése (*Fővárosi Közlöny* 1940. 55. 1305).

¹² A fővárosi bérházak ügyeinek intézése (*Fővárosi Közlöny* 1931. 59. 1217).

¹³ A székesfővárosi bérházak kezelése (*Fővárosi Közlöny* 1937. 1. 6); Vita az Eucharisztikus Kongresszus szükséglakás építéséről (*Fővárosi Közlöny* 1937. 52. 1674).

Szintén polgármesteri rendelet szabályozta a Városgazdasági Ügyosztály által kezelt ingatlanok karbantartási munkálatait. Eszerint a kevésbé jelentős javítások elvégzéséért az említett XI. ügyosztály felelt, a nagyobb műszaki vizsgálatot igénylő, építési engedélyhez kötött munkálatok, illetve az egyéb szerkezeti, gépészeti munkák pedig a XIII. Magasépítési Ügyosztály felügyelete alá tartoztak. Az esetleges tatarozások alkalmával az eljárás a következőképpen zajlott: a bérlők jelezték karbantartási igényüket a házgondnoknál, aki a beadványt már véleményezve juttatta el a fővárosi Gazdasági Hivatalba, amely azután gondoskodott annak végrehajtásáról. A bérlő által önállóan is elvégeztethető kisebb munkálatok a XI. ügyosztály lakáshivatalához tartoztak, amely a panaszok szerint csak hosszú idő elteltével térítette meg a költségeket.¹⁴

Az 1930-as évek végén, a fővárosi szociálpolitika eredményesebb érvényesítése érdekében, felmerült a szociális kérdések egy ügyosztályban való egyesítésének terve, ugyanis addig, hogyha a rászorultnak például havi 25 pengő alatt utaltak ki lakást, akkor a IX., ha ennél magasabb összegért, akkor a XI. ügyosztály foglalkozott a kérdéssel. E törekvés terén az első lépést az olcsó bérű kislakások kezelésének a IX. Közjótékonsági és Szociálpolitikai Ügyosztály ügykörébe való átcsoportosítása jelentette. A későbbiekben a szükséglakók jogosultságának ellenőrzése is átkerült a kerületi elöljáróságoktól a IX. ügyosztályhoz.¹⁵ Az erre vonatkozó indítványt Dongó Orbán, fővárosi képviselő terjesztette a közgyűlés elé, ennek hatására 1939-ben intézkedés történt arról, hogy a továbbiakban a IX. ügyosztály kezeli a szükséglakásokat, a kislakástelepeket, valamint az egy-két szobás bérleményeket.¹⁶ 1940 decemberében pedig az egyre szélesebb feladatkört ellátó IX. ügyosztály elnevezését Társadalompolitikai Ügyosztályra változtatták.¹⁷

1941-ben újabb feladatkör megállapítására került sor a 11821/1939-I. sz. polgármesteri rendelet végrehajtásával. Ez alapján a székesfőváros tulajdonát képező bérházak kezelését a IX. ügyosztálytól ismét áthelyezték a XI. Városgazdasági, Idegenforgalmi és Közművelődési Ügyosztályhoz, így ez a részleg felelt az összes bérházért. Kivételt csak a még mindig a IX. alá tartozó átmeneti kislakásos telepek, alapítványi házak, szociálpolitikai rendeltetésű bérházak, illetve a kisajátított és gyámtartalék-alapi épületek képeztek. A 730/1941. B. M. és

¹⁴ A székesfővárosi bérházak karbantartása (*Fővárosi Közlöny* 1937. 30. 989–992); A polgármester havi jelentései a székesfőváros közigazgatásának 1937. évi állapotáról (*Fővárosi Közlöny* 1937. 40. 1369); A polgármesteri ügyosztályok ügyköreinek újabb megállapítása (*Fővárosi Közlöny* 1938. 34. 890); Vita a főváros lakáskérdéséről (*Fővárosi Közlöny* 1939. 67. II. mell. 20).

¹⁵ Vita a szociálpolitikáról és a lakáskérdésről (*Fővárosi Közlöny* 1939. 67. mell. 33); A székesfőváros olcsóbérű kislakások kezelésével kapcsolatos ügykörbeosztás rendezése (*Fővárosi Közlöny* 1939. 38. 894); A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1939. év első félévi állapotáról (*Fővárosi Közlöny* 1939. 12. mell. 10); Vita a szükséglakásokról (*Fővárosi Közlöny* 1939. 5. 50).

¹⁶ BFL IV. 1409.c 21448/1939-I. Dongó Orbán indítványa a főváros szociálpolitikájának egységes irányításáról. 1939. december 15-én ennek bevezetéséről a 11821/1939-I. sz. polgármesteri rendelet intézkedett is.

¹⁷ A Polgármesteri IX. ügyosztály új elnevezése (*Fővárosi Közlöny* 1940. 55. 1305).

75777/1941. M. E. rendelet 48. paragrafusa ugyanakkor polgármesteri hatáskörbe utalta a lakás céljára szolgáló, de nem lakott helyiségek igénybevételi jogát.

E feladatkör, illetve az azzal járó tájékoztatási és nyilvántartási kötelezettség szintén a IX. ügyosztály feladatainak számát szaporította.¹⁸ 1943-ban végül létrehozták a XVII. Lakásügyi Ügyosztályt, amely január 16-án meg is kezdte működését Szentmihályi József főjegyző vezetésével a Harmincad u. 33. alatt. Az újabb ügyosztály létrehozása egyrészt a fővárosi lakásügynek már a 20. század elejétől szorgalmazott¹⁹ együttes kezelést szolgálta, másrészt a 100/1943. M. E. rendelet miatt vált halaszthatatlanná. Ez utóbbi ugyanis a kötött lakásgazdálkodás keretén belül a polgármester hatáskörébe utalta többek között a lakás-igénybevételt, illetve a bérlőkijelölés feladatát is. A XVII. Lakásügyi Ügyosztály ügyköre így kiterjedt az említett lakásügyi rendelet végrehajtására, a kislakás-építési program irányítására, a kislakástelepek, az átmeneti telepek, a szükséglakás-telepek, illetve a kisajátított házak fenntartására és kezelésére, továbbá a lakáskiutalás intézésére, valamint a még működő szükséglakásos telepek felszámolására.²⁰

A KÖTÖTT LAKÁSGAZDÁLKODÁS

A kötött lakásgazdálkodás²¹ ismételt bevezetésére 1940-ben került sor, amikor az 550/1940. M. E. rendeletben a lakbéreket az 1939. szeptember 1-jén fizetett összeg szintjén rögzítették. Ezt követően a 2320/1940. M. E. rendelet kiadásával a felmondási tilalom is életbe lépett. A korlátozó intézkedések bevezetésére a rohamosan emelkedő lakberek megfékezése érdekében került sor. A rendelkezés értelmében nem lehetett megemlíni a régebben már bérbe adott lakások díját, így csak újonnan épített, illetve első ízben kiadott lakások esetén képezhetette közös megegyezés tárgyát a lakbér nagysága.²² 1941 második felében az 5777/1941. M. E. rendelet 48. paragrafusát és a 730/1942 B. M. rendeletet Budapestre is kiterjesztették, ezáltal szabályozva a lakás céljára szolgáló, nem lakott helyiségek igénybevételének módját.

A rendelkezés a polgármester hatáskörébe utalta az igénybe vehető lakások nyilvántartását, illetve birtokbavételét. Szendy Károly polgármester a IX. ügyosztályt bízta meg e feladat ellátásával. A rendelet értelmében, az igénylők által

¹⁸ A székesfővárosi bérházak lakásügyeinek a polgármesteri IX. ügyosztály ügykörébe utalása (*Fővárosi Közlöny* 1941. 16. 344); A lakás céljára szolgáló, de nem lakott helyiségek igénybevétele (*Fővárosi Közlöny* 1941. 43. 1044).

¹⁹ Umbrai 2008: 66–68, 92.

²⁰ A polgármester havi jelentései a székesfőváros közigazgatásának 1943. évi állapotáról (*Fővárosi Közlöny* 1943. 8. mell. 8); A polgármesteri ügyosztályok ügyköreinek újabb megállapítása (*Fővárosi Közlöny* 1943. 5. 110).

²¹ A kötött lakásgazdálkodást korábban 1917 és 1926 között alkalmazták teljes körűen, majd a lakberek fokozatos emelésével folyamatosan szüntették meg 1933-ig. Erről bővebben: Umbrai 2008: 148–153.

²² Székely 1946: 181; Török 1948: 367; H. D. 1941: 145.

bejelentett vagy a székesfőváros által fellelt, használaton kívüli lakások (vagyis nem nyaralók) tulajdonosait felszólították azok 30 napon belül történő bérbeadására. Ellenkező esetben, a helyszíni szemlét követően, a polgármester megbízottja jelölte ki a bérlőt. Miután ez a bérbeadás első alkalomnak minősült, a lakbér összegét még szabadon lehetett megállapítani, viszont annak mértéke nem haladhatta meg a környéken szokásos bérek nagyságát.²³ 1943. január 16-án életbe lépett a fővárosban a nem hivatalos katonai szolgálatot teljesítő személyek, illetve a közszolgálati alkalmazottak használaton kívüli lakásokba való elhelyezését biztosító, 6740/1941. M. E. rendelet, valamint a 100/1943. M. E. rendelet alapján a teljes kötött lakásgazdálkodás.

Ekkortól ismét felállították a lakásügyi hatóságot, amely az eddigi feladatokon túl, 1944 tavaszától a zsidó tulajdonban lévő lakások igénybevételére, illetve a zsidók összeköltöztetésére is felügyelt. Időközben rendelet született arról is, hogy a fővárosban nem lehet bérlő az, aki már rendelkezik valamilyen lakbérleti viszonnal Budapesten vagy a környéki településeken. A felmondási tilalomnak az albérlőkre való kiterjesztése érdekében a székesfőváros felterjesztést intézett a belügyminiszterhez. Eddig ugyanis a felmondási tilalom végrehajtása alól csak a lakásügyi miniszteri biztos meghatározott időtartamra vonatkozó felfüggesztő határozata mentesítette az albérlőket.²⁴

PADLÁSLAKÁSOK ÉPÍTÉSE ÉS A LAKÁSÁTALAKÍTÁSOK KORSZAKA

Budapesten a II. világháború alatt nemcsak különböző minőségű lakótelepeket létesített a főváros, hanem az új építkezéseknél jóval olcsóbban, a régi házai tetőterén is kialakított új lakásokat. A padlások beépítésére vonatkozó első felterjesztést a főváros még a harmincas évek végén intézte a kormányhoz, az akkor érvényben lévő építési szabályzat azonban nem adott lehetőséget ilyen jellegű építkezésekre. 1942 decemberében változott a helyzet: egy átirat érkezett a polgármesterhez a Fővárosi Közmunkák Tanácsától (FKT),²⁵ amelyben felhívták Budapest figyelmét az ilyen anyag- és munkaerő-takarékos építkezés lehetőségére.

A főváros örömmel fogadta a magánvállalkozókra is kiterjedő kedvezményt, viszont arra kérte az FKT-t, hogy a szabályozási útvonalon, vagyis az újonnan megnyitandó vagy kiszélesítendő útszakaszokon fekvő épületek átépítését ne engedélyezze.²⁶ Az egyeztetést követően 1943 júliusában a törvényhatósági bizottság közigyűlése elhatározta, hogy a légoltalmi rendelkezések következtében kiürített

²³ A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1941. második félévi állapotáról (*Fővárosi Közlöny* 1942. 9. mell. 12); A lakás céljára szolgáló, de nem lakott helyiségek igénybevétele (*Fővárosi Közlöny* 1941. 43. 1044).

²⁴ Török 1948: 367; A polgármester havi jelentései a székesfőváros közigazgatásának 1943. évi állapotáról (*Fővárosi Közlöny* 1943. 8. mell. 8; 17. mell. 7–8; 37. mell. 8).

²⁵ Az FKT ebben az időszakban már egyértelműen Budapest felettes szerve volt. Korábban azonban építésügyi esetekben rendszeresen hatásköri viták alakultak ki a két hatóság között (Déry 1995).

²⁶ BFL IV. 1409.c 333807/1942-III. A főváros levele az FKT-hoz a padlástér beépítések ügyében.

padlástereket – a rendkívüli lakásínség enyhítésére – kislakások céljára alakíttatja át.²⁷ Az 1943. október 15-ével kezdődő munkák első ciklusában, 4 millió pengő értékben 208 lakás létesítését kezdték meg,²⁸ majd további 347 lakás kialakítását tűzték ki célul. A főváros összességében 11 millió pengő²⁹ ráfordítással 110 épület padlásának átalakításával, illetve emeletréépítéssel 550 lakás létesítését tervezte, amely eredményeként 255 egyszobás, 277 kétszobás – ebből 87 fürdőszobával felszerelt –, valamint 10 háromszobás és 8 garzonlakás átadását határozta el. A belügyminiszter kedvezően fogadta a főváros tervezetét, sőt az illetékes kormány szerv nyelvenéves adómentesség megadását is kilátásba helyezte.³⁰

1944 szeptemberéig azonban mindössze 34 lakást adtak át a lakóknak, míg további 122-ből már csak a felszerelés hiányzott. Az átadás ezek esetében az anyagbeszerzés nehézségei miatt szenvedett késedelmet,³¹ illetve az is előfordult, hogy lopásoktól tartva, egészen a lakók kijelöléséig vártak a berendezések beszerelésével. A programhoz a fedezetet az a Községi Takarékpénztártól felvett 22 millió pengős kölcsön jelentette, amit még 1939-ben különítettek el a Központi Városháza kibővítésére, utóbbi beruházás viszont anyagihiány következtében elmaradt. Egy-egy lakás kialakítása összességében 16-18 ezer pengőbe került.

Az épületek átalakításakor – a lehetőségekhez képest – igyekeztek az eredeti tervezőkkel felvenni a kapcsolatot, és velük megterveztetni az újabb emeletet vagy a padlás átalakítását.³² Az építkezés megkezdése előtt mindig meg kellett vizsgálni az általaj teherbírását és az alapfalak vastagságát, valamint a földem terhelhetőségét. Az eredményről minden esetben tájékoztatni kellett az illetékes előljárárságot, illetőleg a III. ügyosztályt.³³ A tervezőknek azt is figyelembe kellett venniük, hogy a padláslakások kialakításával ne emelkedjen a lakók száma a rendelkezésre álló óvóhelyi férőhelyek mennyisége fölé. Abban az esetben, ha ez mégis megtörtént, gondoskodni kellett a légtalmi helyiségek kibővítéséről is. A padláslakásoknak az előírtaktól eltérő kiviteléhez az illetékes hatóság az esetek

²⁷ BFL IV. 1409.c 13229/1944-I. Padláslakások kialakításának elrendelése 1943. július 30. 596628/1943-XVII.

²⁸ BFL IV. 1409.c 17712/1943-I. Padlásépítéshez építésvezetőség kirendelése 1943. december 30.

²⁹ A 11 millió pengőből több mint 10 milliót tett ki a munkák építészeti és 811 ezret a gépészeti része (BFL IV. 1409.c 13229/1944-I).

³⁰ Szentmiklósi József főjegyző előterjesztése a székesfőváros bérházaiban a padlástereteknek kislakásokká való kiépítése tárgyában, 666183/1943-XVII (*Fővárosi Közlöny* 1943. október 1. 932).

³¹ BFL IV. 1409.c 17170/1944-I. A székesfőváros kislakások bérházak padlásterének beépítésével kapcsolatban a gépészeti munkát végző tisztviselők jutalmazása.

³² Néhány helyszínen és tervező a teljesség igénye nélkül: Takách Béla: Szel u. 5., Fiumei u. 21–23.; Tóth Imre: Forgách u. 32.; Reichard Zoltán: Frangepán u. 6.; Károlyi Antal: Csáky u. 88–94.; Medgyaszay István: Gyáli u. 21–23.; Árvay József: Gyarmat u. 47–49.; Szendrői Jenő: Mester u. 5–7.; Lavotta Gyula: Üllői u. 124.; Vasvári László: Szövetség u. 29–31.; Paksy Gyula: Szel u. 7.; Hanák Pál: Szörény u. 3.; Jánuszky Béla: Taksony u. 14.; Virágh Pál: Pongrácz u. 9. Beépítettek többek között a Miklós tér 2., a Kerepesi u. 118., a Megyeri u. 1., a Bécsi u. 88–92. számú ingatlanokat is. Részleges emeletréépítési vagy padláslakások kialakítására építési engedélyek: BFL IV. 1409.c III. ügyosztály iratai.

³³ BFL IV. 1409.c 325696/1943-III. Taksony u. 14. sz. kislakások bérház emeletréépítésének iratai, 7. sz. melléklet.

többségében hozzájárult. Az újonnan kialakított helyiségeket gyakran gipszkartonnal³⁴ választották el egymástól, amit nemcsak az olcsóság, hanem a könnyebb szerkezet is indokolt.

A padlásbeépítések nem minden esetben mentek könnyedén. Az 1938-ban létesített Forgách úti házak esetében az FKT először nem támogatta a padlástér beépítését légoltalmi szempontok és a városkép sérülése miatt. A kívánt változtatásoknak megfelelően kialakításra kerülő 32 lakás reményében végül az FKT, majd – a háborús Lakásépítő Bizottság javaslatára hivatkozva – a székesfőváros is hozzájárult az építkezéshez. Utóbbi viszont csak azzal a kikötéssel engedélyezte az építkezést, hogy gondoskodni fognak a légnyomás elleni merevítő szerkezet alkalmazásáról.³⁵ A főváros nyújtotta jó példát számos vállalkozó is követte, hiszen 1943-ban a hatóságok 405 padláslakás megépítésére adtak ki engedélyt.³⁶

A padláslakások építésének kora azonban nem tartott sokáig: 1944 tavaszán a főváros átiratban kérte az FKT-t az engedélyek kiadásának beszüntetésére. Indoklásuk szerint a vidékiek bevándorlása a szabályozások és a sorozatos bombatámadások következtében amúgy is lecsökkent, eközben pedig a lakosság száma is folyamatosan apadt a városból való elmenekülések miatt, nem beszélve arról, hogy a „zsídók életrviszonyainak újabban történő szabályozása is lakásüresedéshez vezetett”. Ráadásul anyagihiány miatt az építkezések is szüneteltek, hiszen nagy mennyiségű építőanyagot kellett elvonni a honvédelmi építkezésekre. Mindezek figyelembevételével a főváros arra kérte az FKT-t, hogy a padláslakások építésének engedélyezését biztosító 6403/1943. rendeletet helyezze hatályon kívül. A kérelem teljesítéséhez az FKT hozzájárult, az engedélyek további kiadását beszüntette.³⁷

A főváros a hatósági kislakások számát nemcsak a padlások átépítésével, hanem egyéb helyiségek lakásokká alakításával is növelte. Erre adott lehetőséget egyes kiadatlan telepi üzletek, illetve néhány mosókonyha átalakítása. Az 1920-as évek végén emelt Gyarmat utcai bérházakban például hat üzlethelyiséget építettek át kislakásokká,³⁸ az Üllői út 124/a. szám alatt pedig két üzlethelyiséget alakítottak át két darab kétszobás lakássá.³⁹ A harmincas években több átmeneti kislakásos telepen is megszüntettek pár mosókonyhát, és azokat egyhelyiséges bérleményekké építették át. A háború alatt, a lakók életkörülményeinek javítása érdekében, ezeket a mosókonyhából létesített lakásokat összenyitották a szomszédos kétszobások egyik helyiségével, így a korábbiak helyén most két darab szoba-konyhás lakást alakítottak ki. Ilyen átalakításokra került sor például

³⁴ Kerék 1944: 45; BFL IV. 1409.c 32827/1943-III. Pongrácz utcai házak földem számítása. BFL IV. 1409.c 324580/1943-III. Szél u. 5. sz. bérházra tervezett részleges favázás 4. emelet építése.

³⁵ BFL IV. 1409.c 328591/1943-III. Forgách u. 32. sz. telep padláslakásainak kialakítása.

³⁶ Kerék 1944: 45.

³⁷ BFL IV. 1409.c 326032/1944-III. A főváros átírata a padláslakások ügyében az FKT-hoz. 1944. május 27.

³⁸ BFL IV. 1409.c 247888/1938-III. Gyarmat u. 47–49. sz. 6 üzlethelyiségének kislakásokká való átalakításának engedélye, 1938. június 22.

³⁹ BFL IV. 1409.c 309103/1941-III. Üllői út 124. sz. alatti üzlethelyiségek lakásokká alakításának engedélye, 1941. április 4.

a Kőbányai út 42. alatt, ahol 28, a Százados út 15–49. alatt, ahol 6, illetve a Ciprus utcai átmeneti-telepen,⁴⁰ ahol 4 darab szoba-konyhás lakás létesült a korábbi egy- és kétszobás lakások helyén. Az új hajlékok bére megfelelt a telep hasonló minőségű lakásaiénak, az újonnan kialakított szobakonyhás lakások pedig, megtartva eredeti számozásukat, „a” és „b” jelet kaptak.⁴¹

A fővárosi telepek mellett az államiakban is történtek hasonló lakásátalakítások. A Pongrácz út 17. alatt például a J épület kocsiátjárója került olyan módon átépítésre, hogy a földszinten egy mosókonyhát és egy mángorló helyiséget, az emeleten pedig a szükséges mellékhelyiségekkel (kamrával, WC-vel, előszobával) ellátva egy szobakonyhás lakást létesítettek.⁴²

A SZÉKESFŐVÁROS KISLAKÁSOS TELEPEINEK LÉGVÉDELME

A háború alatt a székesfővárosnak gondoskodnia kellett a tulajdonában lévő épületekben lakók légvédelmének biztosításáról is. Emiatt fel kellett méretnie házainak óvóhelyekkel való ellátottságát, és ahol azok minősége, illetve száma nem érte el a követelményekben előírtakat, gondoskodnia kellett a hiányosságok pótlásáról. Erről már az 1939-es, honvédelemről szóló II. tc. is rendelkezett, majd a törvény utasításait a szükségóvóhelyek létesítése tárgyában a következő évben megerősítették, illetve kiegészítették. A vonatkozó rendelkezések alapján szükségóvóhelynek nevezték azokat a helyiségeket, amelyek az alagsorban, pincében, esetleg a földszinten helyezkednek el, és háborús támadás esetén az ingatlan lakóinak befogadására szolgálnak. Az előírások szerint a szükséges férőhelyek nagyságát úgy kellett kiszámolni, hogy minden lakóra minimum 0,6 m², illetve 2,5 m³ jusson, legalább 1,9 m-es belmagassággal kalkulálva. Abban az esetben, ha a légóhelyiség 70 embernél több személy befogadására szolgálna, legalább fél téglavastag fallal osztani kellett a területet. A szükségóvóhely helyes használatát, a levonulás vagy a vészkijárat irányát jól látható módon kellett feltüntetni a helyiségben.

A megfelelő védelem érdekében a hatóságok felmérték az óvóhelyek állapotát is. A menekülés lehetőségének biztosítása céljából a légóknak minden esetben kapcsolatban kellett lenniük a szomszédos épület pincéivel. Abban az esetben, ha ilyen vészátjáró eredetileg nem készült volna, gondoskodni kellett annak kialakításáról is.

Az ingatlan tulajdonosát, jelen esetben a székesfővárost, az óvóhelyek felszerelésére is kötelezte a törvény. Minden megkezdett száz személy után biztosítani

⁴⁰ BFL IV. 1409.c 135773/1941-IX. A kiserdei családok áttelepítése. A Ciprus utcai lakásokba különben az éppen felszámolás alatt álló Kiserdő-telepi lakókat költöztették.

⁴¹ BFL IV. 1409.c 158362/1941-IX. Bérelőírás módosítás a székesfőváros átmeneti telepein. Az új szoba-konyhás lakások bére a Kőbányai és a Százados úton havi 23 P, a Ciprus úti kétszintes pavilonokban pedig 19 P volt. Korábban a mosókonyhák átalakítása során létesített egyhelyiségű lakások díja egységesen 10 P-t tett ki.

⁴² BFL IV. 1409.c 316429/1940-III. A Pongrácz út 17. sz. Állami lakótelep „J” jelű épületén a baloldali kocsiátjáró átalakítási munkálatainak engedélyezése, 1940. október 3.

kellett egy csákányt, egy ásót, egy feszítőrudat, hetven emberre pedig legalább egy ideiglenesen elkerített, lefedhető és egyszerű ülőkével ellátott ürüléktartályt, a hozzá tartozó tőzeggel töltött ládával együtt. Szükséges volt még egy ivóvíz-tartály személyenként fél liter vízzel és külön pohárral, illetőleg száz emberre legalább egy mosdótál szappannal és egy tízliteres mosdóvíz-tartállyal. Az óvóhelyeken elegendő számú széket, legalább egy hordágyat és a fertőtlenítés érdekében klórmentet is biztosítani kellett.⁴³

A szükséges kiegészítő munkálatokat a Budapesti Szükségóvóhelyek Építésének Miniszteri Biztosa által megnevezett építőiparossal⁴⁴ kellett kiviteleztetni, aki a háztulajdonosnál, vagyis a fővárosnál a munkák elvégzése érdekében maga is jelentkezett. Az előírásoknak megfelelően a főváros meg is kezdte bérházai és lakótelepei felmérését, és számos helyen bővítésre is sor került.⁴⁵ 1942 őszén azonban vizsgálat indult a városházán, mivel kiderült, hogy a főváros az előírtaknál még mindig jóval kevesebb óvóhellyel rendelkezett.⁴⁶

Ennek hatására azon átmeneti telepek légóhelyiségekkel történő ellátására is sor került, ahol eredetileg nem létesítettek pincét. Ezekben a területeken úgynevezett kör- vagy téglaboltozatos árokóvóhelyeket építettek. Ez az olcsó építési forma egyébként a robbantásos tesztek alkalmával is meggyőzően bizonyított. Egy 1943-ból származó jelentésből arról is tudomást szerezhetünk, hogy alig két hónap alatt 4700 folyóméter ilyen ideiglenes légót emelt a főváros az átmeneti telepein. Így az ekkor ott lakó 38 004 fő számára összesen több mint 8000 fm árokóvóhely létesült, ennek kétharmada kőből, a fennmaradó hányad pedig fából készült. További 900 fm árokóvóhely építés alatt állt, és csak az Augusztá-telepen mutatkozott körülbelül 600 fm-es hiány, vagyis ezen a telepen 2200 személy légvédelme maradt megoldatlan.⁴⁷ Az Augusztá közelében egyébként 1944 folyamán légvédelmi célokra egy Botond típusú katonai barakkot is felállítottak, ahol a mentési anyagokat tárolták.⁴⁸

A légoltalmi helyek üzembe helyezését követően gondoskodni kellett azok működtetéséről is. Ennek érdekében minden telepen légoltalmi parancsnokokat jelöltek ki, akik maguk mellé választottak egy több főből álló rendfenntartó osztagot.⁴⁹ Utóbbira azért volt nagy szükség, mert az árokóvóhelyeket rendszeresen

⁴³ BFL IV. 1409.c 157088/1941-IX. A m. kir. honvédelmi miniszter 83801 eln. Igv-1940. számú rendelete a szükségóvóhelyek műszaki előírása tárgyában.

⁴⁴ Az 1234/1941 M. E. alapján.

⁴⁵ A Gyarmat utcában például még 40 fő légvédelmi elhelyezésének biztosítását rendelte el a III. ügyosztály, a Bécsi út 88–92. esetében pedig még 43 fő számára kérték ugyanezt. A Tímár utcai épületeknél tartott vizsgálat viszont azt derítette ki, hogy ott akár még több lakó elhelyezése is megoldható lenne. A Csáky utcában pedig a szükséges további légóférőhelyek biztosítása érdekében a szuterénben elhelyezett két lakóhelyiséget óvóhellyé alakították át. BFL IV. 1409.c 72523/1940-III.; 157088/1941-IX.; 321786/1941-III.; 160371/1942-IX.

⁴⁶ BFL IV. 1409.c 14772/1942-I. Vizsgálat az óvóhelyek építésének elmaradása tárgyában.

⁴⁷ BFL IV. 1409.c 33111/1943-IX. Árokóvóhelyek telepítése a fővárosban.

⁴⁸ BFL IV. 1409.c 316218/1944-III. A Magyar Királyi Honvéd Várospancsnokság utólagos engedélye egy Botond rendszerű barakk felállítására a Tomcsányi úton.

⁴⁹ BFL IV. 1409.c 90393/1944-VII. A Bihar u. 12. sz. szükséglakásos telep légvédelme.

rongálták, illetve fosztogatták a környék lakói. A problémára a XVII. ügyosztály nem látott más megoldást, mint hogy élt a honvédelmi minisztériumtól származó rendelet adta lehetőséggel, és a szükséglakások árokóvóhelyeit a II. légoltalmi csoportba sorolva légoltalmi őrség felállítását kezdeményezte.⁵⁰

Az óvóhelyi gondnoknak vagy a helyettesének állandóan a légó közelében kellett tartózkodnia, hogy riadó vagy zavarórepülés esetén a légópincéket azonnal meg tudja nyitni. Az időszakosan nyilvánosnak minősített óvóhelyek esetében a megjelölt időszakban (6–18 óra között) az utcai járókelők számára is biztosítani kellett a légvédelmi elhelyezést. A gondnok a támadás alatt sem hagyhatta el az óvóhelyet, hiszen az ő feladatát képezte a rend és a nyugalom fenntartása. A támadások szünetében pedig gondoskodnia kellett a felszerelési tárgyak karbantartásáról és a tisztaság fenntartásáról is.⁵¹

A HÁBORÚS PUSZTÍTÁS A FŐVÁROSI KISLAKÁSOKBAN

A háború nem kímélte a székesfővárosi kislakásokat sem. Jelentősebb kárt szenvedett például a Hamzsabégyi utcai városi telep C épülete, amelynek egy része összeomlott, de a többi házban is előfordultak kiégett lakások.⁵² A Százados úti telep lakói még 1945-ben azzal a kéréssel fordultak a polgármesterhez, hogy a város nyújtson segítséget az épületek rendbehozatalához. A házak 85%-a ugyanis megrongálódott az ostrom során, s a villanyvezetékét így is már a saját költségükre állították helyre a lakók.⁵³

1944. szeptember 17-én a Gyáli utcai nyolcházás telep 6-os számú házát érte bombatalálat, amely során az épület olyan súlyosan megsérült, hogy a tető mellett a 3. és a 2. emelet is leszakadt, nyolc kétszobás lakást téve így lakhatatlanná.⁵⁴ A legnagyobb kár talán a szomszédban található földszintes telepet érte, így 1945 szeptemberében annak bezárását, majd a bontását is elrendelték. A kislakótelepen lakó huszonkét családot a közeli Aszódi úti telepre költöztették át, ahol szintén helyreállításra szorult néhány épület.⁵⁵ A hasonlóképpen bombatalálatot szenvedett Kén u. 3. alatt álló háromházas telep épületei közül összesen kettőt

⁵⁰ BFL IV. 1409.c 31968/1943-II. Panasz az árokóvóhelyek rongálásáról.

⁵¹ BFL IV. 1409.c 340055/1944-III. Pillangó menhely óvóhelyének időszakosan nyilvánossá minősítése.

⁵² BFL IV. 1409.c 324602/1947-III. Hamzsabégyi úti városi házak helyreállításának engedélye.

⁵³ BFL IV. 1409.c 162669/1945-IX. Kérelem a Százados útról. A levél különben arra is utal, hogy a telepet 1911-ben kb. 10 év élettartamra tervezték, így az akkor közel 35 éves telep már a háborútól függetlenül is elég rossz állapotban volt. (Az említett telepet egyébként a nyolcvanas évek végén fogják majd felszámolni, a melléte lévő hasonló korú és állapotú Ciprus utcait pedig 1995-ben.)

⁵⁴ BFL IV. 1409.c 245078/1945-XIII. Gyáli úti bombakárosultak ideiglenes tető iránti kérelme.

⁵⁵ BFL IV. 1409.c 162425/1945-IX. Füleki úti telep bontása következtében az adóteher törlése iránti kérelem.

tudtak megmenteni a lakók számára,⁵⁶ a külső Jászberényi úti szükséglakásos bérház harminc lakását pedig csak 1947 őszére sikerült helyreállítani.⁵⁷

Amikor a háború elérte Budapestet, sokan elhagyták lakásukat, illetve ismerőseikre bízta azt. A harcok következtében sok lakás meg is semmisült. Ezeket vagy a háború után visszatérő eredeti lakóik újjították fel esetleg hatósági segítséggel, vagy mások jelentkeztek, hogy a kibombázott lakás önerős felújítását követően elfoglalhassák azokat. Anyagi forrás hiányában az elhagyott vagy kibombázott lakások viszonylagos bősége ellenére sem jutott mindenki független lakáshoz a fővárosban, ami további cselekvésre ösztönözte az élelmesebb lakókat. Ekkor született meg Budapest-szerte a társbérlet önkéntes formája, amikor a sérült házakban élők – a felújítás munkálatai idejére – befogadták lakásukba kibombázott szomszédaikat, s így egyben elkerülték a várható erőszakos betelepítést is.⁵⁸ Dr. Dérer Lajos, állami vasgyári ügyészégi titkár például, aki eredetileg a Simor u. 9. alatt álló fővárosi kislakásos bérház egyik kibombázott lakásában élt, azzal a kéréssel kereste meg a fővárost, hogy engedélyezze számára a társbérletet az ugyancsak e házban lakó Horony-Pálfi Aurél fővárosi képviselőnél, amely kérelmét természetesen az érintett főbérelő is aláírta.⁵⁹

Hasonló igényt jelentett be Eckerstein Józsefné is, aki az Üllői út 124/a. 24. számú lakása külön bejáratú utcai szobájából és korábbi fürdőszobájából átalakított helyiség társbérelőjének jelentkezve, a lakásrész számára történő ideiglenes kiutalását kérte, amit a házmester is pártfogolt. Engel József, a kérelmező fivére már tíz éve bérelte az épület 21. számú lakását, eredetileg itt lakott a levélíró is a lányával együtt egészen 1944 júniusáig, amikor a nyilasok elhurcolták. Az ilyen körülmények között megürült 21. számú lakást ezután egy háromgyerekes bombakárosultnak utalták ki. Később azonban ezt is találat érte. A fogságból hazatérő Eckers-teinné könyörületből a 46. számú lakásban kapott ideiglenes albérleti elhelyezést, s most a 24. lakásba a már ott lakó két bombakárosult család mellé szeretett volna beköltözni társbérelőnek. A 24. számú lakásért időközben jelentkezett az eredeti bérelője is. Az ostromot szőlőbirtokán átvészelő főbérelő, mielőtt elhagyta a fővárost, egy barátjára bízta a lakását, aki időközben kiköltözött onnan. Az üresen maradt helyiségeket a kibombázott lakások lakóinak utalta ki a hatóság. Az 1945 szeptemberében megtartott helyszíni szemle után végül a következő határozatot hozta

⁵⁶ BFL IV. 1409.c 246009/1944-XIII. A bombasérült Kén u-i telep helyreállítása 1944.

⁵⁷ BFL IV. 1409.c 247084/1947-XIII. A külső Jászberényi úti szükséglakásos bérház helyreállítása.

⁵⁸ Ilyen erőszakos beköltöztetésre egyébként nem találtunk példát a levéltárban, de a Tanácsköztársaság hónapjait megelőző budapestiekbe élesen beleivódhatott az akkori tapasztalat, amit friss élményként az elhagyott lakások hatósági betelepítése is alátámasztott. Ez utóbbiakhoz hasonló beköltöztetésekre egyébként már az I. világháborút követően is sor került, amikor a Lakáshivatal azoknak adta ki a lakásokat, akik az üresen álló bérleményről hírt adtak, nem véve figyelembe a bérlakás tulajdonosainak érdekeit. Az önkéntes társbérletek létrejöttének az egymás iránti együttérzésen túl tehát ilyen magyarázata is lehet.

⁵⁹ BFL IV. 1409.c 159231/1946-IX. Társbérleti kérelem a Simor u. 9. sz. alól.

a IX. ügyosztály illetékes munkatársa. Az igényelt háromszobás lakást felosztották a három károsult között, az eredeti bérlő kérelmét pedig egyelőre elutasították.⁶⁰

A háború következtében tehát a lakásbérleti rendszert felügyelő hatóságnak számos feladattal kellett megbirkóznia. A főváros a lehetőségekhez képest igyekezett az eredeti bérlők⁶¹ érdekeit figyelembe venni, és csak az olyan, a fenthez hasonló esetekben tekintett el ettől, ha azt a többi károsult szociális helyzete indokolta. A bombakárosultak megpróbálták helyreállítani eredeti lakásukat, vagy választottak egy másik alkalmasnak tűnőt. Utóbbi esetre is akad bőven példa a levéltár iratai között, például egy későbbi Pongrácz úti lakos ajánlkozott az egyik sérült lakás felújítására, természetesen a bérleti jog fejében.⁶²

* * *

A főváros II. világháborús lakáspolitikájának értékelésekor két részre kell bontanunk az időszakot. Az első korszakban, ami körülbelül 1943 végéig tartott, a korábbiakban elkezdett építkezések megvalósítása, illetve a már meglévő telepek karbantartása, továbbfejlesztése zajlott.⁶³ Ebből a szempontból szerves folytatását láthatjuk az 1930-as évek lakáspolitikájának, és az esetleges eltérések is csak abból adódtak, hogy a megszorítások mind több és több anyagelvonást eredményeztek. Emellett a főváros megkezdte a háborús viszonyokra való felkészülést is, hiszen az érvényben lévő rendeletek értelmében óvóhelyeket épített. Arra a felvetésre, hogy a főváros minden mozgatható erőt bevetett-e a lakásépítések maximálására, nehéz lenne válaszolni. A kérdés sokkal inkább a korábbi évtizedekkel kapcsolatban tehető fel, amikor több európai városban – a helyi adó- és hitelpolitikának köszönhetően – a budapestinél jóval jelentősebb építkezések zajlottak. Az 1940-es évekre azonban a háború következtében külföldön is visszaestek a beruházások, így ekkor már fővárosunk sem maradt el az ottani eredmények mögött.

Budapest világháborús lakáspolitikájának a második időszakát már egy merőben új korszakként értékelhetjük. Erre az időszakra megszűntek a jelentősebb számú (magán és hatósági) lakásépítkezések, leálltak az alig megkezdett padlásbeépítések is, sőt a szükségtelepek felszámolására indított, az átmeneti telepeken zajló munkálatok is rendre szüneteltek anyagihiány miatt. Így a főváros nem tehetett mást, mint adminisztratív úton rendezte a felmerülő lakásproblémákat. Tovább szigorított a kötött lakásgazdálkodás keretein, ami sajnos egybe is esengett a politikailag elvárt intézkedésekkel. Majd a háború budapesti megjelenésével a hatóság szükségszerűen részt vállalt a kármentesítésben, tovább

⁶⁰ BFL IV. 1409.c 161019/1945-IX. Társbérleti kérelem az Üllői u. 124/a számú házból.

⁶¹ A gettóból hazatért Mere Fáni Százados úti lakónak is rögtön biztosítottak az időközben már kiadott lakása helyett egy másik bérleményt. BFL IV. 1409.c 159224/1945-IX. Kérelem a Százados úti elhelyezésre.

⁶² BFL IV. 1409.c 161084/1946-IX. Lakáskérelem.

⁶³ A témáról bővebben lásd: Umbrai 2008: 288–328.

felügyelte a lakáskiutalásokat, ám anyagi eszközök hiányában ennél többet nem tett, és tulajdonképpen nem is tehetett. Tegyük hozzá, hogy a háború következtében rengetegen hagyták el a várost, ami valamelyest csökkentette is a korábban több tízezer lakásnyira becsült, de igazán soha fel nem mért, folyamatosan marakánsan megmutatkozó lakáshiányt. A háborús évek egyébként sem voltak alkalmasak a közeli és távolabbi jövő lakásigényének előrejelzésére, sőt még a negyvenes évek elején, az építkezések eredményeként a laksűrűségben és az üres lakások számának alakulásában egyaránt beálló apróbb javulások sem sokat könnyítettek az évtizedek óta fennálló nyomasztó lakáshiányon. Így a városházán tovább folytak a jövőre vonatkozó lakásépítési programok előkészítései, ennél több azonban e téren sem történhetett.

Budapest két világháború közötti hatósági lakásépítkezéseinek érdemi korszaka tehát 1943-mal, az építkezések megszakadásával befejeződött, így – az eddig elkészült lakások figyelembevételével – zárjuk néhány adattal a főváros II. világháború alatti lakáshelyzetével foglalkozó tanulmányunkat. 1938-ban a fővárosban körülbelül 274 ezer lakást tartottak számon, ezek közül – a Wekerle-telep hajlékait is hozzászámolva – hozzávetőleg 18 ezer volt közületi tulajdonban. A II. világháborút követően ez a szám, a háború okozta veszteségekkel, a folyamatosan felszámolás alatt lévő szükségtelepek lakásaival, valamint a magdolnavárosi építkezés befejezésével együtt elérte a 24 ezret. Ezzel a főváros lakásproblémája még korántsem vált megoldottá, amivel az évi 7-8 ezer lakás építését tervező szakemberek is tisztában voltak. A szakértők a fentiek szerint már 1943-ban kijelölték a főváros világháború utáni kislakás-építési programjaira megfelelő területeket, amelyeken összesen 35 919⁶⁴ szociális lakás megépítését tartották megvalósíthatónak. Bár nem az eredeti tervek alapján, de az 1950–1960-as évektől kezdődően meg is indult a főváros „új típusú munkáslakásokkal” való nagyarányú beépítése. Ez a lakótelep-építési program azonban a korábbiakhoz képest már teljesen más viszonyok között valósult meg, s bár évtizedekre megoldotta a fővárosiak lakásproblémáját, mára újabb nehézségeket okoz.⁶⁵

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1409.b Budapest Székesfőváros Polgármesterének Iratai. Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára.

Fővárosi Közlöny, 1931, 1937–1943.

⁶⁴ A háború után megindítandó lakásépítés céljára igénybe vehető székesfővárosi telkek (*Fővárosi Közlöny* 1943. 13. II. mell.).

⁶⁵ A témáról bővebben lásd: Körner – Nagy 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* III. kötet, Budapest, 1901.
- Csorna Kálmán 1930: *A szegénygondozás Budapesten*. Budapest.
- Déry Attila 1995: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1870–1948. Egy független városrendező hatóság. *Budapesti Negyed* 3. 77–96.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérmunkások és nyomortelep*. Budapest.
- Ferenczi Imre 1906: *A munkáslakáskérdés, különös tekintettel Budapestre*. Budapest.
- H. D. 1941: Budapesti lakbérek. *Statisztikai Értesítő*. III. kötet, 144–145.
- Harrer Ferenc 1968: *Egy magyar polgár élete*. I. kötet, Budapest.
- Kerék Mihály 1944: Lakásügy és lakáspolitiká. In: *M. Kir. József Nádor Közgazdasági Egyetem szociális tanfolyama*. Budapest, 15–48.
- Körmöczy Katalin 1980: A főváros lakáshelyzete és a Wekerle állami munkáslakótelep 1908–1945. *Folia Historica* 8. 139–197.
- Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945*. Budapest.
- Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2006: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest.
- László Gyula 1926: *Wekerle állami munkástelep monográfiája*. Budapest.
- Neményi Ambrus 1883: *Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában*. Budapest.
- Schuler Dezső 1935: *A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban*. Budapest.
- Székely Miklós 1946: A lakásügy állása Budapest székesfővárosban. *Városi Szemle* 32. 169–181.
- Török István 1948: A lakáshelyzet alakulása Budapesten. *Városi Szemle* 34. 357–369.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest.

Valló Judit

Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai?

Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén

A két világháború között elterjedt modern bérházak korábban ismeretlen lakástípusokat vezettek be a magyar lakás piacra. Megjelentek a jó minőségű, magas lakbérű egy-kétszobás, néha hallal, cselédszobával is kiegészített bérlakások, amelyek alulmúlták ugyan a korábbi minimum háromszobás középosztályi lakásideált,¹ mégis népszerű, könnyen kiadható otthonoknak bizonyultak. A korszakban és a mai szakirodalomban is gyakran a középosztály két világháború közötti elszegényedéséből vezetik le a kislakások térnyerését,² pedig az új típusú, modern otthonok a nálunk kedvezőbb gazdasági helyzetű országokban is hódítottak.³

Tanulmányomban a legnagyobb indulatokat kiváltó, új egyszobás kislakások bérlőinek társadalmi összetételét, háztartásszerkezeti adatait, a kislakások adottságait, illetve azok építészeti megítélését vizsgálom meg az 1941-es népszámlálás közel háromszáz lakásívé,⁴ huszonkét épület tervdokumentációja, valamint a *Tér és Forma* modernista építészeti lap 1928 és 1941 közötti cikkei alapján.⁵ Írásom végén, egy mikrotörténeti jellegű forrásanyag, Gobbi Hilda önéletrajzi naplója és a hagyatékából származó levelek, színházi és családi dokumentumok segítségével a színésznő 1941-es népszámlálási ívének kimerevített állóképét „mozgófilm” történetévé konstruálva mutatom be.

A felhasznált statisztikai és műszaki források a főváros két eltérő jellegű területéről kerültek a mintába: egyrészt a harmincas évektől látványosan megújuló budai Margit körút, Attila utca, Krisztina körút vonaláról,⁶ másrészt a statikus

¹ Gyáni 1999: 153.

² Lásd például Bierbauer 1941; Gábor 2009.

³ Bódy 2004: 45.

⁴ Adatbázisom feldolgozásában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom testvéremnek, Valló Ferencnek.

⁵ BFL IV. 1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye; BFL XV.17.d. 329. Építési ügyosztályok tervtára.

⁶ Az épületek: Attila utca 63. b. és c. (ma Attila út 101.), Attila utca 65. a. és b. (ma Attila út 103.), Attila utca 75. (ma Attila út 115.), Attila utca 77–79. (ma Attila út 117.), Attila utca 81. (ma Attila út 119.), Attila utca 83. (ma Attila út 121.), Attila utca 89. (ma Attila út 127.), Krisztina körút 137. (ma Krisztina körút 69.), Margit körút 15–17., Margit körút 29. a., Margit körút 29. b., Margit körút 51–53., Margit körút 55., Margit körút 57., Margit körút 65., Margit körút 67. Ezek, főleg az 1934. évi házadó-mentességi rendelet után, 1934 és 1938 között átadott épületek, kivéve a Margit körút 51–53. és az Attila utca 81. számú modern bérházakat, amelyek 1932-ben

pesti városszövetbe illesztett egyik modern bérházak „szigetéről”, a Barát utcából.⁷ A két mintavételi területnek nemcsak az épített, hanem a társadalmi környezete is különbözött egymástól. Belbuda a Várnegyed vonzásában élő, előkelő tisztviselő-környéknek számított, zömében keresztény lakókkal,⁸ míg a VII. kerület Nagy-körúton kívüli részét felerészben izraelita tisztviselők, iparosok, kereskedők lakták.⁹

Írásomban arra keresem a választ, vajon milyen okai lehettek, hogy a harmincas években a gyakran modern munkáslakásnak bélyegzett egyszobás, zömében garzonlakások váltak a középosztályi lakás piac legkeresettebb típusává? Milyen minőségűek, nagyságúak voltak ezek a lakások? Kik béreltek egyszobás, új kislakásokat? Helytálló-e, és ha igen, mit jelent közelebről az ott élők középosztályi meghatározása?

BÉRHÁZAK TÉRBELI ÁTALAKULÁSA

A modern bérházak lakásállományát csalóka lenne csak a szobaszám alapján összevetni a korábbi épületek középosztályi lakásaival, hiszen ezek két egészen eltérő építészeti szemlélet termékei. Érdeemes végiggondolni a bauhaus ihlette és a klasszikus eklektikus bérházak esszenciális térszervezési különbségeit. Az eltérések messze túlmutatnak a homlokzatok puritán – díszes, vagy az alaprajzok sávós/pontszerű – zártudvaros ellentétpárjain.

Egy századfordulós pesti bérházba belépve önmagába zárt lakóegységben, erődben találjuk magunkat, ahol társadalmilag kötött, kétrétegű térhasználat nyomait fedezhetjük fel. Az egyik szektor a homlokzatra rendezett reprezentatív világ az odavezető fölépcsővel és az utcára nyíló tágas szobákkal együtt; a másik a közös

készültek el. Az Attila utcai házak, a Krisztina körüti épület és a Margit körút új épületeinek többsége magántulajdonú, spekulációs bérház. Ezek közül több bérház is báró csepeli Weiss Manfréd gyáros leszármazottainak tulajdonában volt. A Margit körút 15–17. és a Margit körút 29. a. illetve 29. b. nagy cégek (Weiss Manfréd Rt. és Trust Rt.) befektetési és reprezentációs céllal épített bérpalotái voltak (Valló 2010: 246–247). „Spekulációs bérháznak azt a lakóházat nevezzük, amit tőkebefektetési céllal, profit érdekében a magántőke épít. Budapest belterületének hagyományosan ez a jellemző lakóépítéttípusa. [...] A külföldön oly gyakori telepszerű építés közületi építetű, illetve építő szövetkezetek hiányában nálunk nem létezett” (Ferkai 1995: 19).

⁷ A Barát utcát 1935-ben, hét telek egybenyitásával, az Erzsébetváros Rákóczi út – Dohány utca – Szövetség utca – Hársfa utca által határolt területen hozták létre (BFL FKT 1935). Az új utca 1936 és 1938 között épített 12 bérháza került a mintába: a Barát u. 1-től 12-ig számozott épületei (a Hársfa és a Szövetség utcai torkolatainál a Barát u. 1. és 2. Hársfa u. 5–7., Hársfa u. 9–11., a Barát u. 11. és 12. pedig Szövetség u. 8. és 10. alatti számokat is kapott).

⁸ A hasonló társadalmi környezet mellett, a mintába beemelt budai modern bérházak lakóközössége sem homogén. Az Attila utcában lakók foglalkozásszerkezeti és felekezeti adatai megfelelnek a budai keresztény, köztisztviselői sztereotípiának; a Margit körút főbérldői népessége azonban eltér a belbudai átlagoktól: itt magasabb a magántisztviselők és szabadfoglalkozásúak aránya, illetve a kerületben szokatlanul magas, 21%-os az izraeliták aránya (Valló: 2010).

⁹ *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1943.* 27. tábla, Rendes lakások a családfő hitfelekezete, kerület és lakásnagyság szerint 1941; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1942.* 42. tábla, Rendes lakott lakások a főbérldő társadalmi állása és városrészek szerint 1941.

udvaron, a hátsó cselédlépcsőn, majd a gangon keresztül megközelíthető kiszolgáló terek, a konyha, cselédszoba, udvari lakások szférája.¹⁰ A hátsó karéj lakói az épület nyitott, belátható, közös részein keresztül érkeznek és távoznak, a homlokzat társadalmát néhány lépés után a bejárat melletti fölépcsőház óvja a tekintetektől.

Ezt a zárt, duplikált teret bontja meg a modern bérház formavilága. A telek szélein körbefutó falak visszahúzódnak. Marad önmagában a korábbi homlokzati tér, ami így már a kiszélesedett, tágas udvari oldaláról is kap fényt, vagyis megszűnik a világos utcai és a félhomályos udvari lakások kettőssége, ezzel együtt pedig a társadalmi tér is egyneművé, tisztán középosztályivá válik. Eltűnnek a gangok, egy tengelyen – az épület gerincében futó közös lépcsőházban – lehet eljutni minden lakáshoz, demokratizálódik a közös terek használata. Együttal a lakásállomány is átalakul, a lakások feszesebben illeszkednek az épületvázhoz, sokkal racionálisabbá válik a térkihasználás. A kívülről befelé építkező – a homlokzat reprezentativitását a polgári lakásállomány elrendezésében, „térpazarló” felépítésében is követő – szemléletet tehát egy belülről kifelé, feszes, intenzív lakásterekkel, funkcionális kültéri burkolatokkal dolgozó építészeti látásmód váltja fel. Az épülethéj mögött a lakások is zsugorodnak minden irányban, alapterületüket és belmagasságukat tekintve is kisebbek lesznek. A korábbi nappali-háló-dolgozószoba hármasa a kislakások esetében gyakran egyetlen lakótérben egyesül.

EGYSZOBÁS LAKÁS: ELUTASÍTÁS – ELFOGADÁS

Az egyszobás lakás a harmincas évek elejéig egyet jelentett a munkáslakással, és ezt a stigmát az új bérházak kislakásai is magukon hordozták. Indulásának évében, 1928-ban a modernista építészet lapjában, a *Tér és Formában* Padányi Gyula is még egyértelműen mint munkásoknak közületileg építendő, nevelő hatású lakástípusról beszélt a modern kislakásokról.¹¹ Öt évvel később ugyanitt publikálták Oblath György és Preisich Gábor terveit, amelyekben a tervezőpáros egy erzsébetvárosi telektömb régi lakásai helyett egészségesebb és „megfelelő napfényhozamú” modern bérlakásos tömböt vetett papírra. Az egyszobás kislakást ők is elutasították mint „helytelen” típust, csupán néhány, kizárólag egyedülállóak számára tervezett „garszont” tüntettek fel a tervdokumentációban. A telek eredeti 500 laká-

¹⁰ A leírt modellek természetesen csak a fővárosi zártudvaros és a modern bérházak ideáltípusainak felelnek meg, de arra alkalmasak, hogy az épületek lényegi elemeit szemléltessük segítségükkel.

¹¹ „A modern kislakásépítés feladata tehát nem az, hogy barlangban és nedves barakkokban lakó szegény ördögöknek előbb, a már úgy is helytelennek tartott külvárosi bérkaszárnnyatípusok számukra feltétlen haladást jelentő, de elvi szempontból csaknem ugyanolyan elmaradott áldásait kiskanállal kimérje s így mintegy purgatóriumba ültetve, várja, míg ismét előrukkolhatnak egy sort, hanem ezeket is épp úgy részeltesse a higiénia és technika eredményeiben, mintha igényeik erre megvolnának. Hiszen a kislakás, főleg ha közület építi, bizonyos mértékig nevelőiskola és tanítómester. A kislakás kell hogy a maga beosztásához, praktikus fogásaihoz és józan szabályaihoz igazítsa az ilyesmihez nem szokott néprétegeket, nem pedig magának kell amazok korcs igényeihez igazodnia” (Padányi 1928: 46).

sának majd fele volt komfort nélküli, egyszoba-konyhás lakás, amelyek kiváltására a kétszobás komfortos lakástípust találták a legmegfelelőbbnek.¹²

1936-ban Kozma Lajos már védelmébe vette a középosztályi kislakások „minimál-helyiségeit”. A kisebb lakástér szerinte „nem szegénységet, nem fogyatékos-ságot jelent”, hanem a lakó érdekében végigvitt „tervszerű elgondolást”. Szembeállította a tércsökkentő régies építésmódot a „kényelmi és használati pluszt” nyújtó takarékos térhasználattal.¹³ Fischer József 1938-ban közölte egy Thököly úti modern bérház terveit, az épület rentabilitási adataival együtt. Az épület tervezett kilenc lakásából három volt háromszobás, három egyszobás és három garzon típusú lakás. A befektetés 9%-os hozamot ígért az építetőnek. Fischer kiszámította, hogy 4%-os – még mindig tisztességes – haszon mellett is érdemes lenne akár közületi kislakásépítésbe is kezdeni, így a 700 pengős garzonok, illetve a 900 pengős egyszobás lakások már 320-340 pengőért kiadhatóak lennének.¹⁴

Miközben a harmincas években az építészzakma elfogadta a középosztályi egyszobás kislakások térnyerését, az aggódó vélemények sem szorultak vissza. Tímár Márton az egyetlen lakóhelyiséget tartalmazó, az „egyse rendszert propagáló” garzonok családok lakóiért aggódott. Számukra holland–német mintára négy olcsó, külön hálóval tervezett (így már gyermeknevelésre is alkalmas), lakástípust talált ki: a lakókonyhás egy-, illetve kéthálós, valamint a nappaliból, konyhából és egy, illetve két hálóból álló kislakást.¹⁵ 1941-ben Bierbauer Virgil radikálisabb hangnemben kelt ki a garzonok és az egyszoba-hallos lakások ellen:

„Amíg a régi szoba-konyhás lakásokban, a 20 m²-es lakószobában és a 8 m²-es konyhában az asszociális viszonyok dacára a munkásosztály gyermekeit nevelt fel, az 1200-1500 pengő béreű garzonlakásba költöző fiatal házaspár óvakodni fog a gyerekektől, az 1800-2000 pengő béreű egyszoba-hallos lakásban sem lesz jobb a helyzet, mert a hallnak nevezett napfénytelen és szellőzhetetlen, sokajtós, sötét lyukban legfeljebb bridselni lehet.”¹⁶

Cikkében a szoba-hallt „nemzetellenes visszaélésnek”, a garzont „a családok gyermekhez való jogát, sőt kötelességét csorbító” lakástípusnak bélyegezte. De vajon kik is lakták és milyenek voltak ezek az egyszobás kislakások? A követ-

¹² A Magyar Mérnök és Építész Egylet 1933-ban a Wesselényi utca – Akácfa utca – Klauzál utca – Dohány utca határolta telektömb átépítésére írt ki pályázatot. A felhívás csak elméleti jellegű volt, arra voltak kíváncsiak, hogy akár az érvényes építési szabályokat is áthágva, milyen építészeti megoldásokkal és milyen rentabilitás mellett lehetne egy leromlott erzsébetvárosi épületsor helyén legalább ugyanannyi (500), de „célszerűbb, egészségesebb, jobb” lakást felépíteni (Városi telektömbök újjáépítése 1933).

¹³ Kozma 1936.

¹⁴ Fischer 1938.

¹⁵ Tímár 1936.

¹⁶ A cikk apropójául a budapesti Mérnöki Kamarának a főváros polgármesteréhez intézett kérése szolgált, miszerint rendelettel vessen gátat a garzonok térnyerésének, azok 50% fölötti aránya miatt (Bierbauer 1941).

kezőkben a tervdokumentációk és a népszámlálási ívek lakásadatainak segítségével mutatom be az egyszobás kislakások jellemzőit, majd a bérlakások lakóit.

VARIÁCIÓK EGY SZOBÁRA: A SZOBA-KONYHÁTÓL A SZOBA-HALL-CSELEDSZOBÁIG

A fővárosi modern bérházak egyszobás lakásainál hatféle lakástípus alakult ki a harmincas évek közepére: a szoba-konyhás lakás (egy szoba, konyha, éléskamra, fürdőszoba nélkül), a garzon (egy szoba, fürdőszoba, előszoba, néha főzőfülke), az egyszobás lakás (egy szoba, konyha, fürdőszoba, előszoba), az egyszoba-hallos kislakás (egy szoba, hall, konyha, fürdőszoba, előszoba), az egyszobás-cselédszobás lakás (egy szoba, cselédszoba, konyha, fürdőszoba, előszoba, éléskamra) és az egyszoba-hall-cselédszobás lakás (egy szoba, hall, cselédszoba, konyha, fürdőszoba, előszoba, éléskamra).¹⁷

Az alábbi táblázatban a mintába beemelt 298 egyszobás kislakás típusonkénti arányszámait láthatjuk. Eszerint az egyszobás lakások több mint 40%-a garzon volt és majd 20%-a a legnagyobb, egyszoba-hallos-cselédszobás típushoz tartozott, a többi típus – a komfort nélküli, egyszobás, egyszoba-hallos vagy egyszoba-cselédszobás kislakás – 10-10% körüli arányban szerepelt az egyszobás lakásállományban.¹⁸

1. táblázat

A minta egyszobás lakásainak darabszáma és egymáshoz viszonyított aránya 1941-ben

komfort nélküli	garzon	egyszobás	egyszoba + hall	egyszoba + cselédszoba	egyszoba + hall + cselédszoba	Összesen
37	123	27	27	29	55	298
12%	41,3%	9%	9%	9,7%	18,5%	100%

A hatféle egyszobás kislakásnál a fürdőszoba nélküli szoba-konyhás lakásokat érdemes különválasztani a többi típustól. Ezek a lakások a lakásminőséget és a lakók társadalmi státusát tekintve is az épületek perifériáján helyezkedtek el. Amíg a munkás- és középosztályi lakásmodellek korábban a szobaszám, lakásméret adatai alapján különültek el egymástól, a harmincas évektől a komfortosság lett az új középosztályi lakásminimum. Az ekkoriban épülő, középosztályinak szánt bérlakásokat már nem adták át fürdőszoba nélkül.

Az építetők, „az eredetileg lakás céljára épült”, fürdőszoba nélküli szoba-konyhás típusokat nem piaci bérletre készítették, hanem *szolgálati lakásoknak*

¹⁷ Ugyanezeket a típusokat határolta körül tanulmányában Gábor Eszter, az éléskamrák feltüntetése nélkül (Gábor 2009).

¹⁸ Az egyszobás kislakások a vizsgált belbudai és erzsébetvárosi modern bérházakban a teljes lakásállomány körülbelül felét tették ki, az I. kerületben 41%, a II. kerületben 47%, a VII. kerületben 53% volt az arányuk.

szánták.¹⁹ 1941-ben huszonnyolc ilyen otthonból huszonhatban munkás, segédmunkás, altiszti foglalkozású házmesterek és segédházmesterek éltek, a maradék kettőben egy pénzügyminisztériumi altiszt, illetve egy magántisztviselő szerepelt főbérilőként. E két utóbbi, mégis piaci forgalomba került komfort nélküli lakásokat – az épületek tervdokumentációi szerint²⁰ – szintén házmesterek számára építették. A fennmaradó kilenc esetben kiskereskedők vagy kisiparosok rendezkedtek be a komfort nélküli, eredetileg csak üzletnek vagy műhelynek kiadott bérleményeiben.

Nézzük először az új bérházak házmesterlakásait. Mennyiben különböztek a többi korabeli munkásbér lakástól felszereltségben, minőségben vagy a lakásnagyság tekintetében?

Komfort nélküli kislakások

A harmincas évek derekára a fővárosi munkáslakások 6,9%-ában találunk fürdőszobát, egyharmadában WC-t. Az 1929-es adatok alapján a munkások közel fele élt vízvezetékekkel és villannyal felszerelt lakásban, viszont a központi fűtés és a gáz még nem terjedt el otthonaikban. Majd 60%-uk ekkor még ritkán vagy egyáltalán nem fűtött lakásba tért haza. Utóbbi adatok 1941-re valószínűleg kicsit már kedvezőbbek voltak a munkáslakások komfortosságának tekintetében.²¹ Mintánkban egyetlen olyan szolgálati lakás szerepel, amelyhez 1941-ben nem tartozott WC, és mindössze hároomba nem vezették be a gázt. A 28-ból 9 esetben a házmesterlakások központi fűtéssel és központi melegvízzel is rendelkeztek, viszont 10 népszámlálási lakásíven nem adtak választ ezekre a kérdésekre.²² A többi szolgálati lakásban működött központi fűtés, de nem volt központi melegvíz, egy esetben pedig a lakást bekötötték ugyan a központi melegvízellátásba, de a központi fűtés rendszerébe már nem.

Lakásnagyság tekintetében igen változatos képet mutatnak a házmesteri, segédházmesteri otthonok. Jellemzően 25–35 m² között mozog a méretük. Csak egy ennél kisebb, 15,5 m²-es viceházmesteri lakás szerepel az íveken, az Attila utca 81. szám alatti ház földszintjén. Ez az a házmesteri lakás, amelyhez az egész mintában egyedülként nem tartozott lakáson belüli árnyékszekrény sem, viszont víz, gáz, villany és központi fűtés már igen. Érdekes, és a szolgálati lakások térelrendezésére általában is jellemző adat, hogy a szűk lakás majd felét, 7,5 m²-t a konyha foglalja el. A 28 szolgálati otthonnál 30 és 50% között mozgott

¹⁹ Ezekért a házmesterek nem fizettek bért, csak a lakások „eszmei értékét” tüntették fel az íveken. A szolgálati lakások jelentős arányát tették ki egyébként a fővárosi munkáslakás-állománynak. 1941-ben a munkások lakásainak 13%-a tartozott ide, aminek zöme, 63,2%-a házmesteri lakás is volt, felerészben munkás foglalkozású lakókkal (Gyáni 1992: 160).

²⁰ A tervrajzokon beírták, melyik a házmesteri, illetve a segédházmesteri (viceházmesteri) lakás.

²¹ Gyáni 1992: 162–163.

²² Egyébként is, az összes kislakástípus esetében szokatlanul magas azok aránya (a minta 12%-a), akik ezeket a válaszbölcöket nem töltötték ki.

a konyhának a lakás összterületéhez viszonyított aránya. A Krisztina körút 137-ben találjuk a legnagyobb, 40 m²-es szoba-konyhás házmesteri lakást, amelynek terét egy viszonylag nagy, 21 m²-es szoba, egy 8 m²-es konyha és egy aránytalanul tágas, 10,5 m²-es előszoba tagolta. A tussal rajzolt tervrajzokon szerepel egy ceruzával behúzott fürdőszoba is, amely kényelmesen elfért volna az előszoba sarkában, a kamra és a WC szomszédságában. A lakás 1941-es népszámlálási íve alapján azonban ennek kialakítására végül nem került sor.

Érdeemes külön is szemügyre venni a házmesteri lakásért piaci bért fizető két háztartást. Az egyik esetben a budai Margit körút 51–53. alatti kicsiny, kb. 25 m²-es udvari, házmesteri lakást egy harminchétf éves pénzügyminisztériumi altiszt bérelte 420 pengőért, harmincéves háztartásbeli feleségével együtt. Ők társadalmilag nem lógtak ki a szolgálati lakások munkás- és altiszti házmesterei közül. A másik szolgálati lakást bérlő háztartás egy személyből, egy negyvenöt éves, özvegy magántisztviselőnőből, gépírónőből állt. Ő már 600 pengőért bérelte a belbudai Attila utca 65. a. b. alatti egyik udvari, házmesteri lakást. A magasabb bérleti díj oka lehetett, hogy a magántisztviselőnő bérlésében találhatunk központi fűtést, központi melegvizet, a mindkét bérleménybe bevezetett víz, gáz, villany mellett. A fürdőszoba nélküli lakásért fizetett bérleti díj mégis túl magasnak tűnik. A többi, valóban szolgálati lakásnál megadott házmesteri lakbérek „eszmei értékének” átlaga 341 pengő volt, de a fővárosi szoba-konyhás lakások 1939. évi bérének középértéke is jóval alacsonyabban alakult 600 pengőnél, 444 pengőt tett ki.²³ Főbérlőnk valószínűleg már nem engedhette meg magának az új középosztályi lakásminimumot, a legalább 800 pengős komfortos garzont, de a budai környék presztízse megért számára ennyi pénzt.²⁴

A szolgálati lakásokat természetesen mindig a bérházak legértéktelebb részén, vagy közvetlenül az épületek bejáratánál, vagy kicsit hátrébb, a lift, üzletek mögött helyezték el, udvari kilátással. Egy esetben, a Barát utca 6-ban a házmesteri lakás a padlásra kapott helyet. A mosókonyha, szárító és a lakók padlásrekeszei közé tervezett kislakás azonban elsőre nem nyerte el az engedélyező hatóság tetszését. A tervrajzokon „a nem megfelelő szellőzés miatt” újratervezésre kötelezték az építetőt, nem sokkal később azonban mégis eredeti

²³ Gyáni 1992: 188.

²⁴ Mórincz Zsigmond *Jobb mint otthon* című regényének szereplője rosszabb környéken, a Csikágóban bérelt évi 720 pengőért egy szintén fürdőszoba nélküli egyszobás lakást, annyi különbséggel, hogy abban kiadható cselédszoba is volt. A dilemma hasonló, mint az Attila utcai gépírónő esetében lehetett: hogyan tud olyan lakáshoz jutni egy szerény jövedelmű nő, amely olcsó és mégsem számít „prolilakásnak”?

„– Drága hatvan pengő ezért a lakásért – méltó Vilma – és még fürdőszoba sincs... Igaz, közel a Széchenyi fürdő... Az ember mégse fürdik el húsz pengőt havonta...

– De még így is aránytalan... Egy szobáért hatvan pengő, az nagyon sok.

– Mindig az egyszobások a drágák. Azt hamar elkapkodják. Még az a húsz pengő is valami. Lehetne kapni már negyvenért egyszobásat, de azt nem lehet kiadni, ahhoz cselédszoba sincs. Prolilakás. Legfeljebb egy varrólányt lehet bevenni a lakásba. Ágyrajárónak” (Mórincz 1956: 15).

formájában engedélyezték a terveket. A lakás biztosan a padláson kapott helyet, az 1941-es lakásíven, a háromemeletes épület negyedik emeletére számították a házmeisteri lakást. A Barát utca szemközti, 9-es épületében is gondot okozhatott a házmeisteri lakás szellőzése. Itt a szolgálati lakás szobaablaka előtt ért véget az épület szemétteladó rendszere.

Összes hiányosságuk ellenére azonban a házmeisteri és segédházmeisteri lakások színvonala magasabb volt a korabeli munkáslakásokénál. Víz, gáz, villany, WC jellemzően tartozott ezekhez a lakásokhoz, 50%-ukban pedig még központi fűtés is volt. Szolgálati lakás esetében viszont a fürdőszobát még mindig luxusnak tartották az építetők.

A kilenc, lakásként is funkcionáló üzlet, műhely felszereltsége, mérete már közelebb állt a munkáslakásokéhoz. Az eredetileg csak napközbeni munkavégzésre tervezett helyiségekhez mindössze három esetben tartozott saját WC, fürdőszoba sehol, ám mosdó mindegyikben volt. A fűtést a főzéshez használt tűzhellyel oldották meg, két kivétellel, ahol központi fűtést vezettek be az üzletekbe. Belbudán csak egyetlen épület két üzlethelyiségében találhatunk műhelyükben élő főbérelőket. Az Artilla út 83. földszintjén egy férfiszabó, illetve egy cipész lakott, mindketten háztartásbeli feleségükkel, gyermek nélkül éltek az egyszobás, komfort nélküli lakásban. A többi kereskedő vagy iparos a VII. kerületi Barát utcából való. Ott a tizenkét bérházból ötnek a földszintjén voltak lakott üzlethelyiségek. Végigtekintve a bérelőkön, a legkülönfélébb háztartásszerkezetben élő, különböző korosztályokhoz tartozó embereket láthatunk. Közös jellemzőjük leginkább csak annyi lehetett, hogy a keresetükből nem tudtak külön lakást és külön üzlethelyiséget fenntartani. A legnépesebb, négyfős háztartásban egy „menyasszonyi kelengyekölcsönzőt” üzemeltető izraelita család élt. Ők 21 m²-es üzlethelyiségük hátsó raktárfülkéjében laktak, amelyhez ugyanakkor központi fűtés és saját WC is tartozott. Négyen osztoztak 7 m²-en. Az üzletet a negyvennégy éves házaspár működtette, míg tizennyolc éves fiuk és tizenhárom éves lányuk iskolába járt 1941-ben. A nagyobbik gyerekek „mechanikusnak” tanult. További három üzletben találhatunk egyedülálló főbérelőket, akik közül azonban kettő hivatalosan még házas volt az 1941-es népszámláláskor. Az egyik egy kalapkészítő a Barát u. 8. földszintjén, aki hároméves fiát egyedül nevelte, két épülettel arrébb pedig egy nős férfiszabó élt egyedülálló főbérelőként a saját üzletében. A Barát utca–Hársfa utca kereszteződésében álló sarokházban „kézimunka kiskereskedésből” tartotta fenn magát a harmadik, törvényesen is elvált egyedülálló főbérelő, egy harminckilenc éves asszony. Üzletéhez, lakásához víz, gáz, villany, központi fűtés és saját WC is tartozott. A további üzletekben találunk még két gyermektelen házaspárt – itt az egyik férj kalaposmester, a másik önálló úri fodrász –, illetve egy „villám felszerelő mestert” háztartásbeli feleségével és egy tizenegy éves rokon gyermekkel.

Kislakások piaci bérletben

Az egyszobás bérlakások további öt típusa már piaci bérletre épült. Közülük a legtöbb a házmesterlakásokkal megegyező méretű, komfortos garzonokból készült. Ezek a lakások 30-31 m²-esek voltak, azonban egészen más térszerkezési preferenciák alapján alakították ki őket, mint a „klasszikus” térpazarló szemlélet szerint tervezett szolgálati lakásokat. A házmesterlakások 25-30 m²-ét a szoba mellett egy viszonylag nagy konyha és előszoba tagolta, általában kamrával együtt. A garzonok ugyanekkora teréből a kamrát, konyhát vagy teljesen elhagyták, vagy csak egy előszobai szekrénykonyha formájában építették be a lakásba, és magát az előteret is minimálisra szabták. Az így megtakarított területen kapott helyet a 4-5 m²-es fürdőszoba, és így nyújthatott 20-22 m²-ig a lakószoba.

A fennmaradó négy kislakástípus a „szűk előtér, tágas lakószoba” alaprajzi sémájára építkezett. Az egyszobás lakástípusnál újra visszatért a konyha-kamra kettőse, ami a hallos-cselédszobás lakásoknál is megmaradt. A garzonok 30-31 m²-e mellett az egyszobás típus lakásai (a konyha, kamra plusz 10 m²-rel) 40, legfeljebb 45 m²-ig nőttek, az egyszoba-hallos, egyszoba-cselédszobás és az egyszoba-hallos-cselédszobás típusok méretei pedig 45-55 m² között mozogtak.

Akadott néhány „nem szabványos” egyszobás lakás is. A Barát utca 3-ban a garzonlakások szobáiban függönnyel takart, 6 m²-es hálófülkét alakítottak ki. A néhány m²-es bővülés nem drágította a garzon bérleti díját, viszont bevételi forráshoz juttatható nehéz helyzetbe került bérlőket. Ezt a lehetőséget ismerték fel a III. emeleti garzon lakói, egy fiatal izraelita magántisztviselő házaspár, amikor beköltözésük után két évvel egy szintén izraelita bőrdíszműves és éttermi felszolgálónő házaspárt fogadtak be albérlőnek. Erre a kényszermegoldásra valószínűleg a férj munkanélkülivé válása miatt került sor. Más jellegű, de szintén szokatlan kialakítást találtak ki Fenyő Györgyné Hatvány Viola (Hatvány Lajos lánya) Attila u. 89. alatti bérházában. Itt az egyszoba-hallos lakásokba, a garzonok mintájára csak teakonyhát terveztek, és a hall, illetve a fürdőszoba terei a szokásosnál néhány m²-rel nagyobbak lettek.

Az egyszobás kislakásoknak is kialakult az épületeken belüli tipikus helye. A garzonokat leggyakrabban a homlokzatok középső vonalán, két nagyobb lakás közé szorítva helyezték el, illetve néha az épület udvari részében. Annak ellenére, hogy a modern bérházaknál törekedtek az épület összes oldalának „benapozására”, ez csak nagyon kevés önmagában álló bérháznál (az Attila utcai házak egy része volt ilyen) valósulhatott meg. A sorban épített épületeknél, mint a Margit körútiak, a Krisztina körútiak és a Barát utcaiak, óhatatlanul kialakultak udvari frontok, amelyek ugyan sokkal jobb és világosabb lakásokat tartalmaztak, mint egy szűk, mély zártudvaros régi bérház, de kétségkívül a modern épületek alacsonyabb presztízsű részéhez tartoztak. Ide nyíltak a házmesteri lakások és – átvéve a „klasszikus” modellt – a kislakások gazdasági terei: a cselédszoba, konyha, kamra is erre nézett. A garzontól felfelé a többi egyszobás típusnál érvényesült a lakás utcai és udvari frontjának elkülönülése. Egyetlen Barát utcai ház-

nál kerültek cselédszobák is az utca irányába, a garzonlakások rovására, amelyek így az udvar felé értek csak el.

Az egyszobás kislakások felszereltségében nem lakástípusonként, hanem az épületekhez kötve, területileg fedezhetőek fel különbségek. Vízzel, villany értelemszerűen minden bérházban volt. Minden vizsgált (4–6 emeletes) budai modern házba beépítettek liftet, a Barát utca alacsonyabb (háromszintes) épületeibe viszont nem. Gázt az I. és a VII. kerületben a kislakások háromnegyed részében találunk, a II. kerületben ez az arány már kétharmadra csökken, mivel a Margit körüli garzonlakások felében működött csak gázszolgáltatás. A központi fűtést, központi melegvizet az öt típus lakásainak többségébe bevezették, de amíg a budai egyszobások 80% feletti arányban (92% az I. kerületben, 80% a II. kerületben), addig a pesti oldal kislakásai csak 47%-ban rendelkeztek e szolgáltatásokkal.²⁵

Érdekes áttekinteni a kislakások telefon-előfizetéseinek számát. Ha a főállomásokot és az ikervonalakat egybeszámítjuk, a belbudai egyszobás lakások majd felében volt telefon, míg a VII. kerületi kislakásoknál a 20%-ot sem érte el ez az arány. Budán a garzonok lakói is felerészben rendelkeztek telefonvonalal, az Erzsébetvárosban inkább a legnagyobb egyszobás típusra, a hallos-cselédszobás lakásokra volt ez jellemző, a garzonok alig 8%-a használhatott telefont. Ezek az arányok némileg magasabbak az 1941-es I., II. és VII. kerületi általános adatoknál. A két budai részen 35%, a pesti kerületben 13% volt a távbeszélővel rendelkező lakások száma a teljes kerületi lakásállományon belül.²⁶

A modern bérházak egyszobás lakásállományát tekintve tehát jelentős minőségi különbségeket találhatunk a kiadásra épült, illetve a nem piaci bérletre készített lakások között. A szolgálati lakások és a lakott műhelyek, üzletek a korabeli munkáslakások színvonalán, előbbieik kicsivel a fölött helyezkedtek el; a „polgári” bérlőkör kislakásai ezzel szemben magas színvonalú, komfortos lakások voltak központi fűtéssel vagy akár gázszolgáltatással is ellátva.

A KISLAKÁSOK LAKÓI

Kik éltek ezekben a komfortos kislakásokban? Az 1941-es népszámlálási lakásívek adataira támaszkodva²⁷ igen részletes választ lehet adni a kérdésre. Az a pilanatfelvétel, amely 1941 elején a vizsgált lakásokban készült, minden ott tartózkodót rögzített. Így lehetőségünk nyílik rá, hogy a háztartási egységek közös

²⁵ A gáz és központi fűtés épületekhez kötött szolgáltatás, de az előbbinél előfordul, hogy az egymás alatt-fölött épített garzonlakások sorába nem vezetnek gázvezetéket, míg a nagyobb szomszédos lakásokba igen.

²⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1944. 23. és 25. táblázat alapján.

²⁷ Az összehasonlító elemzéshez rendelkezésre állnak a Fővárosi Statisztikai Hivatalban az 1941-es népszámlálás budapesti lakásívei alapján készített adatközlő statisztikai táblázatok, publikációk. Ezek zömében a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvében és a Statisztikai Értesítőben jelentek meg (Thirring 1981: 108–117).

státusképző elemei²⁸ – főbérlok foglalkozása, lakbérek, cseléd tartás, albérlok/ágybérlok száma – mellett a demográfiai adatok – az együtt élők száma, jellemző családmódok, családon belüli gyermekszám – alapján a lakóközösségek belső szerkezetét is vizsgáljuk.

A felvett minta I–II. kerületi és erzsébetvárosi *lakbéradatait* összehasonlítva (2. táblázat) azt láthatjuk, hogy lakástípusonként nincsenek drámai különbségek a budai és a pesti kislakások adatai között. A legtöbb lakáskategóriában 50-100 pengősek az eltérések, a garzonok, az egyszoba-hall-cseléd szoba és az egyszoba-cseléd szoba esetében a budai lakások javára; míg kissé meglepő módon a hallos és az egyszobás lakásoknál a pesti lakásállomány javára.

2. táblázat

*Éves átlaglakbérek pengőben kerületenként és lakástípusok szerint
(modern bérházak saját minta 1941)²⁹*

	Komfortos kislakások				
	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cseléd szoba	egy szoba + hall + cseléd szoba
I–II. kerület	879	1000	1086	1261	1250
VII. kerület	843	1040	1134	1164	1207

A 3. táblázat általános kerületi lakbéradataiban is megfigyelhetjük a pesti és budai lakások közötti eltérést, ám ezek a lakbérek minden kategóriában alacsonyabbak a 2. táblázat számainál. Ennek oka, hogy az összes épület adatait tartalmazó felmérésben a régi típusú bérházak komfortosított lakásai is szerepelnek, míg adatbázisom csak új, modern bérházakat tartalmaz. A korábbi, zártudvaros épületek sötét, olcsóbb bérleményei lefelé viszik az átlagértékeket. Feltételezésemet erősíti, hogy a kerületi és a saját minta adatai közötti legnagyobb, 200-300 pengős eltérések annál a két lakástípusnál (az egyszobás és az egyszoba-cseléd szobás lakásnál) tapasztalhatóak, amelyek a régi és új bérházakban is elterjedtek, míg a modern bérházakra jellemző garzonok, hallos lakások nem mutatnak ekkora eltérést.

²⁸ A főbérlok felekezeti adatait itt nem vettem be a státusképző elemek közé, mivel azok nem köthetők a kislakástípusokhoz. Területileg azonban érdekes különbségek figyelhetők meg. A belbudai mintában: az I. kerületi kislakásos főbérlok 14%-a, a II. kerületiek 26%-a, a pesti egyszobásokban a VII. kerületiek 44%-a esett a III. zsidótörvény hatálya alá. A kislakások budai izraelita főbérloinek egyharmada kikeresztelkedett, a pesti mintában viszont gyakorlatilag nincsenek áttért izraelita főbérlok (csak egyetlen ilyen főbérlo fordult elő).

²⁹ A táblázatból kivettem a minta bérházainak komfort nélküli lakásait, mert azok eredetileg nem piaci bérletre készültek. Ahogy korábban már volt róla szó, vagy házmesterlakásoknak, vagy üzletnek/műhelynek épültek.

3. táblázat
*Éves átlaglakbérék pengőben kerületenként és lakástípusok szerint 1939-ben*³⁰

	Komfortos kislakások ³¹			
	garzon	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall + cselédszoba
I–II. kerület ³²	811	834	1079	1126
VII. kerület ³³	783	764	900	1187

Áttekintve a jellemző lakbéréket, új bérházakban 800-850 pengőtől lehetett garzont bérelni, konyhával is ellátott egyszobás lakást 1000 pengőtől, egyszoba-hallos bérlakást 1100 pengőtől, cselédszobás, illetve hall és cselédszobás kislakást pedig 1150-1200 pengő körüli összegtől. Komfortosított régebbi lakásokban az egyszobás és az egyszoba-cselédszobás lakásokat 200-300 pengővel olcsóbban adták bérbe. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a fenti adatokat, nézzük meg, mennyit értek a lakáspiacon az egyszobás komfortos bérlakásokért fizetett összegek.

4. táblázat
*Átlaglakbérék pengőben kerületenként és lakástípusok szerint 1939-ben*³⁴

	Komfort nélküli lakások ³⁵					
	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	két szoba	két szoba + cselédszoba	három szoba	három szoba + cselédszoba
I–II. kerület	518	740	746	818	850	1042
VII. kerület	612	557	770	856	939	1202

A 4. táblázatból kiderül, hogy az a 800-850 pengő, amennyiért egy komfortos garzont lehetett bérelni, régi bérházakban fürdőszoba nélküli kétszoba-cselédszobás vagy háromszobás lakások bérletére is elegendő volt. A többi egyszobás, komfortos bérlakástípus 1000 és 1200 pengő közötti átlaglakbéréért már a középosztályi lakásideál háromszoba-cselédszobás típusa is elérhetőnek bizonyult a lakáspiacon, régi bérházakban és fürdőszoba nélkül.³⁶ Eddigi adataink alapján egyértelmű, hogy a harmincas évektől olyan fogyasztói csoportok

³⁰ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1941. 27. tábla alapján.

³¹ A Statisztikai Évkönyvben nem szerepelnek külön az egyszoba-hallos lakások.

³² Az I. és a II. kerület belterület adatait vettem figyelembe.

³³ A VII. kerület belterület 1 és belterület 2 adatait dolgoztam fel.

³⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1941. 27. tábla alapján.

³⁵ Az 1939-es lakbérstatisztika táblázatba emelt, komfort nélküli, egy-, két-, háromszobás lakásai – ugyanúgy, mint a garzonnál nagyobb, modern lakások – rendelkeztek konyhával és előszobával. Hallos fürdőszoba nélküli típus nem szerepelt a régi lakástípusok között, míg cselédszobás természetesen igen.

³⁶ Egy lipótvárosi reprezentatív bérház, a Nádor u. 5. kétszobás udvari és kétszobás utcai fekvésű lakásaiért 1000 és 1100 pengős évi lakbért kértek (Nagy 2004: 145). A VII. kerület slumosodó részén, a Klauzál téren 760-860 pengőtől kétszobás, esetleg fürdőszobás lakásokat, 900-1000 pengőtől két-háromszobás fürdőszobás lakásokat lehetett bérelni (Fabó 2009: 90). Ugyancsak a VII. kerületben, a mintába beemelt Barát utca közelében két bérházban, a Rákóczi út 82-ben

jelentek meg a fővárosi lakáspiacon, amelyek két-háromszobás lakások helyett, ugyanakkora bérleti díjért, inkább költöztek valamilyen egyszobás, de komfortos kislakásba. A nagy terek vagy a több szoba magasabb presztízsenél számukra fontosabb volt a központi fűtés és a fürdőszoba hétköznapi kényeleme, még azon az áron is, hogy ezen túl egyetlen lakószobába kellett a nappalit, hálót, étkezőt beszüriteniük. Milyen társadalmi státusúak voltak ezek a bérlői csoportok? Kérdésünkre a *főbérlői foglalkozások* és a lakbéradatok összevetésével kaphatunk választ.

5. táblázat

Főbérlők foglalkozása lakástípusok szerint (saját minta 1941)

Főbérlők foglalkozása	Kislakások típusai						Összesen	Százalék
	komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cseléd-szoba	egy szoba + hall + cseléd-szoba		
egyéb						1	1	
földbirtokos		1		1		1	3	
házfelügyelő	26	1	6				33	11%
háztartásbeli/eltartott ismeretlen		8	3	2		6	19	
kereskedelmi/ipari alkalmazott		4	3	1	3	7	18	
köztisztviselő	1	27	4	3	3	7	45	15%
magántisztviselő	1	39	6	6	8	9	69	23%
magánzó		3		1	2	4	10	
nyugdíjas		14	1	7	7	4	33	11%
önálló iparos	7	5	2	1	2	3	20	
önálló kereskedő	2	7	1	2	2	8	22	
szabadfoglalkozású (üres)		13	1	3	2	4	23	
		1					1	
Összesen	37	123	27	27	29	55	298	

A legjelentősebb, 10% feletti arányszámok a magántisztviselő, köztisztviselő, nyugdíjas és a házmesterei főbérlői foglalkozáscsoportok közül kerültek ki. A házmesterek szolgálati lakásokban éltek, amelyekről már esett szó. A másik három csoport zömében 800-850 pengős garzonokat bérelt. Ez a bérleti díj a 25%-os rezsivel növelve havi 67 pengős költséget jelentett a bérlőknek. Korszakunkban a „polgári” családok jövedelmüknek durván a negyedét költötték lakbérre,³⁷ vagyis egy garzon bérléséhez körülbelül 365 pengős, egy nagyobb egyszobás

és a Huszár u. 4-ben jellemzően a három-négyszobás lakásokhoz járt csak fürdőszoba, elég nagy lakbéreléssel: 460 és 1800 pengő között (Bácskai 2008: 228).

³⁷ A Fővárosi Statisztikai Hivatalnak az 1920–1930-as évek fordulóján, 365 család körében felvett háztartási naplót elemelve Bódy Zsombor arra a megállításra jutott, hogy a „polgári családok” jövedelmük 22,7%-át költötték lakbérre (Bódy 2008a: 373).

lakáshoz 460-540 pengős havi fizetésre volt szükség, ha egyetlen kereső tartotta el a teljes háztartást.

A fővárosi köztisztviselők esetében ez azt jelentette, hogy egy modern garzont a IX. vagy a fölötti fizetési osztályba tartozó köztisztviselő bérlők tudtak egyedül fenntartani, egyéb egyszobás modern kislakást pedig a VII. vagy annál magasabb fizetési osztályúak.³⁸ Ez szinte kizárja az egyedülálló köztisztviselőnők önálló lakásbérletét a modern kislakásokban, hiszen közülük csak igen kevesen kerültek a IX. vagy annál magasabb fizetési kategóriákba.³⁹ A magántisztviselők, de főleg a magántisztviselőnők közül – az általános statisztikai adatok alapján – még alacsonyabb azok aránya, akik önálló bérlőként jelenhettek meg az új, komfortos kislakások piacán.⁴⁰ Saját mintám némileg ellentmond az eddig vázolt borús összképnek, ugyanis a vizsgált garzonok felében laktak egyedülálló főbérlők, s a nemek körülbelül 50-50%-os arányban oszlottak meg. A 67 garzonlakó egyedülálló főbérlő közül csupán egy férfi és egy nő tartozott a háztartás-beli/eltartott foglalkozási csoportba. A nők fele tisztviselő, a férfiak egyharmada magán- és egynegyede köztisztviselő volt.

Az I–II. és VII. kerületi almintákban nem mutattak lényeges különbségeket a köztisztviselői, magántisztviselői és nyugdíjas csoportok, ellentétben a többi foglalkozási csoporttal. A kereskedelmi/ipari alkalmazottak⁴¹ és az önálló iparosok, önálló kereskedők a VII. kerület jellemző foglalkozáscsoportjai voltak, míg a szabadfoglalkozásúak mind a pesti, mind a budai almintákban fellelhetőek. A látszólagos egyezés azonban karakteres eltéréseket mutat, ha a „szabadfoglalkozású” kategória mögé nézünk. A budai mintában értelmiségi szakmák művelőit találjuk: nyelvtanárt, fordítót, építészt – Pesten sokkal vegyesebb a kép. A VII. kerületi szabadfoglalkozásúak között felbukkan kávéházi énekes, artista, táncosnő, zenész, színész is.

Számukra a belvárosi mulatóhelyek és színházak, például a Nemzeti Színház közelsége miatt lehetett vonzó egy Barát utcai kislakás.

A kislakásos háztartások portréját árnyalja a cseléd tartás és az albérlők/ágybérlők kimutatható jelenléte. Az egyszobás kislakásoknál, értelemszerűen, a nagyobb cselédszobás vagy hallos-cselédszobás típusokban találhatunk *cselédet*, bár egy garzonban és egy egyszobás lakásban is szerepel bennlakó háztartási

³⁸ *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. 417. tábla alapján. Mivel a népszámlálás 1941. év elején zajlott, itt az 1940. november 1. és 1941. május 1. közötti fizetéseket vettem figyelembe.

³⁹ 1933-ban 40 fővárosi köztisztviselőnőt soroltak a IX., 4-et a VIII., 3-at a VII. és 1-et a VI. fizetési osztályba (Molnár 1935: 129).

⁴⁰ Egy középbank tisztviselője 15 évi szolgálat után érthette el a garzonra elegendő fizetési szintet (*Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. 417. tábla).

⁴¹ Lényeges eltérés még, a minta teljes népességét (tehát nem csak az eddig elemzett főbérlőket) vizsgálva, hogy a belbudai kislakásokban felbukkanó kereskedelmi/ipari alkalmazottak jellemzően „albérlő”, „rokon”, „vendég” címkével jelennek meg az íveken, míg a vizsgált érzsébetvárosi lakásokban az ugyanezen foglalkozási csoporthoz tartozók negyede már főbérlői jogviszonnyal rendelkezik.

alkalmazott. Az egyszoba-cselédszobás lakások egyharmad, az egyszoba-hall-cselédszobás bérlemények egynegyed részében alkalmaztak cselédet. A cseléd tartó háztartások kétharmada nukleáris családmodellt mutat, az általános kerületi arányokat tükrözve Budán inkább tisztviselő főbérelőket találhatunk a cseléd tartók között, Pesten inkább önálló iparos, önálló kereskedő foglalkozásúakat, ahol a feleségek ritkán vállalnak munkát, háromnegyed részük háztartásbeli.

A háztartási alkalmazottal rendelkező lakások maradék egyharmadát jellemzően egyedülálló női, elvált férfi főbérlők lakták, akik a minta budai részén éltek inkább. Legtöbbjük özvegy, egy-egy esetben hajadon és férjezett nő, aki vagy dolgozik, vagy nyugdíjból él. Két budai háztartásban megözvegyült nőrokonok – anya-lánya, illetve sógornők – költöztek össze. Pesten csupán két olyan cseléd tartó háztartás volt, amelyet nem nukleáris szerkezetű családok, hanem egyedülálló (de férjezett), dolgozó nők tartottak fenn.

A vizsgált lakáskategóriákban mind a tisztviselő, mind az iparos-kereskedő családoknál a háztartási alkalmazott foglalkoztatásának arányai megfelelnek a saját foglalkozási csoportjaik 1941-es cseléd tartási hajlandóságának. 1941-ben a fővárosi lakások iparos főbérelőinek egynegyede, a kereskedőknek és a tisztviselőknek egyharmada alkalmazott cselédet.⁴² A kislakásokban dolgozó cselédek jellemzően hajadon, huszonéves nők voltak, három esetben idősebb, elvált asszonyok is előfordultak közöttük.

Az *albérlős háztartások* jellemzőiben és arányszámaiban jelentős eltérések mutatkoznak a budai és a pesti almintákban. Míg Belbudán a kislakások 5%-ában, addig Erzsébetvárosban a 10%-ában tartottak albérlőt, leginkább a nagyobb cselédszobás, hallos-cselédszobás típusokban. Mindkét területen az albérlőtartó főbérlők fele családos háztartásban élt, zömében önálló iparos, önálló kereskedő, ipari/kereskedelmi alkalmazott vagy házmesteri foglalkozási kategóriákban, háztartásbeli feleséggel. Míg a budai középosztályi kislakásokra egyáltalán nem volt jellemző, Pesten már megjelent az értelmiségi, tisztviselő-családok kényszerű albérlőtartása. Ez a pesti mintában gyakran állástalan magán-tisztviselő férjet és dolgozó vagy szintén állástalan feleséget jelent. A nukleáris családi egységek mellett a másik jelentős albérlőtartó csoport a hajadon, elvált vagy özvegy nők tábora, akik albérlő mellett néha rokonokkal is megosztották lakásukat. Ők jellemzően egyedülállóak voltak és dolgoztak, ritkábban háztartásbeli státusúak voltak.

Az albérlői népesség – hasonlóan az általános fővárosi tendenciákhoz – leginkább egyedülállókból került ki.⁴³ A kétharmad részben férfi bérlők között akadtak tisztviselők, szabadfoglalkozásúak, kereskedelmi/ipari alkalmazottak, illetve Pesten néhány eltartott státusú egyetemi hallgató is. A kereskedelmi/ipari alkalmazott albérlők egyfajta átmenetet képeztek az ágybérlők felé, mert viszonylag zsúfolt, egyetlen lakható helyiséggel rendelkező, komfort nélküli

⁴² Csepeti 1943: 215.

⁴³ Horváth 1943: 230.

házmesterlakásokban éltek. A női albérlők többsége hajadon vagy elvált kereskedelmi/ipari alkalmazott volt, tisztviselő nem bukkant fel közöttük.

A pesti albérlős kislakások egyharmad részében két albérlőt tartottak, ami Budán csak egyetlen esetben fordult elő. Ezek az albérletek valóban a főbérlők túlélését segíthették, hiszen szinte valamennyi garzonokban, esetleg egyszoba-hallos lakásokban fordult elő, míg a nagyobb cselédszobás, hallos-cselédszobás kislakásokban legfeljebb csak egy bérlőt fogadtak be. Ellenpélda a minta egyetlen három albérlős bérlakása, amely hallos-cselédszobás erzsébetvárosi otthon volt, fiatal, hajadon főbérlőnővel. Az ő esetében a kapott bérleti díjak (összesen 105 pengő) fedezték a lakás lakbérét és rezsiköltségeit, míg a két albérlős garzonok albérlői díjai csak a lakás alaplakbérére voltak elegendők. Ágybérlők csak házfelügyelői háztartásokban bukkantak fel, ugyanakkor véleményem szerint ez gyakoribb jelenség lehetett, mint a megadott három lakás esete.⁴⁴

Az egyszobás háztartások⁴⁵

A mintabeli kislakások egymáshoz viszonyított arányszámait két típusnál nem egyeznek a népesség eloszlásával. Míg a garzonok az egyszobás lakások 40%-át alkotják, a vizsgált össznépeség alig egyharmada (29,5%) élt ilyen otthonokban. A komfort nélküli típusnál viszont kicsit magasabb az össznépeség arányszáma (17,5%), mint a típus kislakásokon belüli elterjedtsége (12%).⁴⁶

6. táblázat

Az egyszobás lakásokban élők száma és aránya (saját minta, 1941)

komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + hall	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall + cselédszoba	Összesen
114	192	68	61	63	153	651
17,5%	29,5%	10,4%	9,4%	9,7%	23,5%	100%

Az eltérések oka, hogy a garzonokban a legalacsonyabb, a házmesteri háztartásokból álló komfort nélküli lakásokban pedig a legmagasabb az együtt élők átlagos száma.

⁴⁴ Sokszor szerepelnek tisztázatlan státusú lakók a házmesteri lakásokban. Egy-egy esetben feltételezhető, hogy ágybérlők takarításért, egyéb munkáért alhattak a családnál. A bérleti összegeket a három ágybérlő esetében is csak az egyik helyen adták meg. Itt heti 2 pengőt fizetett a négyfős házmesteri családnál lakó negyvenéves, nőtlen asztalossegéd.

⁴⁵ Magyarországon a két világháború közötti népszámlálások esetében ha történt is háztartásszerkezeti adatfelvétel, annak országos feldolgozása elmaradt, így korszakunk ilyen jellegű adatokban nem bővelkedik.

⁴⁶ Lásd az 1. táblázat adatait.

7. táblázat

*Az együtt élők átlaga főbérleti foglalkozási kategóriák és kislakástípusok szerint
(saját minta, 1941, házmesterekkel együtt)*

Főbérleti foglalkozása	Kislakások típusai						Összesen
	komfort nélküli	garzon	egy szoba	egy szoba + cselédszoba	egy szoba + hall	egy szoba + hall + cselédszoba	
egyéb						2,00	2,00
földbirtokos		1,00			2,00	3,00	2,00
házfelügyelő	3,54	3,00	3,67				3,55
háztartásbeli/eltartott ismeretlen		1,63	2,00		3,50	2,33	2,11
kereskedelmi/ipari alkalmazott		2,50	2,50	3,00	3,00	3,13	2,88
köztisztviselő	2,00	1,37	1,33	2,00	1,00	3,00	1,65
magántisztviselő	1,00	1,56	2,67	2,13	2,67	2,89	1,99
magánzó		1,33		2,00	1,00	2,25	1,80
nyugdíjas		1,57	1,00	1,57	1,57	2,50	1,67
önálló iparos	2,00	1,60	2,50	3,00	5,00	2,50	2,26
önálló kereskedő	2,50	1,43	3,00	2,00	2,50	2,88	2,27
szabadfoglalkozású		1,38	3,00	1,50	2,67	2,50	1,83
Összesen	3,08	1,53	2,60	2,04	2,26	2,75	2,16

A házmesterek mellett a kereskedelmi/ipari alkalmazott főbérletők kislakásaiban haladja meg a lakószám a három főt, mivel ezekben a háztartásokban gyakrabban élt gyermek a családokban, és itt fordultak elő legnagyobb arányban albérletők és ágybérletők.⁴⁷ Az összes kislakástípusban nagyon alacsony a gyermekszám. A teljes 651 fős minta alig 5%-át tették ki a tizenöt éves vagy annál fiatalabb lakók.⁴⁸ Két gyermeket csak egy-egy házmesteri és egyszoba-hallos-cselédszobás lakásban neveltek.

A vizsgálati minta *családszerkezetére* jellemző, hogy a kislakások egyharmadában éltek házaspárok (leggyakrabban kettesben, ritkán gyermekkel kiegészülve, a nagyobb hallos, cselédszoba-hallos kislakásokban esetleg valamelyikük rokonával együtt), egyharmad részt tettek ki az egyedülállók (ez egy egyedülálló főbérletőt, esetleg egy cselédet jelent), a fennmaradó egyharmadot pedig a rokonokból

⁴⁷ Ez a magatartás megegyezik a két világháború közötti fővárosi munkáscsaládok háztartási modelljével, amelyben nem a magas gyerekszám, hanem a viszonylag nagy számú albérleti/ágybérleti népesség jelenléte a jellemző (Gyáni 1992: 176–179).

⁴⁸ Harmincegy – tizenöt éves vagy fiatalabb – „főbérleti gyermeke” lakott kislakásban. Garzonban 2, egyszobásban 5, egyszoba-cselédszobásban 2, egyszoba-hallosban 3, egyszoba-hallos-cselédszobásban 8 gyermek élt; a kiskorúak majd felét, 13 főt komfort nélküli, házmesteri otthonokban nevelték. Harminchat idősebb személy lakott még „főbérleti gyermeke” státusban kislakásban: húszan 16–20 év közöttiek, kilencen 22–30, öten pedig 31–43 évesek voltak.

(itt gyakori az idős anya és felnőtt gyermeke alkotta család) és nem rokonokból (főbérelő albérelővel, ágybérelővel) álló háztartások arányszámai alkották.⁴⁹

A kislakásokkal – de főleg a garzonokkal – szemben a korszakban leggyakrabban felhozott vád szerint ezek a szűk, új lakások gyermektelenségre kárhoztartják a tisztviselő házaspárokat. Adataim alapján a kislakásokban valóban jelentős arányban éltek gyermektelen házaspárok (ahol a férfiak majd fele egyébként tisztviselőként dolgozott), a modern kislakásokban élő felnőtt népességnek ugyanakkor a nagyobb része nem is volt házas. A garzonokban a háztartások negyedét alkották nukleáris családok (általában gyermektelen házaspárok), 55% volt egyedülálló, a többiek pedig valamilyen rokonnal vagy esetleg nem rokon lakótársal osztották meg bérleményüket.

A statisztikák alapján eldönthetetlen, hogy a házaspárok⁵⁰ miért nem váltak gyereket, a jelenséget azonban bizonyosan nem lehet csak a modern kislakások elterjedésével magyarázni, főleg úgy, hogy az 1910 és 1930 közötti időszakban Magyarországon általában is rohamosan csökkent a születések száma.⁵¹ A nők munkába állása sem okolható a kevesebb gyermekért. A mintából kiolvasható jellemző magatartás szerint a házas nők többsége otthon maradt és nem dolgozott, a nagyobb, cselédszobás kislakások esetében pedig jellemzően cseléd segítségével vezették a háztartást.⁵² Az egyszobás kislakások háztartásszerkezeti adatai tehát nem alkalmasak a tisztviselői gyermektelenség okainak feltárására, viszont a Magyarországon ekkor még ritka, ám a mintában felülreprezentált *egyedülálló népesség* vizsgálatára sokkal inkább.⁵³

Érdeemes nemenként külön áttekinteni az egyedülálló női és férfi főbérlők jellemzőit (8. és 9. táblázat). Láthatjuk, hogy családi állapot szerint az egyedülálló női és férfi háztartások egészen eltérő összetételűek. Amíg az özvegyek és a hajadonok körülbelül egyharmad-egyharmad arányban a legjelentősebb egyedülálló női főbérelői csoportot jelentették, addig a férfiaknál gyakorlatilag hiányoznak az özvegy egyedülállók (két ilyen szerepel a mintában), viszont a nőtlenek az egyedülálló férfiak majd 60%-át tették ki. Az elváltak arányszámai nem mutatnak különbséget (19-19%), de a házas és külön élő férfiak/nők között már

⁴⁹ Adatbázisom feldolgozásánál problémát okozott, hogy a népszámlálási ívek „Mi címen lakik a lakásban?” kérdésére, amely alapján a családszerkezetet rekonstruálni lehet, sok pontatlan válasz született. Például a „főbérelő rokona” kategóriánál gyakran még az életkor és a név alapján sem lehet eldönteni, hogy a főbérelővel milyen rokonsági kapcsolatban állt a lakó.

⁵⁰ A házaspárok nagy része még gyermekvállalásra alkalmas korban volt: a nők főbérlők átlagéletkora 43, a férjezett főbérelő feleségeké 38 év. Ha a nők termékenysége alapján nézzük, a feleségek 85%-a szülőképes életkorú, azaz 15–50 év közötti asszony.

⁵¹ Tomka 2000: 20.

⁵² A 130 főbérelőfeleség háromnegyed része háztartásbéli, 12%-a magántisztviselő, 6%-a köztisztviselő. A házas nők 25%-os munkavállalása a korabeli – egyébként folyamatosan emelkedő – arányszámok mellett nem számított alacsony értéknek. Budapesten a kereső nők között 1910-ben 12,4%, 1935-ben 22% volt a házasok aránya (Bódy 2008b: 94).

⁵³ Magyarországon az egyszemélyes háztartások aránya az összes háztartáson belül napjainkig alacsonyabb a nyugat-európai átlagnál. 1930-ban az összes háztartás 6%-a, 1949-ben 10%-a, 1990-ben 24,3%-a volt egyszemélyes (Tomka 2000: 53, 124. 13. táblázat).

több mint kétszeres eltérés látható (férfiak 17%, nők 8%). A férfi és női egyedülálló főbérlők átlagéletkora hasonló, a férfiaknál 43, a nőknél 47 év.⁵⁴

A női özvegyek magas aránya az egyedülállók foglalkozásszerkezeti adatában is megjelenik, hiszen itt a nyugdíjas nők (23%) vannak a legtöbben, utánuk következnek a köztisztviselők (21%), a magántisztviselők (17%), majd a szabadfoglalkozásúak (8%).⁵⁵ A férfiaknál magántisztviselők (30%), köztisztviselők (26%), nyugdíjasok (15%), szabadfoglalkozásúak (11%) sorrendje állítható fel. Az a tény, hogy a minta 48 egyedülálló főbérlnője közül csak három fő tartozott a háztartásbeli/eltartott kategóriába, még ha a legnépesebb foglalkozási csoport a nyugdíjasoké volt is, rácafol arra az általános statisztikai adatokból kirajzolódó képre, hogy a korabeli fizetési és lakbérviszonyok mellett egy egyedülálló nő nem tarthatott fenn kislakást. A legtöbb kislakást bérlő nő köztisztviselőként, magántisztviselőként és szabadfoglalkozásúként dolgozott. A fenti adatokból önmagában még nem lehet a témával kapcsolatban általános következtetéseket levonni, annyi azonban kijelenthető, hogy korszakunkban az egyedülálló női népességben már megjelentek az özvegyek mellett olyan hajadon, elvált vagy házastársuktól külön élő nők, akik szellemi munkából tartották fenn magukat.

Ebbe a kategóriába tartozott az 1941-es népszámlálási lakásíven „egyedülálló”, „szabadfoglalkozású” „hajadonként” megjelenő Gobbi Hilda is. A színésznő – a népszámlálás idején – a Blaha Lujza téri Nemzeti Színháztól nem messze, a Barát utcában bérelt egy garzont, és ugyanabban a házban egy másik garzont is fenntartott édesanyjának és nagyanyjának.

Gobbi Hildának ekkoriban évi 7200 pengős szerződése volt a Nemzeti Színházzal, ebből fizette a két lakás költségeit, s ebből tartotta el idős nagyanyját és beteg édesanyját is.⁵⁶ A korabeli színésztszadalmában ez az összeg komoly jövedelemnek számított. Gobbi Hilda szomszédságában több színész, rendező, színházi ember és zenész lakott.⁵⁷ Közülük Bornemissza Éva és Tímár József színészek Barát utcai lakbér- és fizetési adatai maradtak fenn. Bornemissza Éva

⁵⁴ Az átlagok mögött azonban itt is fontos eltéréseket mutatnak a két nem családi állapot szerinti adatai. Míg a hajadon és nőtlen egyedülállók egykorúak (nők 42, férfiak 41 évesek), a házias, de külön élők között 7 évvel (nők 36, férfiak 43 év), az elváltak esetében 15 esztendővel idősebbek a férfiak (nők 37, férfiak 52 év).

⁵⁵ Jelentősen, 15 évvel idősebbek a mintában a köztisztviselőnők (átlagkoruk 45 év), mint a női magántisztviselők (átlagkoruk 30 év).

⁵⁶ Ez havi szinten 600 pengős fizetést jelentett. Dr. Molnár Olga statisztikus pályája csúcán – az 1930-as évek végén – keresett havi 700 pengőt lakbérpótlékkal együtt. Ebben a köztisztviselői kereseti sávba rajta kívül még egy nő tudott csak bekerülni (Bódy 2008b: 103–104).

⁵⁷ Bellák Miklós színész Bornemissza Évával egy házban bérelt egy egyszobás kislakást. Földényi László, a Magyar Színház színésze a Barát utca 6-ban egyszoba-hallos kislakásban lakott, ugyanitt Tihanyi Vilmos színházi főrendező szintén egyszoba-hallt vett bérbébe. Gobbi Hildával azonos épületben élt egyszobás kislakásban a korszak ismert cigányprímása, Berkes Béla is. Berkes egy primásdinasztia harmadik tagjaként már klasszikus zenei képzést kapott, elvégezte a Nemzeti Zenedét (Berkes 1942: 56). A két világháború közötti időszakban a belvárosi mulatók legnépszerűbb cigányprímása volt, állandó zenésze például a Nagymező utcai Arizóna Mulatónak (Rátonyi 1987: 51).

8. táblázat

Az egyedülálló nők foglalkozása és családi állapota kislakástípusok szerint

Családi állapot	Foglalkozás	Kislakások típusai							Összesen	Százalék
		egy szoba	egy szoba + cselédszoba	garzon	egy szoba + hall + hall	egy szoba + hall + cselédszoba	komfort nélküli			
elvált	háztartásbeli/eltartott			1			1		2	
	köztszervező			1					1	
	magántisztviselő			3					3	
	magánzó	1							1	
	önálló kereskedő	1					1		2	
összes elvált		2		5		1	1	9	19%	
férjezett (házastársától külön él)	földbirtokos			1					1	
	köztszervező			1					1	
	önálló iparos			1					1	
	szabadfoglalkozású						1		1	
összes férjezett			3		1		1	4	8%	
hajadon	egyéb			1					1	
	köztszervező			6		1			7	
	magántisztviselő			2					2	
	nyugdíjas	1							1	
	önálló kereskedő			1					1	
	szabadfoglalkozású			3					3	
összes hajadon		1	13	1				15	31%	
özvegy	háztartásbeli/eltartott			1					1	
	magántisztviselő			2				1	3	
	magánzó			1		1		1	3	
	nyugdíjas	1		5		1	1		9	
	önálló kereskedő			1		1			2	
	szabadfoglalkozású			10		3	2	1	18	38%
összes özvegy (üres)		1	1	1	1	3	2	1	18	38%
(üres) összesen	köztszervező			1					1	
	nyugdíjas	1		1					1	
	nyugdíjas	1		1					2	4%
végösszeg		1	5	32	4	4	4	2	48	100%

9. táblázat

Az egyedülálló férfiak foglalkozása és családi állapota kislakástípusok szerint

Családi állapot	Foglalkozás	Kislakások típusai							Összesen	Százalék
		egy szoba	cselédszoba	garzon	hall	hall és cselédszoba	hall nélküli	komfort nélküli		
elvált	köztszivisező				1				1	
	magántszivisező	1		2					3	
	nyugdíjas	2			1				3	
	önálló kereskedő			1		1			2	
összes elvált	szabadfoglalkozású			1					1	
		3		4	2	1			10	19%
	köztszivisező			2			1		3	
	magántszivisező			2	1				3	
nős (házastársától külön él)	nyugdíjas		1						1	
	önálló iparos							1	1	
	önálló kereskedő			1					1	
		1		5	1	1	1	1	9	17%
összes nős	háztartásbeli/eltartott			1					1	
	köztszivisező	2	1	6	1				10	
	magántszivisező			8					8	
	magánzó			1			1		2	
összes nőtlen	nyugdíjas			3	1				4	
	önálló iparos			1					1	
	szabadfoglalkozású	2	2	24	2	1			31	58%
				1					1	
összes özvegy	magántszivisező							1	1	
	önálló iparos			1			1		2	4%
összes özvegy (üres)	kereskedelmi/									
	ipari alkalmazott			1					1	
(üres) összesen	magántszivisező			1					1	2%
				1					1	
végösszeg		2	6	35	5	4	1	53	100%	

egyszoba-hall-cselédszobás kislakást bérelt 1200 pengős évi lakbérért, miközben az 1941–42-es évadra 2200 pengős, a nemzeti színházi létminimumnak megfelelő szerződést írt alá.⁵⁸ Tímár József a Gobbiékkal szemközti házban egy két-szoba-cselédszobás lakásban élt éves 1360 pengő bérleti díjért, mindezt 11000 pengős éves színházi szerződéssel a kezében.⁵⁹ Bornemissza a Nemzeti Színház szerződött színészeinek a legalacsonyabb fizetési sávjába tartozott mint „epizód-színésznő”, Tímár ezzel szemben a társulat népszerű, főszerepeket alakító színésze volt ekkoriban.⁶⁰ Gobbi Hilda 1941-re már túljutott a kezdő színésznő státuson és stabil, elismert tagja – még ha nem is sztárja – volt a Németh Antal irányította Nemzeti Színháznak. Fizetéséből két kislakást tartott fenn évi 1714 pengőért. Ezért az összegért már háromszobás komfortos otthont is bérelhetett volna. Számára azonban valószínűleg fontosabb volt az önállósága fenntartása a két garzon bérletével, mint egy nagylakásbeli élet anyjával és nagyanyjával egy fedél alatt. A színésznő visszaemlékezése és a fennmaradt egyéb személyes dokumentumok, színházi források alapján rekonstruálni tudjuk Gobbi Hilda és családja életútját, valamint korábbi lakhelyeiket az 1941-es állapotig.

„...CSAK SEGÍTSEN A JÓ ISTEN, HOGY MINDENT FIZETNI TUDJUNK IS PONTOSAN”

Gobbi Hilda szülei, Gobbi Ede és Schneckemberger Margit eltérő hátterű, mentalitású családokból származtak. A Gobbi-ág több generációnyi olasz zenész őssel büszkélkedhetett Gobbi Alajos nagyapával bezárólag, aki hegedűművész és a Nemzeti Zenede igazgatója volt. Az anyai vonalon, lengyel–német–osztrák gyáros, üzletember felmenőket találhatunk.⁶¹ Innét hozott házasságába a mindössze tizenhat éves Schneckemberger Margit egy prosperáló családi céget,⁶²

⁵⁸ IV. 1419.j. 530/b. számlálójárás 207. doboz Barát utca 10. 6. lakásív, OSzK SzT 15/5/21. Németh Antal szerződési ajánlata Bornemissza Évának, 1941. június 29.

⁵⁹ IV. 1419.j. 530/a. számlálójárás 207. doboz Barát utca 1. (Hársfa utca 5.) 13. lakásív, OSzK SzT 15/5/21. Németh Antal szerződési ajánlata Tímár Józsefnek, 1941. július 15.

⁶⁰ Tímár 1924-től játszott a Nemzeti Színházban, ahol néhány év alatt a társulat vezető színésze lett. Tehetségét a közönség és a színház vezetői is elismerték, de karrierjét folyamatos botrányok kísérték. A színész ellen késések, fegyelmeztelenségek miatt 1929 és 1941 között példátlanul sok, 69 fegyelmi ügyet indított a Nemzeti Színház belső bírósága. Tímárt 1940. januárjában rövid időre el is bocsátották a színháztól, mert lekészte szerepét a *Caesar* című előadásban (OSzK SzT 5/560. Törvényszéki jegyzőkönyvek, OSzK SzT 5/560. Németh Antal levele Tímár Józsefhez, 1940. január 17.).

⁶¹ Az anyai dédszülők Sieburger Györgyné Komarnitzky Ludmilla és Sieburger György 1878-ban a Sieburger és Társa Első Magyar Papírkárpitgyár tulajdonosai voltak, illetve rendelkeztek egy budai (Fő utca 52–53.) tapétaüzlettel és raktárral (BFL VII.173. 1878. 0823. adásvételi szerződés).

⁶² „Az Apponyi téren a Klotild palota földszintjét és félemeletét foglalta el a Sieburger és Társa papírkárpit-vállalat; gazdag nagyvállalat volt, selyemtapéták Londonból; a királyi vár tapétázása” (Gobbi 1982: 13–14).

amelyet Gobbi Hilda szerint apja, Gobbi Ede a Schneckenburger nagypapa minden igyekezete ellenére is tönkretett „linkségeivel”.

Gobbi Hilda gyermekkorra 1913-as születésétől a vízivárosi Halász utca 1. alatti háromemeletes bérházában telt, ahol visszaemlékezése idealizált képe alapján „csupa jó barát élt”.⁶³ A bérház nagy lakásainak értelmiségi orvos, gyógyszerész, építész társadalma mellett visszaemlékezésében Gobbi ír a macskaköves udvarra nyíló lakás „prolicsaládjáról”, a játszótársból háborús hősi halottá avanzsált Janival,⁶⁴ és a lakbérért kilincselő házmesterről is. Utóbbit a kalappal, szabóval és villanyzámlással együtt gyakran fizetés nélkül küldték el a háztól.

A békés és idilli gyermekéveket még nem árnyékkolták be a halmozódó adósságok. Gobbi Hilda először középiskolai tanulmányai alatt szembesült családjá megrendült anyagi helyzetével, amikor a putnoki gazdasági magánintézetbe egyre ritkábban érkeztek a taníttatását fedező csekkek. 1929-ben az adósságok ellenére, vagy épp azok palástolása miatt, a család nagyobb és drágább lakásba költözött, Újlipótváros „legmodernebb házába”.

„Azt hiszem a Nagymama már megírta, hogy kivettük a lakást, de nem azt, amelyet először néztünk, hanem azt amelyiknek olyan külön folyosója van. Az nekem már csak azért is jobban tetszik, mert teljesen el van különítve, nincs az a cselédpletykázás, a lakás pedig oly szép és nagy, mint a másik és legalább ott a folyosó, ahová kicsit ki lehet ülni. [...] Azt hiszem szép lesz, csak segítsen a jó Isten, hogy mindent fizetni tudjunk is pontosan. Természetesen sehová nem járunk, még moziba sem, s ez bizony így lesz még a télen át is, míg mindent, amivel tartozunk, ki nem egyenlítettünk! De legalább örömmünk és kényelmünk lesz a lakásban.”⁶⁵

Annak ellenére, hogy Gobbi Hilda önéletrajzában naiv, a családi adósságokról mit sem sejtő fiatalasszonynak festi le édesanyját, Gobbi Edénének a putnoki intézetbe lányához írt 1929. júniusi levele nem egészen ezt a képet mutatja. Ám ha a feleség esetleg át is látta anyagi helyzetüket, a családfő adósságkezelési módszere valóban váratlanul érthette az asszonyt. 1932-ben Gobbi Ede kényszerárverést kért maga ellen, majd kijelentkezett és elköltözött az újlipótvárosi lakásból, ezzel egy időben pedig a lányát, Gobbi Hildát is nagykorúsította.

⁶³ „Koffer doktor, az amputált lábával mindenki orvosa. Doktor Jenschék, a patikusék... A második emeleten dr. Nodrovitzkyék... Ruzicskáké velünk egy emeleten laktak – imádtam náluk takarítani, szidoloztam, port törültem. Lányuk, Ruzicska Mária az *Új Idők* szerkesztőségében dolgozott, műfordító volt. De az egész házban a legmélyesébb tisztelettel, kíváncsisággal a Baráth családot szerettem. Paula, Béla és Irén anyámnál egy kicsit idősebbek voltak. Béla bácsi mérnöki irodája a mi emeletünkön volt, ő tervezte az első modern bérházat a Rákóczi út és a Kossuth Lajos utca sarkán, azzal a bizonyos órával (ma már ritkán jár)... Baráth Irén az én barátom lett és maradt örökre. Tüdőgyógyász, az első női orvosok egyike” (Gobbi 1982: 21).

⁶⁴ „...egy léccel feltámasztott szemétlárával az ő segítségével fogtuk mindig a patkányokat (egyedül félttem ezzel játszani). Hol a Jani? – kérdeztem. – Elment! – mondták. – Hát... el... – Az első, második és harmadik emelet jobb lakói összeszedték a szükséges fekete holmikat, kezét fogtak Jani mamájával – részt vettek a világháborúban” (Gobbi 1982: 142).

⁶⁵ OSzMI 81.85. Gobbi Edéné levele lányához, 1929. június. 4.

A gazdasági intézetből hazatérő fiatal lány, a háztartásbeli édesanya és nagymama tehát magára maradt az ötszobás, gazdagon berendezett lakásban, amelyet végrehajtottak el. Innen rövid időre egy kétszobás Városház utcai lakásba költöztek a Belvárosba, ahol kereset és tartásdíj híján nem tudták fizetni a lakbért.

Nem tudjuk biztosan, hogy mi vezetett a családi cég csődjéhez, Gobbi Hilda szerint mindenesetre az összeomlást apja bohém, pazarló életmódja okozta. Annyi a fennmaradt iratokból is kitűnik, hogy Gobbi Ede sajátos kapcsolatban állhatott a valósággal. Míg a házaspár válását megelőző, 1933 áprilisában kelt bírói egyezségben havi 50 pengős nőtartásban és 30 pengős gyermektartásban egyeztek meg a felek, a dokumentum jelentős részében Gobbi Ede a Ferencvárosi Torna Club páholyának örökös használati jogát igyekezett úgy körülbástyázni, hogy ahhoz családja ne férhessen hozzá. Jóllehet maga is napról napra élt,⁶⁶ és sem a csekély tartásdíjakat, sem a családi cég után a Schneckeburger nagymamának járó 110 pengős járadékot nem tudta fizetni, de a körülbelül kétezer pengőt érő örökös páholyhasználati joghoz körömszakadtáig ragaszkodott.⁶⁷

1932-től tehát a három nőnek a saját lábára kellett állnia. Sem a feleségnek, háziasszonynak szocializált anyja és nagymama, sem a gazdasági leányintézetből kikerülő tizenkilenc éves Gobbi Hilda után nem kapkodtak a korabeli munkáltatók.⁶⁸ Hiába szerepelt a válóperhez csatolt bírói egyezségben 800 pengős kezességvállalási kötelezettség Gobbi Ede terhére, ha elvált feleségének valamilyen állás elnyerésére kaucióra lenne szüksége, az asszony nem tudott elhelyezkedni.⁶⁹ Végül Gobbi Hilda kapott állást a Pázmány Péter Egyetem botanikus kertjében mint a szukkulens ház gyakornoka, azaz „egész nap egy pálcával kaktuszokat tetvezett”. Innen népmesei fordulattal került be a Színművészeti Akadémiára, ahová azonban, hiába vették fel, úgy tűnt, nem tud beiratkozni, hiszen nem tudja fizetni a tandíjat.

„Akkoriban úgy gondoltam, csak a szerencse segíthet. Három pengőt kölcsönkértem s az azon vett [osztály]sorsjegyen 150 pengőt nyertem. [...] Egy év után tandíjmentes és ösztöndíjas lettem.”⁷⁰

⁶⁶ „A Nagycsarnok melletti keskeny utcában volt egy WC nagyságú raktárhelyiség – kibérelte hitelben. Szánalmas hely volt, egyszer-kétszer anyám elzavart, hogy próbáljam meg bekasszírozni a tartásdíjat. A környezetet és apámat látva, csak ennyit tudtam kinyögni:

– Van valami pénz, apu?

– Nincs, fiam.

Kofáknak, vidéki szekereseknek, trógeroknak, szóval hajnali melósoknak árulta a »csáját«, kávé, fokhagymás pirítóst” (Gobbi 1982: 30).

⁶⁷ OSzMI 81.85. Bírói egyezség Gobbi Edéné sz. Schneckeburger Margit és Gobbi Ede válóperében.

⁶⁸ „Anyám csak zongorázni és franciául tudott; nem volt gyakorlata a munkában. Nagyanyám öreg volt és fáradt. Nem értették az ingyen-konyhát, a savanyúságú lakást és egyáltalán semmit” (OSzK SzT 15/1/1–7).

⁶⁹ OSzMI 81.85. Bírói egyezség Gobbi Edéné sz. Schneckeburger Margit és Gobbi Ede válóperében.

⁷⁰ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

Az 1933 és 1941 közötti időszak lakhelyeiről Gobbi Hilda több helyen többféleképpen ír. Az egyik visszatérő helyszín a Rákóczi út 51. alatti egyszobás bérlakás, amelyet a színésznő az 1934/1935-ös tanévben kapott 80 pengős ösztöndíjából havi 70 pengőért vettek ki.⁷¹ Gobbi Hilda a második akadémiai évében körülbelül 500–600 pengőt szedett össze az ösztöndíján felül statisztálásokból és segélydíjakból,⁷² ami még mindig kevés volt három ember egész évi megélhetéséhez. A háztartás költségeit ekkoriban elsősorban Gobbi Edéné új foglalkozásából, a jóslásból fedezték.⁷³ Nincs róla adat, hogy Gobbi Ede teljesítette volna a válási egyezségben szereplő havi 190 pengőnyi kötelezettségét, mint ahogy az ellenkezőjére sem. Gobbi Hilda a harmadik akadémiai év befejezése után, 1935-ben kapott állandó szerződést a Nemzeti Színháztól, ami ugyan nem oldotta meg egy csapásra az anyagi gondjait, de megóvta a teljes létbizonytalanságtól. A következő években még gyakran fenyegette a három nőt a kényszerárverés réme. 1936-ban felbukkant a putnoki gazdasági leányiskola egykori igazgatója is Gobbi Hilda évek óta kifizetetlen 520 pengős tandíjhátralékáért, amelyet, a végrehajtást elkerülendő, a színésznő maga kezdett törleszteni a fizetéséből. 1938. szeptember 10-én pedig Gobbi 100 pengős azonnali segílyt kért a Nemzeti Színház igazgatójától, Németh Antaltól, ugyancsak egy közelgő kényszerárverés miatt.⁷⁴ Néhány hónappal később a három nőnek el kellett hagynia a Rákóczi úti lakást.

Gobbi Hilda pár napig kolléganője, Bornemissza Éva Barát utcai kislakásában húzódott meg, míg az anya és a nagymama ismerősökhöz ment egy gellért-hegyi lakásba. 1939 augusztusáig, amíg Gobbi Hilda kivette az első garzonlakást a Barát u. 2-ben, valamennyien ismerősöknél, barátoknál éltek. 1941 februárjáig, a második kis garzon kibérléséig az anya és a nagymama még időnként környékbeli, a Barát utcához közeli kis garnizállókban lakott. Gobbi Edéné egy rokonának írt, el nem küldött levelében 1940 nyarának lakhelyeiként a Hársfa utcai „Rex” szállót, illetve a Rákóczi út mellett, a Kenyérmező utcában álló

⁷¹ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza. „Laktunk a Rákóczi út 51-ben egy udvari lakásban, se napfény, se villany, se gáz. Fürdőszoba viszont volt. [...] Egy undorító élményem fűződik ehhez: a sötét fürdőszobában beugrottam a hideg vízbe. Apró, kemény valamik ütödték a bőrömmek, koppantak a kád oldalán. Kiugrottam a vízből, gyufát gyújtottam, kiderült, hogy száz és száz svábbogár teteme úszik a vízen” (Gobbi 1982: 26).

⁷² 1934. december 20-án harmadmagával 108,33 pengő állami segélydíjban, majd kilenc nappal később 150 pengős tanulmányi segélyben részesült, illetve még novemberben megpályázta a Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetségének 100 pengős ösztöndíját. Utóbbiról nem tudni, hogy elnyerte-e (OSzMI 81.85. Közszolgálati alkalmazottak gyermekei részére tanulmányi segély, OSzMI 81.85. Magyar Háziasszonyok Országos Gazdasági Szövetsége pályázati felhívása, pályázók névsorával 1934. november 17.). Az 1934–35-ös évadban a Nemzeti Színház havi 20-25 előadásában statisztált, amiért összesen 333 pengő 96 fillért kapott (Gobbi 1982: 38).

⁷³ „Dolgozni próbált – nem sikerült. Kopott kis kártyából próbálta kiolvasni a sorsát – később másokét is, szedett-vedett új barátnői körében. Egyszer csak kiderült, hogy bármit mond, az mind igaz, és ez iszonyatos hittel ruházta föl. [...] egy jövőbe látó fenomen állt előttem – akít elkezdtek tisztelni, jártak hozzá, ő vetette a kártyát, mondta a jövőt, pengőkért” (Gobbi 1982: 26).

⁷⁴ OSzK SzT 15/3/27. Gobbi Hilda kérelme Németh Antalhoz, 1938. szeptember 10.

„Adria” nevű, „több mint szerény” garnizállót nevezi meg, miközben a szokásos anyagi gondokra panaszkodik.

„Hilda, a művésznő örült, jelenleg ismét takarítási mániában szenved, tapétáztatta és festette a lakását, most pedig pucol, súrol [...] miközben az előszobájában most írja fel a végrehajtott az utolsó lenge ruhadarabját és üres likőrös üvegét is.”⁷⁵

Gobbi Edéné három hónappal a Barát utcai garzonba költözés után rákban meghalt. Gobbi Hilda a temetési költségekre előleget kapott a Nemzeti Színház-tól, egy hatéves rögzített fizetéses szerződésért cserébe.⁷⁶ Ekkor érte el a színésznő jövedelme az évi 7200 pengőt, amiből már nagyobb nehézségek nélkül fenntarthatta a két garzonlakást. Visszaemlékezésében Gobbi a Barát utcáról mint kisvárosias közegről ír, ahol az utca és a magántér nem válik szét élesen. Itt Gobbi Hilda anyjának halála sem maradt magánügy, a halálesetet a lakásba benyitó szomszéd házmester vette észre, és a gyászhoz az utcai virágáros is hozzájárult néhány, az ablakon benyújtott virággal. Ahogy a gyermekkor esetében, itt sem tudhatjuk, utólag mennyiben idealizálta a visszaemlékező az eredeti történéseket, de a Barát utcai modern bérház sor érdekes sajátossága, hogy annak térbeli elhelyezkedése, épületeinek visszafogott magassága (a házak mind háromemeletesek voltak) a nagyvárosias belső kerület bérháztengerében valóban egy intimebb, belső kis utcát teremtett, miközben a város más területein – főleg Budán és az Újlipótvárosban – az új bérházak (4–6 emeletükkel) a modern, nagyvárosi arculat kialakulását eredményezték.

Gobbi Hilda családjának története számunkra azért lehet érdekes, mert a három nő kálváriáját az 1920-as, 1930-as években sok lány, asszony járta végig. Korabeli újságcikkekben,⁷⁷ regényekben⁷⁸ gyakran bukkan fel egy olyan női generáció képe, amelynek tagjai a századelőn még stabil egzisztenciájú középosztályi családba születtek, ahol az anyák modelljét követve őket is „hivatásos” feleségnek nevelték, ám felnőttként azzal kellett szembesülniük, hogy a saját vagy családjuk megélhetéséhez már szükség van az ő keresetükre is. Az 1930-as évek Budapestjén megjelent az egyedülálló, önmagát fenntartó – „középosztályinak minősülő, azon belül pedig esetleg kifejezetten értelmiségi munkából”⁷⁹ élő – nő

⁷⁵ OSzMI 81.85. Gobbi Edéné rokonához írt levele, 1940. június 4.

⁷⁶ OSzK SzT 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

⁷⁷ A *Pesti Napló* „Asszony, Leány Napló” című heti mellékletében sokat cikkeztek a dolgozó nők életéről, problémáiról, gyakran tragikus sorsokat is bemutatva. Az 1935. május 4-én megjelent számban Bácskai Magda *Száznegyven pengő* címen egy gyermekkori barátnőjéről írt, aki a családi cégük csődje, majd szülői válása után évek alatt állt talpra: megtanulta a gyors- és gépírást, és mint magántisztviselőnő helyezkedett el. Viszonylag jól keresett (havi 140 pengő), de Bácskai szerint nem tudott belenyugodni „elszegényedésébe”, így öngyilkosságba menekült (Bácskai 1935).

⁷⁸ Ilyenek a már idézett Móricz-kötet, a *Jobb mint otthon* női főszereplői, de Zsolt Béla *Gerson és neje* című regényében is megjelenik a havi 80 pengőért hivatalba kényszerülő „úrinő” alakja.

⁷⁹ Bódy 2008b: 93.

új társadalmi típusa.⁸⁰ Ezek a nők, ahogy a népszámlálási lakásívekből is kiderült, 1941-re már kimutathatóan megjelentek a lakáspiacon is.

* * *

A harmincas évek fővárosi lakáspiacán a legkeresettebb terméknek a garzonlakás számított. Miből következett a lakástípus népszerűsége? A garzon nem egyszerűen csak kisebb, szűkebb volt bármelyik korábbi középosztályi lakásmodellnél, hanem helyiségeinek arányaiban, elrendezésében létező, de kielégítetlen piaci igényekre reflektált.⁸¹ A 30-31 m²-es garzonokban, a tágas szoba mellett, kötelező tartozékká vált a fürdőszoba, és eltűnt vagy a kicsi előszoba sarkába húzódott a konyha. A praktikus, könnyen karbantartható lakástípus ideálisnak tűnt olyan bérlők számára, akik egyedül éltek, így csak kis háztartást vezettek. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint nagyobb részt szintén egyedülálló személyek béreltek garzonokat, azaz jellemzően: aktív, dolgozó férfiak, aktív, dolgozó nők és nyugdíjas, özvegy nők.⁸² Az egyszemélyes háztartások mellett megjelentek még a rokonokkal (testvér, idős szülő) élő főbérlők, és csak utánuk következett a sokat emlegetett, fiatal gyermektelen tisztviselő házaspárok csoportja. Utóbbiak a garzonos háztartások negyedét lakták, tehát – cáfolva a korabeli aggodalmakat – nem tartoztak a legdominánsabb bérlői háztartástípushoz, arányszámuk az egyszobás lakástípusokon belül a lakásméretetek növekedésével párhuzamosan nőtt.⁸³

A főbérlők foglalkozási adatai, illetve a fizetett lakbérek alapján használható – jobb híján – a lakók középosztályi meghatározása, hiszen a legkisebb egyszobás bérlakás is viszonylag magas, minimum havi 350 pengős jövedelmet feltételezett a zömében tisztviselő bérlőknél. A garzonoknál nagyobb, drágább egyszobás lakások esetében pedig megjelent a „középosztályiság” egyik ismérve, a cselédtartás is, mégpedig leggyakrabban azon tisztviselő házaspárok esetében, ahol a feleség nem vállalt állást, otthon háztartásbeliként dolgozott. Az egyszobás modern kislakások bérlőit tehát nem lehet a harmincas évek csökkenő köz- és magántisztviselői jövedelmei nyomán elszegényedett, ezért kislakásba szoruló

⁸⁰ Bódy 2008b: 93–94.

⁸¹ A korszakban eddig még részletesen nem vizsgált jelenség volt a korábbi nagylakások kisebb, fürdőszobás otthonokra osztása. Az évtized közepére a nagylakások már nehezen találtak bérlőkre.

⁸² Nemcsak az egyedülálló, dolgozó nők lakáspiaci megjelenése számít újdonságnak a korszakban, hanem a nyugdíjuktól élő özvegyek önálló lakásbérlete is. Az 1930-as évek végére komoly költségvetési tehernövekedést jelentett, hogy az állami nyugdíjasok száma 1925 és 1940 között a másfélszeresére növekedett. Legdinamikusabban a férjük után özvegyi nyugdíjban részesülő nők arányszáma emelkedett. Ők 1924/25-ben még 24 ezren, 1939/40-ben már 43 ezren voltak (Hollós 1940: 17).

⁸³ Az összes egyszobás típusban, egyenlő arányban találhatunk egyszemélyes, rokonokkal vagy albérlőkkel kiegészült, illetve nukleáris szerkezetű (zömében gyermektelen házaspárokból álló) háztartástípusokat.

csoportokként jellemezni.⁸⁴ Ennél összetettebb folyamatok állnak a lakáspiaci kínálat-kereslet változásai mögött. A modern lakásépítéseket ösztönző hatósági szabályozások, illetve a kedvező piaci háttér mellett, adataim alapján, a kislakások, főleg a garzonok esetében bizonyosan létezett egy olyan stabil, fizetőképességű nagyvárosi réteg, amely a kicsi, de komfortos otthonokat részesítette előnyben.

Ezeknek a lakóknak a pontosabb, mélyebb társadalm szerkezeti felderítése, illetve a tanulmányban bemutatott lakáspiaci formaváltás mögött húzódó életmódbeli, mentalitásbeli változások feltérképezése egy következő, az általános statisztikai adatok mellett több egyéni életutat, sorsot bemutató kutatás témája lehet.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II. 1.a. Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT), Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1935.

IV.1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.

VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai.

XV.17.d. 329. Építési ügyosztályok tervtára.

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSzK SzT)

Fond 5/560. Tímár József ügye.

Fond 15/1/1–7. Gobbi Hilda önéletrajza.

Fond 15/3/27. A Nemzeti Színház irattárából és saját gyűjteményéből megőrzött iratok az 1931–39-es évekből.

Fond 15/5/21. A Nemzeti Színház irattárából és saját gyűjteményéből megőrzött iratok az 1940-es évekből.

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Kézirattár (OSzMI)

81.85. Gobbi Hilda iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Magda 1935: Száznegyven pengő. *Pesti Napló*, *Asszony Leány Napló* Május 4. 1–2.

Bácskai Vera 2008: Bérkaszárnnyából bérház. In: Horváth J. András (szerk.): *Szívről és tetel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest, 223–230.

⁸⁴ Annak ismeretében sem, hogy a harmincas évek első felében drasztikusan csökkentett fizetések az évtized második felében lassú emelkedésnek indultak, így ha a népszámlálás időpontjára, 1941-re nem is érték el a korábbi szintet, már semmiképpen sem voltak „tragikusan” alacsonyok.

- Berkes Béla 1942: *Családi hegedű*. Budapest.
- Bierbauer Virgil 1941: A budapesti lakásépítés válsága. *Tér és Forma* 7. 123.
- Bódy Zsombor 2004: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég* (Új folyam) 34. 27–57.
- Bódy Zsombor 2008a: A fogyasztás igénye: rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várankozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest, 371–386.
- Bódy Zsombor 2008b: „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, 94–112.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1941. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1942. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1943. (Szerk. Illyefalvy Lajos.) Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1944. (Szerk. Buziássy Károly.) Budapest.
- Csepeti Péter 1943: A cselédes lakások számának alakulása a székesfővárosi rendes lakásokban. *Statisztikai Értesítő* 1943. szeptember, 212–216.
- Fabó Beáta 2009: A Klauzál tér története. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Broadway. Vároštörténeti tanulmányok*. Budapest, 52–98.
- Ferkai András 1995: *Buda építészete a két világháború között – művészeti emlékek*. Budapest.
- Fischer József 1938: Bérház a Thököly-úton. *Tér és Forma* 12. 350–351.
- Gábor Eszter 2009: A polgári lakásigények mélyrepülése – az egyszobás cselédszobás lakás. *Budapesti Negyed* 1. 91–112.
- Gobbi Hilda 1982: *Közben...* Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakások múltja*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Hollós István 1940: *A közszolgálati alkalmazottak nyugdíjkérdése és megoldási lehetőségek*. Budapest.
- Horváth Gusztáv 1943: A budapesti lakások albérlői és ágybérlői 1941-ben. *Statisztikai Értesítő* 1943. október, 229–231.
- Kozma Lajos 1936: Kislakások minimál-helyiségeiről. *Tér és Forma* 47–52.
- Molnár Olga 1935: *A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban*. Budapest.
- Móricz Zsigmond 1956: *Jobb mint otthon*. Budapest.
- Nagy Ágnes 2004: Hatalom-lakásrendszer-társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* 17. 138–166.
- Padányi Gyula 1928: Az építész szerepe a kislakásépítő mozgalomban. *Tér és Forma* 45–47.
- Rátonyi Róbert 1987: *Mulató a Nagymező utcában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1981: *Az 1941. évi népszámlálás – A népszámlálás története*. Budapest.
- Tímár Márton 1936: Gondolatok az utolsó évek fővárosi lakásépítkezéséről. *Tér és Forma* 178–180.

- Tomka Béla 2000: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest.
- Valló Judit 2010: Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXXV. Budapest, 245–273.
- Városi telektömbök újjáépítése Oblath György és Preisich Gábor pályadíjnyertes terve 1933: *Tér és Forma* 122–126.
- Zsolt Béla 1930: *Gerson és neje*. Budapest.

Szűts István Gergely

„A szükséglakások felét menekültek kapják...”*

Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon

A trianoni döntés okozta politikai, gazdasági és társadalmi változásokról az elmúlt kilencven évben könyvtári írás született. Többségükben olyan szintetizáló munkák láttak napvilágot, amelyek a területi veszteségek hatásait elsősorban az elveszített részekben mérték, és emiatt sokkal nagyobb figyelmet szenteltek az utódállamokban maradtaknak, mint az onnan elmenekülteknek. Pedig az I. világháború korai szakaszától kezdődően egészen a húszas évek közepéig majd félmillióan települtek át Magyarországra.¹ E hatalmas tömegnek a „megjelenése” komoly problémákat és feszültségeket okozott országos és helyi szinten is, amelyeknek főként mikrohatásai még ma is alig ismertek. A két világháború közötti időszak egyik legsúlyosabb szociálpolitikai kérdése – különösen az 1920-as években – a lakáshiány és a lakhatás problematikája lett. Az albérlők, ágyrajárók, külvárosi nyomortanyák és állami barakktelepek lakói vagy a vagonlakók mind-mind a korszak általánosan ismert jelenségei, amelyek a lakásnyomor különböző fokozatait tárják elénk. Jelen tanulmányunkban megkíséreljük összekapcsolni e két kérdéskört: bemutatni a menekültkérdés egyik alapmotívumának számító és talán a legtöbb konfliktussal járó problémáját, a lakáshoz jutás folyamatát.

A tanulmány egyik alapkérdése, hogy az önmagában is súlyos helyzetben lévő magyarországi társadalom hogyan viszonyult ahhoz a több százezer menekülthöz, akik az utódállamokból, önszántukból vagy kényszerből érkeztek az országba. A vesztes háború és annak nem várt következményei is súlyos politikai és társadalmi krízishez vezettek, s ezt a menekültkérdés csak tovább mélyítette. E komplex problémának a megoldását az is nehezítette, hogy a hivatalos politikai közbeszédben nem lehetett szembenállás magyar és magyar között, ha pedig mégis felmerült, akkor azt a közöny, a tudatlanság vagy az önzés számlájára

* *Miskolczi Napló* 1921. december 16. 3.

¹ Az 1920 áprilisában létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal (OMH) 1924-ben publikált adataival szemben jóval magasabbra tehető az utódállamokból menekültek száma. Itt ugyanis nem jelentek meg azok, akik még az első világháború kitörésétől az OMH megalakulásáig érkeztek az országba, valamint azok sem, akik illegálisan, a hivatalos utat megkerülve szöktek át a határon. Éppen emiatt körülbelül 426-430 ezer fővel számolhatunk (Gyáni – Kővér 2003: 206; Zeidler 2009: 57; Mócsy 1983).

írták.² Feltételezhető ugyanakkor, hogy a menekültek megjelenése az elvárt hazafias empátián túl, a mindennapok során igenis komoly konfliktusokat okozhatott, különösen olyan egzisztenciális kérdések kapcsán, mint a lakhatás és a munka. Ahhoz, hogy ezeknek a konfliktusoknak a jellegzetes vonásait meg-
ragadhasuk, egy olyan várost választottunk kutatásunk terepéül, amely 1916 és 1921 között több tízezer menekültet fogadott be, és közülük becsléseink szerint 3500-4000 fő később ott is telepedett le. Miskolc a hivatalos, de közel sem teljes statisztikák szerint az északkeleti vármegyéből érkező menekültek egyik fontos célpontja volt, az itt letelepedettek többsége is a Felvidékről származott.³

A MENEKÜLTKÉRDÉS RŐL

1918 őszétől kezdődően a visszavonuló hadsereggel együtt, biztonságot remélve, több tízezeren igyekeztek Magyarország belseje, elsősorban a főváros felé. Ennek a szinte kontrollálhatatlan tömegnek a megindulása tovább súlyosbította az amúgy is kritikus politikai, társadalmi és gazdasági helyzetben lévő országot és főként annak nagyvárosait. Az Országos Menekültügyi Hivatal⁴ adatai szerint 1924-ig 350 ezren érkeztek az utódállamokból Magyarország területére, közülük 1919-ben és 1920-ban majd 230 ezren.⁵ Mivel ezt a szervezetet viszonylag későn, csak 1920 áprilisában hívták életre, a korábbi évek menekülthullámairól nem rendelkezett megbízható adatokkal. A hiányos hivatalos statisztikákból is látható azonban, hogy legnagyobb számban 1919-ben és 1920-ban telepedtek át menekültek a magyar területre. Az áttelepülők többsége olyan, korábban az állam alkalmazásában álló személy volt, aki önként vagy kényszerből, legtöbbször a hűségeskü megtagadása miatt volt kénytelen távozni hivatalából.

Bethlen Istvánnak, a későbbi miniszterelnöknek nagy szerepe volt abban, hogy a menekültáradat nem öltött nagyobb méreteket, mert mint a Menekültügyi Tanács vezetője a beáramlás korlátozását javasolta. Bethlen indoklása

² „Történelmi szempontból viszont konkrét adatként jegyezhetjük fel, miszerint a menekülteknek Csonka-Magyarországra való gazdasági és társadalmi elhelyezkedése körültekintő és a legapróbb részletekig kidolgozott terv szerint ment végbe, s így a felvonulásuk sem politikai, de sehol a legkisebb társadalmi konfliktust sem okozott, sőt a szűkebb látókörűek megengedhették maguknak néhol azt a felesleges luxust, hogy közönyösséget, sőt bizonyos ellenszenvet mutassanak az új magyar honfoglalók érkezésén” (Petrichevich-Horváth 1924: 1).

³ Az Országos Menekültügyi Hivatal adatai szerint Miskolcon 1920 áprilisától 1924 júniusáig 7903 ügyirat keletkezett (Petrichevich-Horváth 1924: 41).

⁴ Az OMH létrehozásáról először az 1920. április 19-én kiadott 3240/1920. számú kormányrendelet rendelkezett, amely akkor még a Békeelőkészítő Iroda B. csoportjába osztotta be az új szervezetet. Egy héttel később a folyamatosan növekvő ügyekre való tekintettel már önálló hivatalként működött tovább. 1924-es megszüntetéséig egy átszervezésen ment keresztül: 1922 februárjában önállóságát megtartva a Miniszterelnökség alól a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe került. Az OMH-t végül a 2344/1924. M. E. rendelettel szüntették meg, és ügyeit ezután a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium keretein belül intézték.

⁵ Petrichevich-Horváth 1924: 37.

szerint a nemzet számára két, igen súlyos következménnyel járhat a menekültek további beözönlése: egyfelől azzal, hogy az utódállamokban jelentősen csökken a magyarság, elsősorban is az értelmiség számaránya, másfelől az áttelepülők komoly társadalmi feszültségeket idézhetnek elő az amúgy is bizonytalan országban.⁶ Bethlent még sokáig támadták az 1920. október 1-jén a minisztertanácsi ülésen elhangzottak, főként a menekültek indítékaira tett félreérthető kijelentései és a beáramlást korlátozó tervezete miatt.⁷ A Bethlen betérjesztette és október 23-án 8352/1920. szám alatt elfogadott kormányrendelet egyértelműen meghatározta, hogy a jövőben milyen jog alapján lehet letelepedést kérni Magyarországra területére. A rendelet elsősorban a családegyesítés céljából, a megkezdett egyetemi tanulmányok, valamint bizonyított kiutasítások miatt érkezők esetében mérlegelt, más indok alapján elvben senki sem kaphatott volna beutazási engedélyt. Emellett továbbra is előírták, hogy a menekültek csak a kijelölt határállomásokon regisztrálhatnak, aki ezt elmulasztotta, az később semmilyen segélyre nem volt jogosult. A határállomáson felvett hivatalos kérelmeket az OMH és a Belügyminisztérium (BM) által megbízott kéttagú bizottság véleményezte, és csak egységes döntésük után kaphattak a kérvényezők beutazási engedélyt.

Kétségtelen, hogy az 1920 októberében bevezetett, majd 1921 végéig negyedévente meghosszabbított szigorításoknak köszönhetően – legalábbis hivatalosan – csökkent a Magyarországra áttelepülők száma.⁸ A rendeletet azonban nem sikerült teljes mértékben foganatosítani, erre utal az a Belügyminisztériumból származó, 1921 júniusában kelt szigorúan bizalmas utasítás is, amelyet az államrendőrség kerületi főkapitányainak címeztek. E szerint a határellenőrző szervek sokszor engedékeny magatartása, valamint az illegális beáramlás miatt még mindig nagyon magas a beköltözni kívánók aránya. Az utasítás ezért felhívja a főkapitányok figyelmét, hogy az érvényben lévő rendelet értelmében az olyan kérvényezők ügyében, akiknek megélhetése, szemben a korábbi állami alkalmazottakkal, az utódállamokban továbbra is biztosított (iparos, orvos, gyógyszerész stb.), sokkal szigorúbban járjanak el. Ezen felül pedig ügyeljének arra is, hogy a 3097/1920. res. B. V. rendelet értelmében a magyar faji szempontból nemkívánatos egyének beköltözését egyszerűen meg kell akadályozni.⁹ Mindebből arra következtethetünk, hogy a BM-ben a beköltözést korlátozó rendelet életbe lépése után majd egy évvel sem voltak teljesen elégedettek az eredményekkel, pedig az OMH adatai jelentős csökkenésről tanúskodtak.

A trianoni döntés egyik legfontosabb kérdése, annak ellenére, hogy a szerződésben külön kitértek rá, az állampolgárság megítélése volt. A békeszerződés

⁶ MOL K 26. 1922. XLIII. tétel, 1299. cs. 8617/1920.

⁷ „A kiköltözők nagy része (70%) önként érkezik, így nem számít menekültnek. [...] Jórészüik legtöbbször könnyű elhelyezkedést keresve vándorol ki, mely törekvéseikben nagymértékben támogatja őket a megszálló hatalom is” (MOL K 26. 1922. XLIII. tétel, 1299. cs. 8617/1920).

⁸ Az OMH adataiból kiderül, hogy míg 1920-ban több mint 120 ezren menekültek Magyarországra, addig 1921-ben csak 26 ezren (Petrichevich-Horváth 1924: 137).

⁹ MOL K 26. 1922. XLIII. tétel, 1299. cs. 684/1921.

VII. részének 61–66. cikkelyei rendelkeztek az optálás, azaz az állampolgárság, állampolgárság-váltás kérdéseiről. A 61. cikkely kimondta, hogy mindazok, akiknek (községi) illetősége azokon a területeken található, amelyek egykor az Osztrák–Magyar Monarchia részét képezték és nem maradtak a trianoni döntés után magyar fennhatóság alatt, elvesztették magyar állampolgárságukat, és ezzel párhuzamosan az új állam polgárai lettek. Az egyén választási szabadságát teljes mértékben nélkülöző rendelkezés nagyban elősegítette az új határokon kívül rekedt magyarság lojalitását a magyar állam iránt. A 63. cikkely ugyanakkor megpróbálta valamelyest fenntartani az önrendelkezés látszatát azzal, hogy a 18. életévüket betöltött személyek számára a békeszerződés életbe lépésétől számított egy éven belül lehetőséget adott az állampolgárság fenntartásának (opció) igénylésére. A 64. cikkely az optálás jogkörét kibontva lehetőséget adott az állampolgárság megtartására azok számára, akik faji vagy nyelvi alapon különböznek illetőségi helyük többségi társadalmától. Az optálásról szóló cikkelyek a jogok mellett az állampolgárságukat fenntartó személyek kötelezettségeit is rögzítették. Ezek értelmében az optálási határidő letelte után egy évvel kötelesek voltak áttenni lakhelyüket az általuk választott országba, ami (elvben) nem jelenthetett vagyonesztést. A rendelkezés kikötötte, hogy az optálók megtarthatják korábbi ingatlanjaikat, ahhoz akadály nélkül visszajárhatnak, ingóságaikat pedig mindenféle illeték nélkül vihetik át az államhatárokon. A 65. cikkely próbálta szavatolni az opciós rendelkezés végrehajtását, e szerint mindenki saját döntése alapján választhatott állampolgárságot, hatósági rendelkezéssel, intézkedéssel senkit nem lehetett befolyásolni. Am a gyakorlatban az új államok hatóságai és helyi vezetői gyakran igyekeztek távozásra bírni a számukra másodrangú kisebbségeket.¹⁰

Az optálók állampolgárságuk megválasztása, valamint letelepedésük érdekében kénytelenek voltak írásos kérvényt benyújtani a letelepedésük helyéül választott településekhez. Az optálást, amely tehát az állampolgárság megválasztását jelentette, a trianoni békeszerződés életbe lépésétől, 1921. július 26-tól számított egy éven belül kellett megvalósítani, majd a kiköltözést 1923. július 26-ig végrehajtani.¹¹ Ez utóbbi dátumot később többször is módosították, a magyar és a szerb–horvát–szlovén állam között például egészen 1930. november 1-jéig kitolódott.¹²

A MISKOLCI LAKÁSPOLITIKA

Ismerve a korszak lakáspolitikáját és szinte katasztrofális lakáshelyzetét, szinte lehetetlennek tűnt lakáshoz juttatni az 1924-ig áttelepült majd félmillió tömeget. A kialakult súlyos lakáskriszís egyik oka az volt, hogy a hazai lakásgazdálkodást a háború óta sokkal inkább a már meglévő lakások újraelosztása, és (nyilvánvalóan kényszerből) nem a lakásállomány bővítése jellemezte. Ez és az 1916 után

¹⁰ Aradi 2002: 156.

¹¹ Aradi 2002: 160.

¹² A. Sajti 2004: 23.

bevezetett kötött lakásgazdálkodási rendszer is hozzájárult a lakáspiac szinte teljes felfüggesztéséhez. Az állam többször is rendeletileg próbálta szabályozni a lakáshelyzetet, valamint a lakáspiac szereplőinek lehetőségeit – főként a bérlők és a háziurak elmérgesedő viszonya miatt. A piaci mechanizmusok ellenőrzésére és irányítására a fővároson kívül több vidéki városban is létrehozták azokat a lakáshivatalokat, amelyek a lakáskérdés körül kialakult konfliktusok központi szereplőivé váltak.¹³

Miskolcon 1917 nyarán alakult meg a lakáshivatal, ahol egy hivatalvezető, egy hivatalvezető-helyettes, egy írnok, egy hivatalszolga és három lakáskutató dolgozott. Kezdetben a vármegyeháza egyik szobájában rendezték be irodájukat, azonban a nagymértékű ügyforgalom miatt hamarosan el kellett költöznükhöz innen. A hivatal az alkalmazottak mellett már a kezdetektől foglalkoztatott lakásnyomozókat is, akik a várost járva felmérték és összeírták a lakhatásra alkalmas házakat, helyiségeket. A hivatal jogköre az évek során többször változott, így például a Károlyi-kormány alatt felhatalmazást kapott arra is, hogy a túl nagyra ítélt lakásokba hajléknélküli családokat telepítsen, illetve szobákat rekviráljon számukra. A lakásnyomozókból és lakáskutatókból létrehozott lakáskommandóra bízták az ingatlanok összeírásán túl a kisajátítások intézését is. A Károlyi-kormány alatt mégsem rekviráltak Miskolcon nagyobb számban lakásokat, lakrészeket, mivel a városvezetés igyekezett inkább a saját vagy a hadsereg kezelésében lévő ingatlanokban elhelyezni a rászorulókat, és csak kivételes esetekben nyúlt ehhez a lakosságot megosztó módszerhez. A Tanácsköztársaság hónapjaiban a növekvő ügyiratokra hivatkozva ugyanakkor még a vörös őrség egyes egységeit is bevetették a lakásrekvirálások és -kiutalások végrehajtására. A lakáshivatal megítélése kényszerű döntései, vitatott eljárásai és korrupciógyanús ügyei miatt meglehetősen negatív volt, amelyet tovább rontott a Tanácsköztársaság alatti működése.¹⁴

AZ ELSŐ MENEKÜLT HULLÁM: A MONARCHIA MENEKÜLTJEI

Az első világháborút megelőzően Borsod vármegye székhelyén hivatalosan több mint ötvenezeren éltek, a város Észak-Magyarország egyik kereskedelmi központjának számított.¹⁵ Miskolc lakossága 1880-hoz képest szinte megduplázódott, így nem meglepő, hogy a lakásépítést irányító városvezetés képtelen volt lépést tartani ezzel a növekedéssel, ami a lakhatási körülmények folyamatos romlásával járt. Bár a századforduló évtizedeiben közel kétszáz többszintes ház épült a városban, ezekben főként a polgári középosztály, valamint a városi és vármegyei elit talált otthonra. A városi munkásság és a kispolgárság számára a lakáshiány és a lakásnyomor a mindennapokat meghatározó problémát jelentett. Már ezekben

¹³ Gyáni 1992: 108.

¹⁴ A Tanácsköztársaság helyi direktóriumának lakáspolitikájáról és a menekültkérdés megoldásáról alkotott elképzeléseiről lásd bővebben Szűts 2009a.

¹⁵ Kovács 1930: 4.

az években is komoly gondot okozott a városba beköltözők lakásproblémáinak regisztrálása és ellenőrzése, s a helyzetet csak súlyosbította a háború kitérője után megjelenő, szinte kezelhetetlen ki- és beáramlás.

1915 és 1917 között elsősorban a Monarchia keleti tartományaiából, Galíciából és Bukovinából érkező menekülteket kellett fogadnia és élelemmel ellátnia a városnak, mielőtt azok többségükben tovább utaztak volna Budapest és Bécs felé.¹⁶ A katonai események következményeként 1916-tól addig nem tapasztalt belső népmozgás is megindult: a román betörés, valamint a keleti hadszíntéren zajló események miatt már a magyarországi területekről is több százezren indultak meg az ország belseje felé.¹⁷ A menekült polgári lakosság mellett a keleti hadszíntérről érkezett sebesültek egy része is a városban kapott menedéket egy számukra felépített járványkórházban. A Tiszai pályaudvar szomszédságában létrehozott barakk-kórházban 1918-ig több tízezer sebesült katona lábadozott, később pedig civil menekültek és más hajléknélküliek találtak itt ideiglenes otthonra.¹⁸

A keleti hadszíntér eseményei miatt otthonaikat elhagyók pontos száma nem ismert, a becslések szerint 1916-ig csak Budapestre közel harmincötezen menekülhettek.¹⁹ Amennyiben ezt a megközelítő adatot elfogadjuk, feltételezhető, hogy több ezren utaztak át Miskolcra, és így egy részük hosszabb-rövidebb ideig a városban tartózkodott. Az itt letelepedni kívánó, főként zsidó menekültek számára a következő években meglehetősen nehezzé vált a honosítás és a letelepedési engedély megszerzése. Erre utalnak az 1920-as évek elején megszorodó internálások és kiutasítások, amelyek döntően azokat érintették, akik 1914 után a Monarchia tartományaiából költöztek be a városba. Ahogy a következőkben látni fogjuk, a galíciai menekültek különösen az 1919 és 1921 közötti években váltak a konfliktusok passzív szereplőivé a lakáskérdés kapcsán.

MENEKÜLTEK A MEGSZÁLLT TERÜLETEKRŐL

A korabeli híradások szerint Miskolcra először 1919. március 8-án érkezett szervezett formában harmincöt család hetven vagonban a Nógrád vármegyei Fülek-ről.²⁰ Családonként két vasúti tehervagont kaptak, egyikben az ingóságokat tárolták, a másikban mindennapjaikat élték hosszabb-rövidebb ideig. Nem ők voltak azonban az elsők, hiszen már az elmúlt év decemberétől többen érkeztek a városba kisebb, ellenőrizetlen csoportokban, regisztrálásuk után azonban többségüket még sikerült elhelyezni valamelyik laktanyában vagy más ideiglenes szálláson. 1919 tavaszától ugyanakkor már olyan hatalmas méreteket öltött a bevándorlás, hogy a város képtelen volt fedelet juttatni a menekülteknek,

¹⁶ MOL K 148. 18621/1916.

¹⁷ Csóti 1999: 228.

¹⁸ Dobrossy 2003.

¹⁹ Borsos 1930: 33.

²⁰ *Reggeli Hírlap* 1919. március 18. 5.

ezért a pályaudvarok oldalvágányain sorakozni kezdtek a családokkal teli tehervagonok.

A városban tartózkodó menekültekről meglehetősen bizonytalan és sokszor ellentmondó információk láttak napvilágot. Az első hivatalos jelentések az OMH Miskolcon májusban megnyíló fiókjától származtak. Ezek szerint július 12-én, tehát alig két hónappal a megalakulást követően hivatalosan mindössze 260 bejelentett menekült tartózkodott a városban.²¹ Ebből az adatból természetesen nem lehet az itt tartózkodók pontos számára következtetni, ám mégis fontos információkat árul el a hivatal kapacitásáról és eredményességéről: napi hat-hét fő jelentkezhetett, vagyis az érintettek nem siettek regisztráltatni magukat. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget megérthessük, figyelembe kell vennünk a korábbi évek menekültpolitikáját és a menekültekhez való viszony változását. A menekültkérdést már 1918 novemberétől elsősorban kiutasításokkal próbálták orvosolni, emiatt főként a nem magyar területekről érkezettek egy része nem is igényelte, hogy a neve hivatalosan rögzítésre kerüljön. Letelepdedési igazolvány nélkül ugyanis a nem magyar állampolgárokat akár rögtön kiutasíthatták volna a városból. Amint látni fogjuk, ez a fajta kényszermegoldás – bizonyos körökben – a következő években sem vesztett népszerűségéből.

A későn kezdődő összeírások, a folyamatos mozgás és az elrejtőzések miatt tehát nagyon nehéz pontos adatokat adni a menekültek számáról, csak következtetni tudunk a menekülthullám nagyságára és az itt letelepedettek arányára. A hivatalos statisztikák, így a sokat vitatott 1920-as népszámlálás például az állandó lakhellyel rendelkezők esetében jelentős többletet mutat. Ennek oka, hogy 1900-hoz képest 1920-ra Miskolc lakossága közel tizennégyezer fővel gyarapodott, 1910 és 1914 között háromezerrel, míg a háború alatt és azt követően már több mint tízezerrel többen éltek a városban.²² Sajnos az nem ismeretes, melyik évben hányan jutottak községi illetőséghez, és arra sincsenek adatok, hogy közülük hányan érkeztek a megszállt területekről.

A miskolci OMH említett jelentésénél lényegesen nagyobb számokat közöl a lakáshivatal 1919. évi jelentése, legalábbis a hivatalosan itt tartózkodókról. A hivatal év végi statisztikája szerint a tárgyévben 2569 lakást, lakrészt utaltak ki, bár arról a lényeges kérdésről nem közöltek adatokat, hogy ezekre hányan pályáztak, és ezekből mennyi volt a lakó- és az üzlethelyiség. Az itt regisztrált két és félezer kiutalás számszerűleg jelentősnek tűnik, azonban nem tudjuk, hogy egy-egy helyiségen hány kérvényező osztozott, és azt sem, hogy közülük mennyien mondhatták vissza a kiutalást. A lakáshivatal további működése és az 1920-ban is folytatódó beáramlás arra enged következtetni, hogy az 1919-ben kiosztott helyiségek alapvetően nem változtattak a várost sújtó lakáshiányon.²³

A kérvényezők esélyeit tovább csökkentette az is, hogy 1918 őszétől a megszállt területekről érkező polgári lakossággal együtt egyes állami intézményeket

²¹ *Reggeli Hírlap* 1920. július 12. 4.

²² Schneller 1933: 4.

²³ *Reggeli Hírlap* 1920. január 1. 3.

is – ideiglenesen vagy végleg – a városba költöztettek. Ekkor került Miskolcra többek között az egykori tótsóvári erdőigazgatóság, a kassai tankerületi főigazgatóság és a postaigazgatóság, a kerületi rendőr-főkapitányság, az ungvári főreáliskola, valamint az eperjesi jogakadémia.²⁴ Ezeknek az intézményeknek a működtetéséhez megfelelő épületekre volt szükség, s ez prioritást élvezett a polgári lakosság igényeivel szemben.

AZ IDEGENSÉG

A városba érkező menekültek első útja hivatalosan valamelyik állami szervezethez kellett hogy vezessen. Ez a csoportosan, vasúti szerelvényeken érkezettek, többségükben kiutasítottak esetében már a határon felállított fogadóállamosokon megtörtént, ahol az OMH alkalmazottai igyekeztek lajstromba venni őket. A csehszlovák-magyar határon Hidasnémetiben hozták létre azt az ellenőrző pontot, ahonnan az adategyeztetést követően Miskolc felé irányították a menekültek szerelvényeit.

A regisztrálás kezdetéig, 1920-ig tömegesnek volt mondható, majd az ezt követő években ugyan csökkenő mértékben, de továbbra is gyakori maradt, hogy a tiltások ellenére az egyénileg, ingóságai és több esetben családtagjai nélkül érkezettek egy része megkerülte a fogadóállomásokat, és a zöldhatáron keresztül lépett magyar területre. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a ténylegesen itt tartózkodó menekültek száma jelentősen meghaladta a hivatalosan regisztráltakét.

A bizonytalan politikai helyzetből adódóan a menekültek többsége csak átmenetinek tekintette új helyzetét, és egészen a trianoni döntés megszületéséig reménykedett a korábbi állapotok visszaállításában, így saját hazatérésében is. 1919-ben akár több ezren is megpróbálhattak észrevétlenül maradni ilyen okból. Ezt érzékelve az államrendőrség a lakáshivatallal együttműködve 1919 őszétől rendszeresen razziazott a városban, főként a kávéházakat, kocsmákat, zugkiméréseket és az utcán ténfergőket ellenőrizték. Aki az igazoltatás során nem rendelkezett megfelelő passzussal, azt őrizetbe vették, és egy részüket kitoloncolták a városból. Egy 1919. december 18-án tartott razzia alkalmával például negyven olyan személyt fogtak el, akik között a híradások szerint főként úgynevezett *pólisia*k, valamint cseléd lányok, napszamosok és facér kereskedőlegények voltak. Az őrizetbe vett személyeket rövid fogva tartás után Budapestre, majd onnan a dunántúli internálótáborokba szállították.²⁵

Ezekben az években meglehetősen nagy ellenszenv övezte az egykori Monarchia keleti tartományaiából érkező menekülteket, akiket a híradásokban és hivatalos jelentésekben is gyűjtőnéven galíciaiaknak vagy pólisiaiknak neveztek. Ennek az averzióknak korábban is voltak jelei, hiszen a zsidó emancipációval párhuzamosan

²⁴ Zsedényi 1929: 27.

²⁵ *Reggeli Hírlap* 1919. december 20. 3. A híradások szerint a legtöbb politikailag veszélyes személyt és a galíciai menekülteket a hajmáskéri internálótáborba szállították. Az 1919 és 1923 között működő internálótáborokról részletesen ír Rácz 1977.

már a reformkorban megalkottak olyan terminusokat, amelyekkel az asszimilálódókat, illetve az ortodox hitűeket illették. A politikai nyelvhasználatban, majd a közbeszédben is a jó, asszimilálódó zsidó ellentétéként jelent meg a „galíciai”, a kulturálisan idegen, ortodox zsidó, aki ellenáll a magyarosításnak. A terminus olyan jelentésekkel is bővült, amelyekben a zsidósághoz köthető foglalkozások művelőit is megnevezték, majd különösen a szélsőjobboldali sajtóban és szóhasználatban a galíciai vagy a pólisi kifejezés már bizonyos, általuk zsidókhoz kötött bűnözési formák (borhamisítás, árdrágítás, csempészet) szinonimájává is vált.

Ennek a negatív megítélésnek és ellenszenvnek az I. világháború alatti meg erősödésében döntő szerepe volt annak, hogy a Monarchia keleti tartományai-ból, Galíciából és Bukovinából jelentős számban érkeztek Magyarországra többségükben zsidó származású menekültek. Miskolcon is visszatérő és különösen a szélsőjobboldali sajtóban markáns jelenségként tűnt fel újra és újra az (idegen) zsidókkal szembeni ellenérzés. A galíciaiak jelenlétéről és folyamatos érkezéséről szóló rémhírek alapmotívuma 1919-ben valószínűleg az lehetett, hogy a főként Budapesten elfogott és onnan kitoloncolt idegenekkel megtöltött szerelvények Miskolcon haladtak keresztül, így előfordulhattak olyan esetek, amikor közülük többen megszöktek, és hosszabb-rövidebb ideig a városban bujkáltak. Ezt a köztudatban és a helyi sajtóban is megjelenő elképzelést tovább erősítette, hogy a miskolci zsidó szervezetek többször kivonultak a pályaudvarokra, hogy a kiutasítottak számára ételt és vigaszt nyújtsanak. Emiatt különösen a szélsőjobboldali *Magyar Jövő* című helyi újság számos alkalommal a galíciaiak szöktetésével és bújtatásával vádolta meg a helyi zsidó vezetőket. A galíciai zsidóság megjelenésének „réme” jelentős nyugtalanságot okozott a városban. A városparancsnok a megoldást a beköltözés megszüntetésében látta, ezért külön felhívta a lakosság figyelmét arra, hogy éberan őrködjön, nehogy a kitoloncolt galíciaiak közül bárki is a városban találjon bűvőhelyet.²⁶ A kialakult feszült hangulatra való tekintettel még az is felmerült, hogy a városban található héber feliratokat letakartatják, amíg a helyzet újra nem normalizálódik.²⁷

A sajtóban megjelent hírek tehát leginkább a galíciaiak tömeges szökéseiről szóltak, talán ennek is köszönhető, hogy az internálási ügyek biztosa 1919 decemberében e feltételezett jelenség kapcsán külön tájékoztatást kért a helyi vezetőktől. Bár az elkészült jelentésről nincs tudomásunk, azonban a mérsékelt *Reggeli Hírlap*ban alig két hét múlva már arról írtak, hogy a legtöbb eset pusztán rémhír volt, és ebben az időszakban senki sem szökött meg a Tiszai pályaudvaron áthaladó vonatokról.²⁸ Ennek ellenére a következő hónapokban újra és újra felbukkantak hasonló hírek, egy alkalommal például száz galíciai szökéséről is bujkálásáról esett szó.²⁹

²⁶ *Reggeli Hírlap* 1919. december 3. 3.

²⁷ Thurzó Nagy 1965: 73.

²⁸ *Reggeli Hírlap* 1919. december 24. 4.

²⁹ *Reggeli Hírlap* 1920. január 23. 4.

Nemcsak a sajtóban, hanem a lakáskérvényezés és -kiutalás körül kialakult konfliktusok kapcsán is rendre megjelentek a galíciai és pólisi kifejezések. Ebben a súlyos társadalmi krízisben az idegenséggel szemben erős ellenérzések alakultak ki. A helyi polgárság a mindennapi érintkezés során gyakran találkozhatott a „látható idegennel”, hiszen Miskolc utcáin, terein ezekben az években több ezer idegen fordult meg, akiknek jelenléte komoly bizonytalanságot keltett a városlakókban. Ahogy arra Kosárkó László rámutat, a 20. század fordulójára a városban kialakult egy olyan új normarendszer, amely alapvetően meghatározta az itt élők társas érintkezési szabályait. Ezeket a viselkedési mintákat idővel illő volt követni, leginkább a város centrális terének számító Fő utcán (ma Széchenyi utca). A korábban piaci körzetnek számító Fő utca meglehetősen differenciált viselkedésmódja helyett a szabályozott polgári korzózás, azaz egy új érintkezési minta vált elfogadottá. Az itt sétálók vertikális és horizontális társadalmi státus szerint is elkülönültek az utca jobb és bal oldalán, valamint alsó és felső felén. Íratlan szabályok rögzítették, hogy a Fő utca páros oldalán az urak, az úri középosztály, a páratlanon pedig a cselédek, bakák és az alsó középosztály tagjai sétálhattak.³⁰ Emellett pedig még egy láthatatlan, főként az üzletek és kuncaftjaik köréből adódó felekezeti tagoltság is jellemezte a várost.

Ezen a frissen kialakult és még meglehetősen érzékeny normarendszeren változtatott először a háború, majd az itt megjelenő sebesült és rokkant katonák, a forradalmi áttrendeződés, később pedig a várost ellepő menekültek tömegei. A kontrollálhatatlan tömeg és annak idegensége, amely főként a Fő utcán kéregető koldusokban, a cél nélkül ténfergőkben, a kapualjakban üzletelőkben vagy a lakást keresőkben mutatkozott meg, a helyi polgárság számára folyamatos bizonytalanságot jelentett.³¹ Mindez azzal járt, hogy egyre többször és egyre hangosabban követelték a razziák számának növelését és legalább a korzó „megtisztítását”.

Az államrendőrségen túl, a menekültekkel foglalkozó OMH is igyekezett a rá bízott és még be nem jelentett személyek közül minél többet regisztrálni. A Monarchia korábbi magyar területeiről, valamint a város környéki településekről kényszerből beáramlókon kívül több ízben kalandvágyó személyek is fennakadtak ezeken a szűréseken. Jó példa erre egy budapesti cég alkalmazottjának az esete, aki a Nyugati pályaudvari üzletkötés helyett Miskolcra utazott, és közel négy hónapig élt itt gondtalanul a reá bízott összegből. Miután minden nála lévő koronát elköltött, az utcára került, ahonnan több napi ténfergés után egy razzia alkalmával a városi fogdába kísérték.³² A kalandor ügynök valószínűleg jelentős összeggel érkezhetett Miskolcra, hiszen ezekben az években a súlyos lakáshiány és a beszállásolások miatt alig lehetett szállodai szobához jutni.

³⁰ Kosárkó 2007: 35.

³¹ A razziákkal foglalkozó és szinte hetente megjelenő cikkek közül érdemes idézni egy 1920 augusztusában megjelent írásból: „tegnap körülbelül 350 egyént kísérték be, akik kávéházak előtt, utcasarkon állodogáltak” (*Miskolci Napló* 1920. augusztus 1. 4).

³² *Miskolci Napló* 1920. május 23. 5.

A városban megjelenő menekültek megítélése közel sem volt egységes, hiszen amíg a magyar területekről érkezettekkel szemben hivatalosan és nyíltan nem fogalmazódtak meg negatív észrevételek, addig az ún. galíciaiak megítélése meglehetősen elutasító volt. Természetesen hiba lenne arra következtetni, hogy a magyar területekről érkezettekkel szemben mindig pozitívan viseltettek volna a miskolciak, hiszen a beköltözők integrációja olyan problémákkal járt együtt, amelyek egzisztenciális kérdéseket vetettek fel.

ÉRDEKEK ÉS KONFLIKTUSOK

„Gyerekkori emlékeim között ott élnek a Gömöri pályaudvar oldalvágányain kilométer hosszan elnyúló szerelvények: tehervagonjaikban még évekig laktak a felvidéki »menekültek« szegényebbjei, akiket nem várt előkelő, gazdag rokonság, lakást, hivatalt nyújtó összeköttetés az addig eléggé lenézett kereskedővárosban.”³³

Fazekas György miskolci újságíró és hírlapszerkesztő idézett visszaemlékezése egy fontos jelenségre hívja fel a figyelmet: arra, hogy mennyire heterogén volt az 1920-as években itt letelepedett, határon túlról érkező, gyűjtőnéven csak „menekültnek” aposztrofált tömeg valójában. Ezt támasztja alá egy 1921-ből fennmaradt és korábban már elemzett optálási jegyzőkönyv is, amelyből kiderül a menekültek kibocsátó közegének, vallásának és foglalkozásának sokszínűsége.³⁴ Természetesen megállapíthatóak bizonyos közös jellegzetességek, így például hogy többségük az északi vármegyékből érkezett, vagy hogy túlsúlyban voltak köztük a korábbi közszolgálati alkalmazottak, azonban ezekben a statisztikákban nem jelennek meg azok a látható vagy láthatatlan jellegzetességek, amelyek az itt letelepedett néhány ezer fős tömeg differenciálódását meghatározták.³⁵

A menekültek között az itt eltöltött hosszabb-rövidebb idő alatt, főként származási hely szerint szerveződő közösségek alakultak ki.³⁶ Az amúgy jól működő egyesületeken, társaskörökön belül is léteztek ugyanakkor olyan egzisztenciális problémák – például a munkavállalás vagy a lakhatás kérdése –, amelyek olykor átrajzolták kapcsolathálóikat. Számptalan konfliktus mentén konfrontálódhattak, ám véleményünk szerint az alapvető problémát az jelentette, hogy a városba érkező és itt letelepedni kívánó személyek vagy családok számára szinte alig adódott lehetőség arra, hogy korábbi életkörülményeikhez hasonló helyzetet teremtsenek. Többségük egy korábban elképzelhetetlen állapotban találta magát,

³³ Fazekas 1976: 15.

³⁴ Szűts 2007.

³⁵ Szűts 2007: 160.

³⁶ A városban már 1918 végén létrejöttek azok a menekülteket segélyező szervezetek, amelyek közül tagságával és tevékenységével kiemelkedett a Felvidéki Liga és a Székely Egylet. A következő években sokkal inkább a regionális alapú szerveződések, leginkább valamelyik elszakított tájegységhez kötődő közösségek, így például a Szepesi Szövetség helyi asztaltársasága vagy a Gömöriek Egyesülete játszott fontos szerepet a város közéletében.

s ennek kezelése és feldolgozása nem mindenki számára sikerült. A marhavagyonokban, deszkabódékban vagy autógarázsokban, sokszor többedmagukkal élő családok számára az egyedüli reményt a tervbe vett, ám folyamatosan elhalasztott szociális kislakások építése jelenthette. Amíg ezek a lakások el nem készültek – amelyek nem megoldották, csak enyhítették a súlyos helyzetet –, addig komoly társadalmi feszültségek terhelték a város közéletét, és nemcsak az „öslakosok” és a „menekültek” között, hanem az egyes csoportokon belül is. A lakáskérdés nem csak a menekülteket érintette, s a kialakuló konfliktusok jelentősen meghatározták a város más polgárainak egyéni és közösségi kapcsolatait is.

A Miskolcra érkezettek és itt letelepedni kívánók – különösen a már munkát találók – első feladata valamilyen lakhatásra alkalmas helyiség kérvényezése volt. Ehhez igénylést kellett benyújtani a lakáshivatalhoz, amely elvben rászorultság és más (szociális, politikai) paraméterek alapján döntött a kiutalt lakások bérlőiről. Az igénylők, ismerve a kérvényezés nem hivatalos kritériumait, igyekeztek beadványukat az elvárt stílusban és meggyőző adatokkal alátámasztva beadni. A hivatalokhoz eljutott kérvények, önéletrajzok a korszak sajtóságos sablonját követték, vagyis az alapadatok után külön kitértek az elmúlt években történetekre, hangsúlyozva a hazafiságot és a kommunista eszmék elutasítását. Ebben a kaotikus állapotban különösen érthető, hogy a lakásigénylők kérvényeikben megpróbálták minden olyan „erényt” kiemelni és „hibát” eltüntetni, amelyekkel lakhatásuk – reményük szerint – rövid időn belül megoldódhatott. Feltételezhetően nem csak a megfelelően szövegezett kérvények alapján bírálták el az egyes beadványokat, ám az igénylőknek mindenképpen érdemes volt kihangsúlyozniuk a rendszerhez való lojalitásukat.

Összehasonlítva a lakáshivatalhoz beérkezett igényléseket és a rendelkezésre álló lakhatásra alkalmas helyiségeket, drasztikus eltérések tapasztalhatóak. A több ezer kérvénnyel szemben hetente alig néhány helyiséget sikerült regisztrálnia a hivatalnak, ebből adódóan szinte lehetetlennek tűnt hivatalosan, rövid időn belül fedél alá kerülni. Miután megteltek a város kezelésében álló ingatlanok, felértékelődtek azok az üresen álló lakások, lakhatásra alkalmas helyiségek és albérletek, amelyek tulajdonosai nem voltak érdekeltek abban, hogy ingatlanjaikat hivatalosan bejelentse. Érthető megfontolásból, elsősorban anyagi haszon reményében megpróbálták inkább maguk értékesíteni azokat. A tulajdonosok az üresen álló ingatlanjaikba legtöbbször valamelyik családtagjukat jelentették be, s így az hivatalosan már lakottnak számított és kikerült a lakáshivatal látóköréből. Ezzel egy időben informális úton meghirdették ezeket a helyiségeket, és az esetek többségében egy napon belül megfelelő bérlőket is találtak. Ezekre a lakáshivatal által nem regisztrált helyekre folyamatos igény mutatkozott, így a lakásigénylésekkel és a rendelkezésre álló ingatlanok elosztásával foglalkozó lakáshivatal mellett igyekezett mindenki maga is felkutatni az üresen álló lakásokat, szobákat és egyéb, a célnak megfelelő helyiségeket. A lakáshivatal nyomozói mellett tehát számos „nyitott szemmel járó” lakáskérvényező is járta a várost. Akik pedig személyesen nem tudták ügyeiket intézni, de volt egy kis tőkájük, azok megbízottak útján igyekeztek

lakáshoz jutni. A hivatal körülményes és sok esetben korrupciógyanus kiutalásai miatt a magánszemélyeken kívül már a helyi katonai parancsnokság is megpróbált lakásokat keresni a menekült tisztjei számára. Ugyan a lakáshivatal 1919-től az alkalmazásában álló két-három lakáskutató mellett olyan lakáshivatali detektívet is alkalmazott, aki elsősorban a háztulajdonosok és bérlők által be nem jelentett albérlőkkel és bérlési szerződésekkel foglalkozott, ennek ellenére még a következő években sem javult a kiutalt lakások statisztikája.

Egy 1920-ban alkalmazott lakáskutató, bizonyos Semsey Gyula szerződéséből képet kaphatunk bérezésükről is. Semsey havonta 80 korona háborús segélyt, drágasági segély címén pedig május 1-jétől október 31-ig 220, november 1-től 400 koronát kapott fizetésül. Emellett a házipénztártól városi segélyként havonta további 100 korona 50 fillérhez jutott, valamint ingyen használhatta a helyi tömegközlekedést.³⁷ Így összesen előbb 400, majd 600 koronát vihetett haza. Csak összehasonlításuképpen érdemes megjegyezni, hogy ezekben a hónapokban a vagonlakó menekültek közel azonos, sőt néha még magasabb összegből, havi 600-700 koronából gazdálkodhattak.³⁸ A lakáskutatók fizetése tehát még a különböző juttatásokkal együtt is igen alacsony volt, nem véletlen, hogy meglehetősen gyorsan cserélődtek a hivatal alkalmazottai. Az imént idézett lakáskutató elődje, egy joghallgató mindössze öt hónapig állt szolgálatban, majd Semsey is csak valamivel több mint fél évig. A viszonylag gyors fluktuáció oka a szerény fizetés mellett az alacsony társadalmi megbecsültség, az állandó korrupciós vád, a gyakori feljelentések és a nagy idegfeszültséggel járó munka lehetett. Főként a kommün alatt betöltött sokat vitatott szerepének köszönhetően, a lakáshivatal és munkatársait rendkívüli bizalmatlanság és ellenszenv övezte a városban. 1919 augusztusában ezért is váltották le a hivatal teljes vezetését, ám ennek ellenére sem javult érezhetően a lakásügyi hivatal megítélése.³⁹

A hivatalos lakáskutatók mellett tehát magánszemélyek és katonai alkalmazottak is járták a várost, és igyekeztek saját maguk, illetve megbízottaik számára lefoglalni vagy kibérelni az üresen álló és lakhatásra alkalmas helyiségeket. Nem tudjuk pontosan, milyen arányban nyújtottak be lakáskérvényt a fellelt helyiségekre, azonban a pozitív elbírálások minimális arányából feltételezhetjük, hogy a többség idővel már nem a hivatalos és hosszadalmas utat választotta. Akinek pénze és ismeretsége volt, megpróbált más csatornákon keresztül is tájékozódni, 1920 tavaszán például már heti rendszerességgel jelentek meg olyan újsághirdetések, amelyekben honoráriumot ígértek megbízható lakástippekért.⁴⁰ Érzékelve a hivatalos szervek

³⁷ BAZML IV.1906.b. 10406/1920.

³⁸ *Reggeli Hírlap* 1919. december 25. 5.

³⁹ BAZML IV.1906.b. 17196/1919.

⁴⁰ 1920-ban számos esetben előfordult, hogy a helyi újságok apróhirdetéseiben megfelelő honorárium ellenében privát lakáskutatókat kerestek. A hirdetőik főként olyan gyermektelen házaspárok vagy egyedülálló személyek voltak, akik számára a nagycsaládok tömegei miatt szinte lehetetlennek tűnt lakáshoz jutni. Ők inkább a nem hivatalos csatornákon keresztül próbáltak informálódni. A hirdetőik egy jó tippért cserébe a készpénz mellett az élelmiszerhiány miatt legtöbbször valamilyen alapélelmiszert is felajánlottak. „Germektelen házaspár 3 vagy 2 szobás

tehetetlenségét, a város utcáin ezzel egy időben megjelentek a magukat detektívnek kiadó szélhámosok is, akik a kényszerszállásokon élő több ezer ember szorult helyzetét igyekeztek kihasználni. Egy Wolff Márkus nevű fiatalember például a zugszállókból kilépő személyeket zsarolta meg azzal, hogy ha nem fizetnek neki egy meghatározott összeget, akkor bekíséri őket, és feljelentést tesz ellenük.⁴¹

Ezek az esetek arra utalnak, hogy a lakáshivatallal szemben más, a helyi társadalom által ismert és sok esetben elfogadott utak is léteztek. A hivatalos szervek, felismerve ezt a helyzetet, az 1921 októberében kiadott lakásrendeletben már lehetőségként számoltak az egyéni lakásbejelentőkkel. Mindezt úgy próbálták vonzóvá tenni, hogy azoknak a kérvényezőknél, akik legalább már két lakhatásra alkalmas helyiséget bejelentettek, megígérték, hogy ügyük maximális támogatást élvez majd.⁴² Ez azonban nem jelentett automatikus kiutalást, így nem meglepő, hogy ez a kísérlet teljes kudarcba fulladt.

A növekvő számú, teljesen ellenőrizhetetlen lakáskutatások is folyamatos konfliktusokkal jártak, már nemcsak a menekültek, hanem a régi bérlők és a tulajdonosok, tehát az „őslakó” városiak között is. Elek Sándor, miskolci hangszerkészítő például miután négy és fél éves hadifogsága után 1920-ban visszatért Miskolcra, a korábban műhelyként és lakásként is használt belvárosi üzletét elfoglalva találta. Mivel a lakásfoglaló nem kívánt kiköltözni, és a hatóságok sem tudtak azonnal lépéseket tenni, így a korábbi lakos fedél nélkül maradt.⁴³ Gyakran előfordultak olyan esetek is, amikor a lakás tulajdonosa az új és többet ígérő bérlőt támogatta a régivel szemben. Egy ilyen ügyben két kassai menekült nyújtott be panaszt a főispánhoz, indoklásuk szerint az általuk kibérelt kétszobás bútorozott lakást a tulajdonos egy olyan személynek engedte át, aki egy közeli faluban ötszobás házzal rendelkezik, így sem pénzügyi, sem lakhatási gondjai nincsenek.⁴⁴ A panaszosok szerint minderről a lakáshivatal is tudott, ám folyamatos kérvényeik ellenére sem tett semmit az ügyük érdekében. A vitás esetekben az érintettek láthatóan a lakáshivataltól vártak megoldást, amely azonban túlterheltsége, beszűkült lehetőségei és vitatott döntései miatt aligha tudta ellátni a rá bízott feladatot.

A lakáshivatal kétes, számos esetben a közvéleményt felháborító döntéseivel indokolta például a Magyar Királyi Katonai Parancsnokság miskolci vezetősége is, hogy megelégedve a hiábavaló várakozást, saját maga igyekezett lakáshoz juttatni beosztottait. A katonai parancsnokság vezetője, Szabó Gyula szinte havi rendszerességgel vetette papírra a lakáshelyzetre vonatkozó észrevételeit és ötleteit, s ezek közül többet el is küldött véleményezésre a városi tanácsnak, valamint

lakást keres, aki hozzájuttat annak 1000 koronát és 10 kg cukrot adok” (*Reggeli Hírlap* 1920. június 12. 6). „1000 koronát vagy ételmet ajánlok annak, aki gyermektelen házaspárnak egy szoba konyhás lakást szerez” (*Reggeli Hírlap* 1920. április 29. 6).

⁴¹ *Miskolczi Napló* 1921. február 2. 5.

⁴² *Miskolczi Napló* 1921. október 11. 4.

⁴³ BAZML IV.1901.c. 2. doboz, 371/1920.

⁴⁴ BAZML IV.1901.c. 2. doboz, 452/1920.

Lichtenstein László főispánnak.⁴⁵ Egy 1920 októberében kelt levelében például a hajléktalan vagy vagonlakó tisztek áldatlan állapotáért főként a vidékről vagy a megszállott területekről beáramló nemkívánatos elemeket, azaz a galíciai zsidókat, illetve kismértékben a súlytalannak vélt lakáshivatalt tette felelőssé. A helyzet rendezésének egyedüli megoldását a (galíciai) zsidóság gazdasági háttérbe szorításában és internálásában látta.⁴⁶

Ezt a gondolatmenetet követte Lám Dezső, rendőrkerületi főkapitány-helyettes is, aki a helyi keresztény iparosok és kereskedők támogatásán keresztül kívánta elérni a zsidóság gazdasági megtörését. Lám olyannyira komolyan gondolta ezt, hogy külön jegyzéket készített azokról a garantáltan keresztény vállalkozásokról, amelyeket szerinte a közhivatalnokoknak támogatniuk kellene.⁴⁷

A levél után alig egy évvel a katonai parancsnokság vezetője újabb beadványt intézett a polgármesterhez, s ezúttal már konkrét adatokkal próbálta bizonyítani a zsidókkal való kivételezés létezését és a lakáshivatal alkalmatlanságát. Állítását egy katonafeleség panaszos levelével igyekezett alátámasztani.⁴⁸ A jelentés valódi érdekessége az, hogy a korábbi izraelita bünbakkeresés mellett már olyan eseteket is említ, amelyekből a menekült (nem izraelita) polgárság és a katonaság között húzódó konfliktusokra következtethetünk. A katonai parancsnok több olyan ügyről is beszámol, amikor a katonái által felkutatott, bejelentett és a lakáshivatal által már megígért lakást valaki más, zsidó vagy keresztény civil személy számára utalták ki. A tisztek háttérbe szorítását igazolandó hivatkozik egy ismeretlen forrású statisztikára is, amelyben az 1921. február és augusztus közötti lakáskiutalások szerepelnek. E szerint az említett időszakban 255 polgári és 15 katonai személy kapott szoba-konyhás lakást, 80 polgári és csak 4 katonai kétszobás lakást, 18 polgári és mindössze 1 katonai személy pedig három- vagy többszobás lakást. Utóbbi a neki kiutalt lakást később saját pénzén megvette.⁴⁹ Nem tudjuk, honnan származtak az információi, hiszen a lakáshivatalon kívül más nem rögzíthette az adatokat, és válaszlevelében a hivatal is cáfolta azokat. A levélből az sem derül ki, hogy ezek a tisztek a város melyik részén jutottak lakrészhez. A hadtestparancsnok szerint a levél írásakor további 60 tiszti és 40 altiszti család élt elképzelhetetlen körülmények között, és ismerve a következő évek beadványait, ez a helyzet alig változhatott. A hadsereg jelentése alapján még

⁴⁵ Lichtenstein László (1875–1949) 1919 augusztusától Borsod vármegye kormánybiztosa, 1920-tól 1922-ig pedig főispánja, emellett olyan fontos vállalatok és bankok elnöke és igazgatósági tagja volt, mint a Miskolci Takarékpénztár és a Göztéglagyár (Dobrossy – Eszenyi – Zahuczky [szerk.] 2008: 151).

⁴⁶ „[A] szegényteljes helyzet egyedüli orvoslását abban látom, hogy a gazdaságilag kártékony galíciai zsidók internálását végre is hajtjuk” (BAZML IV.1906.b. 22710/1920).

⁴⁷ BAZML IV.1901.c. 3. doboz, 5/1920.

⁴⁸ A körletparancsnok levelében egy nevét elhallgató katonafeleségtől idézi: „...ha a férjem nem tiszt, hanem zsidó volna, már volna lakásunk” (BAZML IV.1906.b. 18806/1921).

⁴⁹ BAZML IV.1906.b. 18806/1921.

1923-ban is 24 tiszt család élt tarthatatlan, hivatásához méltatlan körülmények között, elsősorban laktanyák raktáiraiban vagy külvárosi lakhelyeken.⁵⁰

A rendkívül agilis körletparancsnok egy későbbi elképzelése szerint a tisztjeivel szemben fennálló már-már megalázó helyzetet csak úgy lehetne orvosolni, ha ezután minden lakást katonáknak osztanának ki egészen addig, amíg legalább az összes tiszt és altiszt megfelelő lakáshoz nem jut.⁵¹ A hadsereg helyi szerve ennek megfelelően igyekezett mindent elkövetni annak érdekében, hogy tisztjeit rangjukhoz méltó körülmények közé helyezze. 1920-ban például államérdekre való hivatkozással kérvényezték a teljes Grand Szálló katonai célra való átengedését és a földszinten működő kávéház kiürítését. Indoklásuk szerint a szálloda második emeletén elhelyezett volt kassai körletparancsnokságot a vékony falaknak köszönhetően könnyen kihallgathatják az első emelet és a kávéház kétes elemei, így értékes információk, államtitkok juthatnak illetéktelen kezekbe. A főispán, a katonai szervekkel való konfliktust elkerülendő, személyes bejárása után rövid időre bevonta ugyan a kávéház és szálló engedélyét, ám a cinkossággal vádolt bérlő más tevékenységet továbbra is folytathatott.⁵²

A katonai körletparancsnokság vezetője a főispánnal szemben is igyekezett mindent megtenni beosztottjai érdekében, az pedig, hogy a lakáshivatal vezetőjét támadta, szinte mindennaposnak számított. Kitartásának és tárgyalási pozíciójának köszönhetően sikerült elérnie, hogy 1921 végére tisztjei közül már senki sem élt vagonokban, de még ezután is töretlen lelkesedéssel küzdött azért, hogy a még ideiglenes lakhatásra is alig alkalmas helyeken élő tiszteknek és altiszteknek rangjukhoz méltó lakásokat szerezzen. Sikereit többek között annak köszönhetette, hogy 1919-től több száz polgári személyt helyeztek el miskolci laktanyákban, katonai épületekben, és mivel a város a következő években sem tudott volna ennyi ember számára megfelelő szállást biztosítani, kompromisszumokra törekedett a hadsereggel. A lakáshivatal tehát igyekezett lakáshoz juttatni a tiszteket, cserébe pedig a körletparancsnokság csak nagyon indokolt esetben kérte épületei kiürítését.

Nem csak a hadsereg törekedett azonban a saját érdekei érvényesítésére a lakáselosztási rendszerben. A menekültek ügyeivel foglalkozó OMH, amely egyébként egy megbízottján keresztül részt is vehetett a lakáskiosztásokban, rendszeresen felhívta a figyelmet a lakáshivatalban tapasztalható törvényteleniségekre. Egyik beadványukban egy 1921 júliusában észlelt visszaélést hoztak nyilvánosságra. Az esetet egy bizonyos Tolnay László postafőtiszt, az OMH delegáltja jelentette.⁵³ Elmondása szerint az előírtakkal ellentétben a lakáshivatal elnöke és elnökhelyettese – immár sokadszorra – előzetesen, zárt ajtók mögött tárgyalta meg a lakásigénylők ügyeit, így a nyilvános tárgyalás már csak pusztá

⁵⁰ BAZML IV.1906.b. 13325/1925.

⁵¹ BAZML IV.1906.b. 18806/1921.

⁵² BAZML IV.1901.c. 3. doboz, 17/1920.

⁵³ Tolnay László nevével a már idézett 1921–1922-es optálási jegyzőkönyvben is találkozhatunk. Tolnay 1919-ben, 37 évesen feleségével és két lányával érkezett Kassáról. Optálását követően a Miskolci Postaigazgatóságon dolgozott tovább.

színjáték volt. Tolnay tehát olyan, a katonaság és a polgári lakosság által is hangoztatott korrupciókról számolt be, amely alapvető vádként merült fel a lakáshivatallal szemben.⁵⁴

A katonaságon és az OMH-n kívül magánszemélyek is több ízben megfogalmazták észrevételeiket a korruptnak vélt lakáshivatal működéséről. Míg a hadsereg jelentős érdekérvényesítő erővel tudott fellépni a katonai érdekekben, addig a menekült polgárság úgy érezhette, egyedül maradt problémáival. A menekültek szerint ugyanis a lakáshivatal és az OMH számára a tömegesen érkező egyéni kérelmek ismeretlen, személytelen ügyiratok maradtak csupán, és megfelelő „segítség” nélkül csak ritkán kaphattak pozitív elbírálást. A történeti Magyarország szinte minden tájáról ide vetődött családok számára érthető módon többnyire saját egzisztenciájuk volt a legfontosabb, így nem meglepő, hogy szolidaritás, önfeláldozás alig volt tapasztalható lakásügyekben. Más volt a helyzet a katonák esetében, hiszen az ő előmenetelükről, állomáshelyükről és lakóhelyükről feljebbvalóik gondoskodtak. A magánszemélyek által írt panaszlevelekben jellemzően saját egyéni sérelmek jelentek meg, és csak ritkán foglalkoztak sorstársaik helyzetével. Egyik ilyen kivételre példa a következő levélrészlet:

„Felhívom Méltóságodnak figyelmét több polgártársam nevében a lakáshivatalnál folyó rendszerre, mely már valóságos fosztogatássá fajult. Minden betsületesen gondolkodó magyar ember megundorodik attól a korrupciótól ami ott uralkodik, különösen a detektívek garázdálkodásától, akik a hatalmat gyakorolják az egész lakáshivatal felett, amennyiben a megüresedő lakásokat a maguk nevére lefoglalják, ha kell kiutalási igazolvánnyal is. Az ily módon lefoglalt lakásokkal üzérkednek, a tisztességes polgár hiába jelenti be igényét a rendes törvényes úton, az ily lakásokat nem fogja megkapni, hanem megkapják azok a svindlerok, akik öt, tíz, húsz vagy még több ezer koronát hajlandóak fizetni érte. Akinek lelkiismeretével nem fér össze az ily hitványság, vagy akinek nincs tehetsége tízezreket áldozni, hiába adja be igényét akár tíz esetben is a maga által felkutatott lakásokra, megkapja azt az új betelepülő akinek pénze van és fizet. Az elnök tudta nélkül utalnak ki lakásokat és nem lehet tenni ellene semmit. És ezt a züllött állapotot nem csak egyének ismerik, de már köztudatba ment át, és az ilyen állapot megrendíti a közbizalmat még az erősebb jellemeknél is.”⁵⁵

A levél jól érzékelteti azokat a jelenségeket, amelyek a lakásigénylőket leginkább foglalkoztatták és felháborították. A közvélekedés szerint a kapcsolatok, a korrupció és más indirekt módszerek alapvetően meghatározták azt, hogy ki, hol és milyen lakásba került. Hoványi Kornél, miskolci zsurnaliszta 1922-ben kiadott szatírjában is feltűnik a lakáshivatal vezetőjének alakja, aki imádott primadonnája számára néhány óra alatt olyan lakást kerít, amelyre más kérvényezők

⁵⁴ BAZML IV.1906.b. 11947/1921.

⁵⁵ Névtelen levél a polgármesterhez a lakáshivatalban tapasztalható visszaélésekről. 1921. július 10. BAZML IV.1906.b. 16525/1921.

évek óta hiába várnak.⁵⁶ A groteszk történet Miskolc közéleté elé állított görbe tükröt, és érzékletesen mutatta be azokat a lakáskérdés kapcsán felmerült problémákat, amelyek a háború utáni várost jellemezték.

A lakáshivatallal szembeni kritikák és vádak azonban nem tekinthetők kizárólag helyi jellegzetességnek, hiszen a legtöbb magyarországi városban hasonló módon játszódhattak le ezek a folyamatok. A probléma több nemzetgyűlési ülésen is napirendre került. Az itt elhangzott, főként ellenzéki vádak szinte kivétel nélkül a lakáshivatalt körüllegő korrupcióról és a kellő ismeretséggel nem rendelkezők háttérbe szorításáról szóltak. Orbók Attila derecskei képviselő 1920. november 8-án a fővárosi lakáshivatalt például a következőkkel vádolta:

„Nagyon sok esetben – és ezt hajlandó vagyok az igazságügyminister úrnak aktákkal igazolni – úgy utalnak lakásokat egyes protekciósoknak, hogy beírják, hogy 24 óra alatt elfoglalhatja a lakást, mert vagonlakó. [...] Mert azt is igazolni tudom, hogy és adataim vannak rá, hogy csodálatosképp a lakáshivatal segédhivatalában egyre-másra tűnnek el akták.”⁵⁷

Érdeemes megvizsgálni ugyanakkor a másik oldal helyzetét is, és megnézni, hogy a lakásigénylők hogyan könnyítették vagy nehezítették meg a lakáshivatal működését. Mivel a helyi lakásügyekért felelős szervezetet nem békeidőben, hanem már a háború alatt hozták létre, a kezdetektől szinte csak kényszerlakóhelyek felkutatásával és létesítésével tudott foglalkozni. A hivatal védelmében fontos leszögezni, hogy a lakhatásra alkalmas helyek hiánya és a tömegessé váló kérvények együttesen eredményeztek olyan állapotot, amelyet csak nagy állami beruházásokkal, lakásépítésekkel lehetett volna megoldani. A kilátástalan helyzeten tovább rontott, hogy az elkeseredett menekültek és más hajléknélküli családok tagjai több kérelmet is beadtak egyszerre, ezzel tovább növelve az igénylők amúgy is magas számát. Ugyancsak problémát okozott, hogy a kérvényezőik jelentős része nem fogadta el a számára kiutalt lakásokat, emiatt is tovább szaporodtak a lakáshivatal ügyiratai.

Az természetesen már más kérdés, hogy a rendelkezésre álló helyiségeket törvényesen vagy a vádoknak megfelelően törvénytelenül osztották-e ki, ám annyi bizonyos, hogy a fizikai korlátok miatt amúgy sem lehetett volna mindenkinek lakáshoz juttatni. A korrupcióval és katonaelenességgel vádolt lakáshivatal vezetői rendszeresen konzultáltak Szentpáli István polgármesterrel.⁵⁸ A helyzetet mindkét fél súlyosnak ítélte, és kölcsönösen elismerte, hogy lehetetlen ennyiféle érdek és személyes tragédia mellett minden esetben a legjobb döntést hozni,

⁵⁶ Hoványi 1922: 36.

⁵⁷ *Nemzetgyűlési Napló* 1920–1921. I. 338.

⁵⁸ Szentpáli István (1861–1924) 1892-től a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamaránál dolgozott, emellett pedig a középkereskedelmi iskolában is tanított. 1902-ben lett első ízben polgármester, majd 1912 és 1916 között országgyűlési képviselő. 1917-ben választották ismét polgármesterré, s e tisztségét 1921 novemberéig látta el (Dobrossy – Eszenyi – Zahuczky [szerk.] 2008: 158).

hiszen a több száz kérvényezőnek csak igen kis százalékát sikerült általa is megfelelőnek vélt lakásokhoz juttatni. A lakáshivatal megítélése ugyanis idővel már nemcsak a lakáskiutalástól, hanem a megkapott helyiségtől is függött. A már kiutalt lakással rendelkezők közül többen továbbra is pályáztak egy igényeiknek jobban megfelelő ingatlanért, ami újabb konfliktusokat eredményezett a hajléktalanok és a már fedéllel rendelkezők között. Mindezek a feszültségek és konfliktusok a lakáshivatalon keresztül váltak érzékelhetővé.

* * *

A miskolci lakás- és menekültkérdés egy olyan elhúzódó probléma maradt, amelyen az 1920-tól elinduló, de hatásait csak egy évtizeddel később érzékelhető állami kislakás-építési program tudott valamelyest enyhíteni. A következő tíz évben közel kétszáz új, különböző komfortfokozatú lakás épült a városban, ennek ellenére az olyan nyomornegyedek, mint a Vay-telep, a folyamatos igények miatt továbbra is több száz ember számára nyújtottak túlszűfolt, komfort nélküli menedéket.⁵⁹ A város polgárainak hangulata nagymértékben függött életkörülményeik alakulásától. Az ide érkezett, majd letelepedett 3500–4000 ember, akiknek többsége korábban valamilyen polgári életnívón élt, ebben az idegen közegben, különösen lakás és munka nélkül hosszú ideig nem találta a helyét. A menekülés, az otthon- és egzisztenciavesztés, még ha az új lakóhelyen esetleg munkalehetőség is kínálkozott – ami a ritkább esetnek számított –, esetenként olyan személyes tragédiákhoz vezetett, amelyek feltárása, hasonlóan más, sokáig tabuként kezelt traumákhoz, még ma is várat magára.

FORRÁSOK

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML)

IV.1901.c. Miskolc város főispánjának iratai, kormánybiztosi iratok.

IV.1906.b. Miskolc város polgármesteri hivatalának iratai, közigazgatási iratok.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

K 26. A Miniszterelnökség együtt kezelt iratai.

K 148. A Belügyminisztérium elnöki iratai.

Nemzetgyűlési Napló, 1920–1921. I. kötet.

Miskolczi Napló, 1920–1921.

Reggeli Hírlap, 1919–1920.

⁵⁹ A menekülteket befogadó telepek mindennapjaival egy korábbi tanulmányban már foglalkoztam: Szűts 2009b.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aradi Gábor 2002: Az optálás kérdése Tolna megyében. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári füzetek*. 10. Szekszárd.
- A. Sajti Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest.
- Borsos Endre 1930: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. Budapest, I. kötet.
- Csóti Csaba 1999: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio* (10.) 3–4. 226–242.
- Dobrossy István 2003: *Járványkórház (kolerakórház) a Zsolcai kapuban* In: Uő. (szerk.): *Miskolc története*. Miskolc, IV/2. kötet, 799–802.
- Dobrossy István – Eszenyi Miklós – Zahuczky László (szerk.) 2008: *Miskolci életrajzi lexikon*. Miskolc.
- Fazekas György 1976: *A miskolci toronyóra*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Második, javított kiadás. Budapest.
- Hoványi Kornél 1922: *Mr. Dollár öfelsége Keverkolczon*. Miskolc.
- Kosárhó László 2007: A piac és a korzó. Társadalmi térhasználat Miskolcon az 1850-es és az 1920-as évek között. *Századvég* (12.) 46. 3–40.
- Kovács Alajos 1930: Miskolc lakosságának összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* (8.) 5.
- Mócsy, István I. 1983: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. (East European monographs 31.) New York.
- Petrichevich-Horváth Emil 1924: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy éves működéséről*. Budapest.
- Rácz István 1977: *Csót, Hajmáskér, Zalaegerszeg. Adalékok a csóti „leszerelő”, a hajmáskéri és a zalaegerszegi internálótáborok történetéhez, 1919–1923*. Pápa.
- Schneller Károly 1933: *Miskolc lakossága 1930-ban*. Miskolc.
- Szűts István Gergely 2007: A miskolci optások társadalomszerkezeti vizsgálata. In: Czetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.): *A Jelenkortörténet útjai 2. Politika és mindennapok*. Miskolc, 143–164.
- Szűts István Gergely 2009a: Rekvirálások és kiutalások. Lakáshelyzet és menekültkérdés Miskolcon a Tanácsköztársaság idején. In: Kunt Gergely – Ö. Kovács József (szerk.): *A jelenkortörténet útjai 3. A politikai diktatúra társadalmiasítása*. Miskolc, 12–30.
- Szűts István Gergely 2009b: Barakkok és tisztviselővillák. A trianoni menekülteket befogadó miskolci telepek helyzete az 1920-as években. *Kisebbségkutatás* (18.) 3. 435–452.
- Thurzó Nagy László 1965: *Miskolci lexikon*. Budapest, I/A kötet.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Pozsony.
- Zsedényi Béla 1929: *Miskolc szellemi élete és kultúrája*. Miskolc.

Horváth Gergely Krisztián

A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években

Gyáni Gábornak 60. születésnapjára sok szeretettel!

A 18–19. századi elbeszélő források és a korai statisztikai irodalom Moson megyéről szólva mindig megemlékeznek az ott élő népességnek, kiemelten pedig a németességnek az írni-olvasni tudásban a környező megyékkel és az ország egészével szemben megnyilvánuló műveltségi fölényéről, amit az 1870 utáni népszámlálási statisztikák számszerűleg is igazolnak.¹ Az elemi iskolák jelentőségét, szerepét vizsgáló tanulmányunk kiindulópontja az a tény, hogy a 19. századra az írni-olvasni tudás általános volt a mosoni németek körében. Mindez azt is feltételezi, hogy ezen a vidéken az elemi iskola már e korai időszakban is betöltötte funkcióját: a népesség legnagyobb része járt iskolába, s ott elsajátította az írás-olvasás alapjait.

Szakirányú állami apparátus és a községekig lenyúló tankerületi szervezet hiányában a 19. század első felében még a vármegyei hatóságokra hárult az elemi iskolákkal kapcsolatos problémák kezelése. A vármegyei közigazgatás ad hoc bizottságok létesítésével és a szolgabírói hatáskörök bővítésével igyekezett az új kihívásoknak megfelelni. A növekvő állami, illetve vármegyei szerepvállalás azonban szinte kizárólag a felügyeletben, odafordulásban, nem pedig a finanszírozásban (segélyezés) jelentkezett, az esetleges fejlesztések teljesen a kegyúrtól, annak uradalmától függtek. A kisebb kegyurak anyagi ereje csekélyebb lévén, az iskolafenntartás volt az egyik utolsó, amire áldoztak.²

A fennmaradt források alapján úgy véljük, az oktatásügy felügyelete, lehetőség szerinti egységesítése az 1830-as évektől vált a vármegye számára fontossá, ekkortól

* A tanulmány – jóllehet kézírata határidőre elkészült és elküldésre került – a szerkesztők figyelmetlensége miatt végül kimaradt az ünnepeltnek szánt Festschriftből (Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor [szerk.] 2010: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Argumentum Kiadó, Budapest).

¹ Az 1870-es népszámláláskor Moson megyében a férfiak között 16,88%, a nők között 19,16% volt a teljes analfabéták aránya, a második helyen álló Sopron megyében ugyanezen értékek 22,16% és 25,34% voltak. (*1870. évi népszámlálás*: 229.) Az 1880-as népszámláláskor a 7 év feletti népességben a férfiak 87,26%-a, a nők 76,11%-a tudott írni-olvasni, míg az országos érték előbbieknél 54,49%, utóbbiaknál 37,89% volt. „Megyénk e tekintetben valamennyi megyék élén állott, s csak Sopron városa előzé s Budapest és Pozsony városok közelíték meg” (Major 1886: 43; kiemelés az eredetiben).

² Vö. például Batthyány Antalné esetét Lajtafaluban (MmL IVA 502a/70 2116/1824. [1824. 12. 29.] és 502a/71 306/1825. [1825. 03. 22.]).

váltak rendszeressé a megye által évente elrendelt főszolgabírói, bizottsági vizsgálatok. Az ezt megelőző időszakból ellenben csak néhány epizódyszerű konfliktust találtunk, amelyek segítenek egy-egy részterület problémáit megvilágítani, de alkalmatlanok egy átfogó, a megye településeit összehasonlító vizsgálathoz.³

AZ ISKOLÁZTATÁS NEMEK SZERINTI SAJÁTOSSÁGAI

Legfontosabbnak annak feltérképezését tartottuk, hogy az iskolaköteles korosztály milyen arányban vett részt az oktatásban. Elvben az iskolába járóknak, illetve az iskolaköteleseknek az össznépeséghez mért aránya sem ismeretlen előttünk, de adataink meglehetősen ellentmondásosak, így messzemenő következtetések levonására alkalmatlanok.⁴ Több évből is fennmaradt azonban az iskolások nemek szerinti megoszlásának községsoros anyaga, melyből a fiúk és a lányok eltérő iskoláztatási szokásaira is következtethetünk. Kézenfekvő kiindulópontnak tűnik – mivel a lányok oktatására köztudottan kisebb hangsúlyt fektettek –, hogy az iskolákban elvben fiútöbbséget kellene találnunk.

Az iskolások nemek szerinti megoszlását egy 1839-ben összeállított kimutató alapján vizsgáljuk.⁵ A Mosoni járásban az összesen 3675 – mindkét felekezeti – iskolás közül 2044 (55,6%) volt fiú és 1631 (44,4%) lány. A Nezsideri járásban – a katolikusokat és az evangélikusokat itt sem választva szét – a 3972 iskolás közül 2336 (58,8%) volt fiú és 1636 (41,2%) lány. Előbbiben a fiúk a lányokhoz képest tehát több mint 10%-kal nagyobb arányban voltak jelen az elemi iskoláztatásban, utóbbiban viszont közel 20% a különbség a fiúk javára. Az egyes településeket külön is megvizsgálva még nagyobb eltéréseket találtunk – de nem feltétlenül a lányok rovására.

A nemek aránya kiegyenlítettnak mutatkozik a levéli (római katolikus és evangélikus együtt), a pomogyi, a halászi, a féltoronyi és az újfalui iskolában.⁶ Erős fiútöbbséget jelentkezik Szentpéteren, Tarcsán, Illmicen, Szentmiklóson, Lébényben, Miklósfalun, Védenyben, Nemesvölgyön, Sásonyban, Nezsiderben, Zurányban, Gátán és Köpcsenyben, ahol a fiúk körülbelül kétharmadnyi részt képviseltek. Az iskolások háromnegyede, sőt négyötöde volt viszont fiú Boldogasszonyban, illetve Lajtafaluban.⁷ Mindez logikusan magyarázható a fiúk oktatásának előtérbe helyezésével, a lányok taníttatásának – akár csak elemi szinten is – kisebb súlyával, amit a későbbi, alfabetizációt mérő statisztikák is igazolnak.

³ Egy 1812-es vizsgálat szerint például a Mosoni járásban mindenütt betartják az oktatásra vonatkozó rendszabályokat, egyedül a két Kimléről, Szentpéterről, Szentjánosról, Pusztasomorjáról és Valláról jelentették, hogy a gyerekek számához képest kicsik az iskolatermek (MmL IVA 502a/58 932/1812. [1812. 08. 12.]).

⁴ Vö. az iskolások aránya az össznépeséghez 1841-ben a győri egyházmegyei sematizmus alapján (MmL IVA 502b/92 1077/1841).

⁵ MmL IVA 502b 801/1839.

⁶ MmL IVA 502b 801/1839.

⁷ MmL IVA 502b 801/1839.

De mit kezdünk a lánytöbblet jelenségével? Jóllehet olyan markáns fölényt, mint előbb a fiúknál, itt nem találunk, a különbség mindenesetre megvan Arakon, Horvátkimlén, Szentandrason, Csúnyban, Horvát- és Németjárdaluban, Oroszváron és Rajkán (utóbbi háromban mindkét felekezetről).⁸ A jelenség hátterében véleményünk szerint az húzódik meg – bár a kimutatás sajnos keltezés nélküli –, hogy a tavaszi munkák kezdetével a szülők inkább vették ki fiúgyermeküket az iskolából, mint a lányokat. Ilyenformán a lánytöbblet nem arról árulkodik, hogy mely településeken voltak meg korai csírái a nők emancipációjának, hanem ellenkezőleg, azt jelzi, hogy melyek azok a községek, ahol a nagyfokú szegénység, a szegények nagyobb jelenléte miatt a szülők a szokásosnál is kevésbé nélkülözheték gyermekeik munkaerőjét. Szalay János szolgabíró, bár a nemekről nem tesz említést, azt jelentette, hogy „az iskolás gyermekek a' téli hónapokban telyes számmal szoktak ugyan megjelenni; – ellenben mihelyt a' dolog érkezik, a' kissebbek meg jelennek ugyan; – de a' nagyobbakat szüleik otthon fogják”.⁹ A nyári szünet időpontjának kijelölésekor is a családok megnövekedett munkaerő-szükséglete volt a leginkább tekintetbe vett tényező: „a' tanuló gyermekeknek a' szorgos mezei munkák alkalmával, midőn szüleiknek reájok nagyobb szükségük van”, június–augusztus időszakban szünetet kell adni.¹⁰

TANÁR-DIÁK ARÁNY

A tanítás hatékonyságának másik alapvető mérőszáma az egy tanárra jutó diákok száma. A Mosoni járásban 1839-ben a 3395 katolikus iskolásra – a segédtanítókat is ide számolva – 46 tanító jutott, azaz egy oktatóra átlagosan 74 gyerek. Az összesen 280 evangélikus iskolást hárman tanították, nekik átlagosan 93 növendékük volt.¹¹ A Nezsideri járás értékei alig térnek el az előzőtől. Itt 3365 katolikus iskolást 45 tanító (segédekkel) oktatott, mindegyikükre 74,7 gyerek jutott. Az evangélikusok hozzájuk képest itt is túlterheltebbek voltak, a 607 evangélikus iskolást 6 tanító oktatta, átlagosan tehát 101 gyerek jutott mindegyikükre (községsoros formában lásd 1. melléklet).¹² Segédtanítókat egyedül a katolikusok alkalmazták.

Hol húzódik az a létszámhatár, amely felett már indokoltnak látták segédtanító bevonását? Mindkét járásban azt találjuk, hogy amennyiben az egy tanítóra jutó átlagos gyerekszám nem haladta meg a 80 főt, nagy valószínűséggel egyedül kellett az iskolásokkal megküzdenie a tanárnak. Kivételt képez Kálnok, Pusztasomorja, Levél és Hegyeshalom (utóbbinál 70 diákra jutott 2 oktató). Ugyanakkor az is megállapítható, hogy ha az iskolások száma meghaladta a 80-90 főt, akkor törekedtek egy második oktató alkalmazására is. Nem egy helyen azonban

⁸ MmL IVA 502b 801/1839.

⁹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

¹⁰ MmL IVA 502b/92 1077/1841. (1841. 06. 24.)

¹¹ MmL IVA 502b 801/1839.

¹² MmL IVA 502b 801/1839.

még így is hatalmas, 80-100 fős osztálylétszámok maradtak, így Magyaróváron és Mosonban – bár mindkét helyen három oktató is volt –, továbbá Szentpéteren, Szentjánoson, Tarcsán, Bánfalun, Pomogyon, Alsóillmicen, Mecserén és a lébényi evangélikusoknál. Várakozásainkkal ellentétben az evangélikus iskolákban a tanár-diák arány sokkal rosszabb volt, mint a katolikusoknál. A vármegye valamennyi (9) evangélikus iskolájában 1-1 (segéd)tanító működött, akik a tanulók létszámától függetlenül, egyedül vitték az oktatás terheit. Lébényben 80, Zurányban 90, Hegyeshalomban és Levélen 100, Miklósfalun 110 gyerek jutott a tanítóra, Rajkán 127. A legkirívóbb értéket Gáloson találjuk, ahol 180 iskolás között kellett a mesternek rendet tartania (utóbbi mezővárosban a kisszámú katolikus közösség miatt viszont csak 30 iskolás jutott a katolikus tanítóra). Kedvezőbb értékeket csak Németjárfaluban és Oroszváron találunk, 50, illetve 40 gyereket. Ezek az értékek azonban, hasonlóan más kisebb katolikus közösségekéhez, ne tévesszenek meg bennünket. Feltűnő ugyanis, hogy a település vagy a gyülekezet kicsiny volta következtében a legkedvezőbb tanár-diák arányt épp a legszegényebb vagy megyei szinten legfélreesőbb helyeken találjuk. Arakon csak 16, Feketeerdőn 18 iskolás jutott a tanítóra. Albertkázmeren 50, Császárköbányán 40, a németjárfalui katolikusoknál 54, Horvátjárfaluban pedig 60. A hasonló adottságú, tehát az átlagnál szegényebb, egyben kisebb népességű falvakban látványosan javult a tanár-diák arány, ha a mester mellé sikerült még egy segédtanítót is fogadni. Ez volt a helyzet Horvátkimlén (55 gyerek/tanító), Kálnokon és Pusztasomorján (40-40 gyerek/tanító).¹³ Megjegyezzük, hogy a tanító-segédtanító viszony megfeleltethető a plébános-káplán viszonyoknak: miként nincs olyan, hogy egy plébániának két plébánosa lenne, úgy az iskoláknak is csupán egy tanítója volt, s csak segédszemélyzetből lehetett több.

HIÁNYZÓK ÉS KIMARADÓK

A vármegyei hatóságoknak a hiányzásokra is kiterjedő, egyre élénkülő figyelmét jelző időszak kezdetén, 1839 körül a szolgabírók részéről még csak olyan semmitmondó válaszokat találunk az ezt firtató kérdésre, mint például „gyermekeiknek oskolába járatásában hanyag szülők nem tapasztaltattak”,¹⁴ vagy „[a]’ Gyermekeknek Oskolába való járások eránt mind ekkoráig panasz nem tétetett”.¹⁵ E sommás szolgabírói kijelentések nyilvánvalóan nem fedték a valóságot, mert a vizsgálódó megyei bizottság kényszerítő eszközök bevezetésén gondolkodott.

A vármegyei hatóságok akár pénzbüntetés kilátásba helyezésével is igyekeztek a szülőket rászorítani gyermekeik iskolába küldésére. Forrásaink ugyanakkor több helyen is említik, hogy elsősorban a szegény családból származó gyerekek maradtak ki az iskolából, azok, akik családjának legkevésbé állt módjában

¹³ MmL IVA 502b 801/1839.

¹⁴ MmL IVA 502a/90 1810/1839. (1839. 11. 11.)

¹⁵ Mészáros Ferenc főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b/91 799/1840. (1840. 07. 15.)

büntetést fizetni. 1839-ben a megyei oktatásügyet áttekintő bizottság jelentésében arról számolt be a közgyűlésnek, hogy felszólították a főszolgabírókat és a lelkészeket, „ha a’ Megyében valamelyik Szülő, gyermekét oskolába küldeni vonakodna, minden hason eset nékiek bejelentessen, kiknek is azután kötelességökbe álljon, törvényes hatalmokkal élni, s a vonakodó Szülőket Szent kötelességek tellyesíttésére hathatósan kötelezni”.¹⁶ A hiányzásokat 1841-ig nem szankcionálták, de ekkor arra gondoltak, hogy ha „valamely mértékletes pénzbeli büntetés szabatna ki” azokra a szülőkre, akik gyerekeiket nem küldik iskolába, az talán kellő kényszerítő erőt jelentene. A javaslatot a vármegye elfogadta. A hiányzási napokat a helyi lelkésznek kellett feljegyezni, aki napi 1 váltókrájcár büntetést szedethetett volna be a szülőktől. A befolyt összeget a jól tanuló diákok között jutalomként osztották volna szét.¹⁷ Ezt a közvetlen nyomásgyakorlási eszközt azonban már a következő évben sem tudták érvényre juttatni. Az 1842. évi rossz termés okozta általános szegénységben nem akarták még ezzel is büntetni a hiányzók családját, akik az amúgy is szegény rétegekből kerültek ki. Így csak a hiányzók neve került feljegyzésre.¹⁸ 1843-ban az előző évihez hasonlóan alakult a gyakorlat. A Mosoni járásban ugyan feljegyezték a hiányzó gyerekek nevét, de büntetést, összesen 4 ezüstforintot, csak Horvátkimlén szedtek, a többi helységben az „a’ szülőknak szegénysége miatt be nem szedethetett”.¹⁹ Az iskolából kimaradók „többszire igen szegény emberek gyermekei” – erősíti meg Modrovich Károly, a Mosoni járás főszolgabírójának jelentése is.²⁰ Azt, hogy kik minősültek szegénynek, nem tudjuk, egyedül a számukról maradtak fenn feljegyzések. Elsőként nézzünk egy kimutatást a Nezsideri járásból 1847-re.²¹

A szegényeknek mind a száma, mind pedig az aránya igen eltérő értékekkel szerepel, s nem mutat összefüggést sem a település etnikai összetételével, sem a gazdasági erejével. Sőt, úgy tűnik, mintha épp a gazdagabb településeken lenne magasabb a szegény sorsú gyermekek aránya.

Hasonló kimutatás áll rendelkezésünkre a Boldogasszonyi és a halászi kerületből. Itt a szegények száma mellett az összeíró – az előbbihez hasonló anomáliák mellett – azt is megadja, hogy az iskolakötelesek közül valójában mennyien járnak iskolába.²² A Fertőzug, amely szikes, vizes területként a megye egyik szegényebb vidéke volt, az adatok alapján igen magas iskoláztatási értékeket mutat. Tény kivételével a gyerekek több mint négyötöde járt iskolába, sőt, ha hihetünk az adatoknak, Szentandrásan az iskolába járók száma mindkét

¹⁶ MmL IVA 502a/90 801/1839. (1839. 05. 07.)

¹⁷ MmL IVA 502b/92 1077/1841. (1841. 06. 24.)

¹⁸ MmL IVA 502a/93 1747/1842. (1842. 06. 18.), 2426/1842. (1842. 10. 03.) 1843 tavaszán szintén ezen okból – „a tavaszi általános szegénység miatt” – nem sikerült beszedni a bünteteskrajcárokat Gáloson és Boldogasszonyban, azt az aratás utánra tervezték (MmL IVA 502b/94 1825/1843. [1843. 07. 03.]).

¹⁹ MmL IVA 502a/94 1017/1843. (1843. 04. 06.)

²⁰ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

²¹ MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 10. 10.)

²² MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 06. 13.)

nembeliéknél meghaladta az iskolaköteleseket. A Fertőzug kínálta, általában szerényebb életlehetőségekhez képest itt a szegények aránya kifejezetten alacsony: 5 és 10 százalék közötti.²³ A megye középső részének adatai valamelyest elmaradnak az előbbiekhöz képest, de 60% alá sehol sem süllyed az iskolába járók aránya. Az élen a tisztán német települések állnak 80% körüli részvétellel, majd 70–80% közötti értékkel a magyarok következnek, őket pedig szorosan követik a horvátok (60–70%). Átlagosan a tankötelesek háromnegyede vett részt az oktatásban (fiúk: 75%, lányok: 74%).

1. táblázat

A szegények aránya és az iskolások nemek szerinti megoszlása a Nezsideri járásban (1847)

Település	Fiúk	Lányok	Szegények	Arányuk
Barátfalu	90	70	7	4,3%
Féltorony	106	96	8	3,9%
Gálos	15	14	8	27,6%
Gáta	50	50	16	16%
Lajtafalu	28	30	27	46,5%
Miklósfa	50	44	6	6,4%
Nezsider	158	132	48	16,5%
Nyulas	60	50	10	11%
Párndorf	139	100	33	13,8%
Pátfalu	40	36	5	6,6%
Újfalu	79	87	9	5,4%
Védeny	50	50	7	7%
Sásony	63	49	20	17,8%
Császárkőbánya	26	32	8	13,8%
Zurány	40	43	36	43,4%

Miklósfaluból és Zurányból tételes kimutatást is találtunk a hiányzásokról 1842-ből, amelyben havi bontásban szerepelnek a hiányzók.²⁴ A jegyzékből azt is megtudhatjuk, hogy a tanító megítélése szerint hányan maradtak távol „alapos okból”, illetve „hanyagásból” (2. táblázat).

Miklósfaluról 1843 márciusából az is fennmaradt, hogy a hanyagságból és alapos okból hiányzók miként aránylanak egymáshoz. Előbbiek közé 20 gyerek tartozik, akik összesen 84 napot mulasztottak (fejenként alig több mint 4 napot), utóbbiak viszont heten 73 napot hiányoztak, ami, március lévén, már talán magyarázható a megindult tavaszi munkákkal.²⁵ Aki hiányzott, az huzamos ideig maradt távol az iskolától. Spies Mihály, a két település megbízott iskolai

²³ MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 06. 13.)

²⁴ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 03. 29.)

²⁵ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 06. 28.)

2. táblázat

Iskolai hiányzások Miklósfalun és Zurányban 1842 őszén

Hónap	Hiányzók száma	Alapos okból (nap)	Hanyagságból (nap)	Összesen (nap)	Átlagos hiányzás (nap)
<i>Miklósfalun</i>					
Október	27	154	69	223	8,2
November	21	27	90	117	5,6
December	25	210	53	263	10,5
<i>Zurány</i>					
Szeptember	34	350	311	661	19,4
Október	34	418	319	737	21,7
November	27	227	228	455	16,8
December	23	120	182	202	8,8

felügyelője az indokolatlanul távolmaradók családjától igyekezett a napi 1 krajcárnyi büntetést beszedni, de „minden erőködése daczára” próbálkozása hiábavaló maradt, „leginkább az illető tanítványok szüleinek szegénysége miatt”.²⁶

Ha ezen adatokat összevetjük a két katolikus iskola 1839-es létszámadataival,²⁷ akkor meghökkentően nagy értéket kapunk. Miklósfalun az iskolások körülbelül egyharmada volt permanens hiányzó. Zurányban szeptember–októberben szintén egyharmaduk maradt távol, amely érték a tél közeledtével egynegyed körülire szelődött. Ha a hiányzási napok száma még a kinti munkák befejeződése után is ennyire magas volt, mennyire ugorhatott fel vajon a tavasz kezdetével?

A hiányzókat sújtó napi egy váltókrajcárnyi büntetés megítélése eltérő volt. Az iskolafelügyelő a két Kimlén a sok hiányzást annak tulajdonította, hogy nem szedték következetesen a büntetést.²⁸ Szalay János szolgabíró ellenben annak megszüntetése mellett szállt síkra. A kilátásba helyezett büntetés „mint a tapasztalás igazolja, kivihetetlen, – mert a' vagyonsabb jobbágyokat nem érdekli; – minthogy ezek gyermekeiket otthon nélkülözhetik; – ellenben a' szegényebb sorsuaktól, kik gyakran még adót sem képesek fizetni, bé nem szedhető”. Javasolta, hogy a szegényebbeknek, akik hétköznap elesnek az iskolától, csakúgy, mint a városi inasoknak, vásár- és ünnepnap „találjanak rendes oktatást”.²⁹ Ezt a vármegye nem fogadta el,³⁰ sőt négyévnnyi tapasztalatszerzés után úgy döntött, hogy megtartja a kialakult gyakorlatot, mert a büntetés „már eddig sok helyen, – a' mint a' tapasztalás bizonyítja, igen üdvös hatást gyakorlott”.³¹ Az üdvös hatás a hétköznapokban azonban mégsem lehetett annyira kézzelfogható, mert

²⁶ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 03. 29.)

²⁷ MmL IVA 502b 801/1839.

²⁸ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

²⁹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

³⁰ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

³¹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

1847-ben ismét csak azt kellett konstatálnia az oktatásügyet vizsgáló bizottságnak, hogy Halászbiban, Magyarakimlén, Szentmiklóson, Magyaróváron, Szentjánoson, Szolnokon, Barátfaluban, Gátán, Lajtafaluban, Pátfaluban, Horvátjárfa-
 luban, Köpcsenyben, Nemesvölgyön és Rajkán „az oskola járásra való alkalmas gyermekeknek nagy része az iskolából elmarad”.³²

A pénztelenséggel együtt járt a szegény szülők motiválatlansága is. A vármegye utóbbit is észlelte, s némi anyagi ösztönzéssel próbálta a szülőket rávenni arra, hogy gyermekeiket rendszeresen járassák iskolába. 1846-ban a gondok enyhítésére arról határoztak, hogy a párndorfi vámút pénztárából a problémához mérten inkább csak jelképes összeget, 50 pengőforintot kivéve, azt tankönyv és egyéb iskolaszerek vásárlása céljából „a szűkölködő iskolai gyermekek számára” a szegényebb községek között felosztják.³³ A nyilvánosság erejét is próbálták segítségül hívni, amennyiben az iskolai próbatételek nyilvánossá tételét egyfajta nyomásgyakorlási eszköznek tekintjük.

„A tapasztalás tanusítja, hogy a’ gyermekek az oskolákboli elmaradásának egyedül a’ szülők részvéltlensége, akaratlansága, – és a’ műveltség előmozdításátul elidegenítése oka, – hogy ezek gyermekeiknek oktatására inkább buzdittassanak, – és előmenetelük-rül a’ nyilvános próbatételek alkalmával magok magokat meggyőztethessék, – Járás-beli fő és All Szolgabíró Urak az illető Allesperes Urakat felfogják szólítani: hogy a’ próbatételeket, mellyeknek tartási napja mindenkor az Első Alispány és illető Felü-gyellő Urral lészen tudatandó, mindenkor nyilvánosan, – és pedig a’ mennyire lehet jó tágos helyen, sött Templomokban, hogy a’ szülők is hozzájárulhassanak, tartsák.”³⁴

A vizsgákon jól szereplő szegény sorsú tanulókat a vármegye külön is megjutalmazta.³⁵

EREDMÉNYEK

Az elemzés során talán nem kapott kellő hangsúlyt, most mégis kiemelnénk, hogy a vármegye részéről – amennyire ezt az iratok visszatükrözni képesek – az 1830-as években az oktatásügy iránt nemcsak a felsőbb rendelkezések hatására

³² MmL IVA 502b/98 1021/1847. (1847. 02. 05.)

³³ E döntést 1846 áprilisában hozta a vármegye (MmL IVA 502b/97 1940/1846. [1846. 07. 04.]). A tarcsai tanító, akinek leveléből idéztünk, azért bátorkodott segítséget kérni, mert faluja „köztudomás szerint” nemcsak az egyik legszegényebb a megyében, de „a zsellérek száma már a Jobbágyokét felülhaladja, kik kenyérkereset hiányából szülőltreikeket oktató szerekekkel ellátni képtelenek” (MmL IVA 502b/97 1940/1846. [1846. 07. 04.]).

³⁴ MmL IVA 502a/93 2426/1842. (1842. 10. 03.)

³⁵ Az iskolaügyet vizsgáló bizottság javasolta, hogy a járásbeli tisztviselők „minden esetben” legyenek jelen a próbatételeken, majd „a’ magokat kitüntetett tanítóknak, ’s tanítványoknak, ’s különösen a’ szegényebb sorsú szülők szorgalmatos gyermekeiknek Jegyzékét” adják le a vármegyének (MmL IVA 502b/98 1021/1847. [1847. 02. 05.]).

állt be a korábbiakhoz képest minőségileg más és kitartó érdeklődés, hanem a tisztviselői kar belső meggyőződése is megváltozott. Új vonás, hogy nemcsak a szavak szintjén, hanem a körülményekhez képest tevélegesen is a paraszti népesség problémái felé fordultak. Mindazonáltal a megyei elemi oktatás rendszere mai, de kortárs szemmel nézve is felettebb kezdetleges állapotokat tükröz. A legtöbb iskolaépület igencsak elhanyagolt állapota mellett sok esetben sem a tanítók felkészültsége, sem pedig az iskolaköteles gyerekek tanulási hajlandósága nem érte el a kor mércéje szerint kívánatos szintet.

Mégis, adja magát a kérdés, vajon milyen hatékonyságot könyvelhetett el a megyei apparátus. Erősödő figyelme vajon befolyásolta-e az iskolázottsági szint emelkedését, s ami a leginkább kézzelfogható: az írni-olvasni tudás terjedését? Utóbbi mérésére az 1880-as népszámlálás kohorszok szerint csoportosított alfabetizációs adatai alapján nyílik lehetőségünk (2. melléklet).³⁶ Két összevont kohorsz adatai, illetve ezen adatok különbségének szignifikáns eltérése izgalmas e szempontból: az 1829 előtt születettek 1880-ban 50 év feletti korcsoportja és az 1830–1849 között születettek 1880-ban 30–50 év közötti csoportja.³⁷ Logisztikus regresszioelemzést végezve látható, hogy az 1830 és 1849 között születetteknek 75%-kal nagyobb esélyük volt az írni-olvasni tudás elsajátítására, mint az 1829 előtt születetteknek. Mivel feltételeztük, hogy nők és férfiak között is tapasztalhatunk eltérést, második magyarázó változóként bevontuk az iskolások nemét.³⁸ Hipotézisünk szerint a később születettek csoportjában a nők és férfiak közti különbség mérséklődni fog, azaz egymáshoz közelebbi értékeket kapunk az írás és olvasás esélyeit tekintve.

	Együttható	Standard hiba	Együttható antilogaritmus	p-érték
Születési idő	0,564	0,027	1,757	0,000
Konstans	0,818	0,020	2,265	0,000

	Együttható	Standard hiba	Együttható antilogaritmus	p-érték
Születési idő	0,700	0,037	2,014	0,000
Nem	0,962	0,042	2,616	0,000
Születési idő × nem	-0,272	0,057	0,762	0,000
Konstans	0,358	0,028	1,430	0,000

³⁶ Az ötletért Sasfi Csabának tartozom köszönettel.

³⁷ A modell magyarázó változója a születési idő volt. Két értéke: 0: 1829 előtt születettek, 1: 1830 és 1849 között születettek csoportja. A függő változót úgy képeztük, hogy az egyik kategóriába kerültek azok, akik írni és olvasni is tudnak (1), a másikba azok, akik legfeljebb olvasni tudnak (0, ide tartoznak azok is, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak).

³⁸ A második magyarázó változó értékei: nők: 0, férfiak: 1.

A születési időhöz tartozó együttható antilogaritmusának értéke alapján látható, hogy a később született nők kétszeres (2,014) eséllyel írnak és olvasnak, mint az 1829 előtt születettek. Férfiak esetében a később születettek esélye arra, hogy írjanak és olvassanak, 53%-kal magasabb, mint az 1829 előtt születetteké.³⁹ Az interakciós hatást mutató együtthatóhoz tartozó szignifikanciaszint jelzi, hogy az idő hatása szignifikáns különbséget mutat nők és férfiak esetében. A férfiaknál az idő hatása 0,762-szerese a nők körében tapasztaltak, azaz 23,8%-kal kisebb.

Jóllehet az itteni tanítók legnagyobb részét ugyanolyan falusi tanítók lehetnek, mint szerte máshol az országban (ritkán voltak teljes gimnáziumi, líceumi végzettség birtokában, és a vármegye még a több évtizede tanítók igazolt végzettségével is inkább volt elégedetlen, mint elégedett), a megyének a formális ismeretek, s ezen belül az írni-olvasni tudás fontosságát átlátó törekvései, az elemi iskolákra irányuló figyelme, és ha kellett: szankciói végső soron eredményesek voltak. Hogy e törekvések Moson vármegyét a megyék rangsorában az első helyre juttatták, azaz a bemutatott viszonyok ellenére az iskolás évek alatt a falusi gyerekek többségénél az írni-olvasni tudást nemcsak elplántálták, de az egy életre szólóan meg is gyökeresedett, abba – véleményünk szerint – rejtett értékpreferenciaként az egykori, a német protestantizmusban gyökerező magas szintű írásbeli kultúrának a később katolikussá vált környezetben történő továbbörökítése is belejátszott. Ennek részleteire e helyütt nem tudunk kitérni, konklúzióként legyen elég annyi, hogy a megye paraszti közösségeiben működő normarendszernek részét képezte az írni-olvasni tudás, amely ugyan az örökösen elégedetlen kortársak számára természetesen nem volt kielégítő színvonalú és mélységű, mégis kijelenthetjük, hogy a paraszti népesség nagyobbik része számára az iskola nem egy tőle idegen, az egyházi és világi hatalom által rákényszerített intézmény volt, hanem egy olyan hely, ahol a hétköznapi életben is hasznos tudásra lehetett szert tenni. A többnyelvű környezet és Bécs műveltségére gyakorolt szívóhatása kedvező következményeit tovább erősítette.

FORRÁSOK

Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)

IV A 502a. Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei.

IV A 502b. Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai.

1870-es népszámlálás: A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871.

³⁹ Az egyenlet: $\log(\text{esély}) = 0,358 + 0,700 \times \text{születési idő} + 0,962 \times \text{nem} - 0,272 \times \text{születési idő} \times \text{nem}$.

1880-as népszámlálás I.: A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei néhány hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

Major Pál 1886: *Mosony vármegye monographiája II.* Mosonymegye Közönsége, Czéh Sándor-féle könyvnyomda, Magyar-Óvár.

1. melléklet

Az egy tanítóra jutó iskolások átlaga településenként

Mosoni járás	Nezsideri járás
1. Magyaróvár: 230/3 = 77	1. Albertkáz mér: 50/1 = 50
2. Levél: rk: 90/2 = 45; ev: 100/1	2. Féltorony: 180/2 = 90
3. Hegyeshalom: rk: 70/2 = 35; ev: 100/1	3. Boldogasszony: 240/2 = 120
4. Szolnok: 120/3 = 40	4. Miklósfalu: rk: 75/2 = 37,5; ev: 110/1
5. Szentpéter: 200/2 = 100	5. Császárkőbánya: 40/1 = 40
6. Szentjános: 300/2 = 150	6. Nezsider: 260/3 = 87
7. Pusztasomorja: 80/2 = 40	7. Védény: 120/2 = 60
8. Tárca: 180/2 = 90	8. Zurány: rk: 90/2 = 45; ev: 90/1 = 90
9. Tétény: 130/1 = 130	9. Gálos: rk: 30/1 = 30; ev: 180/1 = 180
10. Moson: 270/3 = 90	10. Nyulas: 160/2 = 80
11. Pomogy: 220/2 = 110	11. Sásony: 120/2 = 60
12. Bánfalu: 215/2 = 107,5	12. Barátfalu: 160/2 = 80
13. Illmicz: 200/2 = 100	13. Pátfalu: 120/2 = 60
14. Szentandrás: 140/2 = 70	14. Lajtafalu: 110/2 = 55
15. Valla: 139/2 = 69,5	15. Újfalu: 180/2 = 90
16. Arak: 16/1 = 16	16. Gáta: 140/2 = 70
17. Feketeerdő: 18/1 = 18	17. Párdorf: 215/2 = 107,5
18. Halászi: 163/2 = 81,5	18. Bezenye: 115/2 = 57,5
19. Horvátkimle: 110/2 = 55	19. Csúny: 100/1 = 100
20. Kálnok: 79/2 = 39,5	20. Horvátjárfalu: 60/1 = 60
21. Lébény: rk: 135/2; = 67,5; ev: 80/1 = 80	21. Köpcsény: 206/2 = 103
22. Magyararkimle: 80/1 = 80	22. Körtvélyes: 120/1 = 120
23. Mecsér: 90/1 = 90	23. Nemesvölgy: 120/1 = 120
24. Szentmiklós 140/2 = 70	24. Németjárfalu: rk: 54/1 = 54; ev: 50/1 = 50
	25. Oroszvár: rk: 170/2 = 85; ev: 40/1 = 40
	26. Rajka rk: 130/2 = 65,5; ev: 127/1 = 127

Forrás: MmL IVA 502b 801/1839.

2. melléklet

Írni-olvasni tudó népesség Moson megyében 1880-ban korcsoportok szerint

	Írni-olvasni tudás		Csak olvasni tud		Sem írni, sem olvasni nem tud		Férfiak összesen	Nők összesen	Összesen			
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen						
										férfi	nő	összesen
> 6 év	32	23	55	4	2	6	6662	6918	13 580	6698	6943	13 641
6–10	2730	2688	5418	132	149	281	1477	1580	3057	4339	4417	8756
11–15	3449	3716	7165	37	70	107	331	315	646	3817	4101	7918
16–20	3318	3184	6502	58	117	175	365	342	707	3741	3643	7384
21–30	5523	5174	10 697	110	332	442	650	790	1440	6283	6296	12 579
31–40	4485	3782	8267	121	482	603	643	788	1431	5249	5052	10 301
41–50	3608	2722	6330	140	628	768	505	838	1343	4253	4188	8441
	8093	6504	14 597	261	1110	1371	1148	1626	2774			
51–60	2532	1757	4289	150	632	782	526	895	1421	3208	3284	6492
60 <	2182	1426	3608	123	607	730	461	999	1460	2766	3032	5798
	4714	3183	7897	273	1239	1512	987	1894	2881			
Ismeretlen	13	15	28	2	3	5	12	15	27	27	33	60
Összesen	27 872	24 487	52 359	877	3022	3899	11 632	13 480	25 112	40 381	40 989	81 370

Forrás: 1880-as népszámlálás I: 312–313; 244.

Oláh Gábor

Lak-hatóság

Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre

Amikor 1914 nyarán kirobbant a világháború, a lakáshiány nem volt ismeretlen fogalom Budapest városvezetése és lakosai számára. A fontosabb okok között említhető, hogy a dualizmus évtizedeiben történt nagyarányú lakosságszám-növekedés nem járt együtt a lakásállomány megfelelő ütemű bővítésével. A lakásépítéseket a magánberuházások uralták, s csak a századforduló után jutott valamelyes szerephez az állam és a város.¹ A magánszektor, piaci logikája miatt, alkalmatlan volt arra, hogy a szegényebb népesség lakhatásán javítson. A magas lakbér, a munkásság lakásvizonyaira jellemző túlsúlyfoltosság, a háziurak csaknem teljhatalma érezhető feszültséget jelentett a hétköznapiakban. A közületi bérlakásépítés század eleji felfutása valamelyest enyhítette a meglévő viszonyokat, azonban arányait tekintve továbbra sem képezett valós alternatívát a piaci bérlakás-szektorral szemben. A háború további akadályt jelentett. 1914-től a megváltozott körülmények nemcsak az állami-községi bérlakásépítéseket állították le, hanem a magánberuházásokat is. Így Budapestnek egy szinte változatlan nagyságú lakásállománnyal kellett szembenéznie a soron következő években. A lakásügy területén is megfigyelhető az a folyamat, amely az államot mind nagyobb szerepvállalásra kényszerítette a piaci viszonyok között, s amely ezzel párhuzamosan a magánszektor egyre fokozódó kiszorulását eredményezte.

Első lépésként a kormány meghozta a lakásügyet is érintő moratóriumrendeleteket.² A magánjogi követelésekre (váltó, csekk, egyéb pénztartozások) újra és újra meghosszabbított halasztást adtak egészen 1915. július 31-ig, a rendeletek felfüggesztéséig. A behívott katonák és hozzátartozóik egzisztenciájának védelme érdekében a rendeletek a moratóriumot a lakbérfizetésre is kiterjesztették. A katonák, mivel otthonuktól – bérelt szobájuktól, lakásuktól – távol teljesítettek szolgálatot, a rendelkezés értelmében haladékot kaptak a magántulajdonosok felé a bérlési díj kifizetésére. A rendeletet folyamatosan toldozgatni-foldozgatni kellett, mivel mind a tulajdonosi-főbérlői, mind pedig a bérlői-albérlői oldalon nem várt hatásokat váltott ki. Egy év alatt, a moratórium felfüggesztéséig hat különböző rendelet látott napvilágot.³ Az első hatása a bérbeadói felmondások

¹ Gyáni 1992: 47–58.

² Az 1912. évi LXIII. törvénycikk lehetővé tette, hogy „a ministerium a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében – ideértve a váltókövetelések érvényesítését is – [...] rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg”.

³ 1.) 1914. július 31. 5715/1914. sz. M. E. r.; 2.) 1914. augusztus 15. 6045/1914. sz. M. E. r.; 3.) 1914. szeptember 30. 7205/1914. sz. M. E. r. és kiegészítése, 1914. október 27.

áradataiban mutatkozott meg. Az így kialakult helyzetre két megoldás körvonalazódott: a két fél közötti önkéntes megegyezés és az állam beavatkozása. Az utóbbi bizonyult hatásosabbnak. A harmadik rendelet kiegészítése jelentette az állam első, mindenkire kiterjedő beavatkozását a magánjogi szabályokba. E rendelet a bér nem fizetése esetén gyakorolható rendkívüli felmondási jog⁴ korlátozásával jelentősen leszűkítette a tulajdonos mozgásterét. Eddig csak a hadbavonultakkal és hozzátartozóikkal kapcsolatban módosultak a magánjogot érintő előírások, a legújabb változtatások viszont már általánosan érintették a bérbeadó tulajdona felett gyakorolt jogait. 1915. július 31-ével a magánjogi kötelezettségek moratóriumának fokozatos megszüntetéséről döntöttek. A hadbavonultak és hozzátartozóik esetében továbbra is fennmaradt a kilakoltatási és béremelési tilalom, valamint általában véve a bérleti viszonyokra vonatkozó korlátozó cikkelek.⁵

A háború kezdete a lakáskínálatra is sajátos hatással volt. Röviddel a júliusi hadüzenet után a hadba vonuló férfilakosság kiáramlásának köszönhetően és az azt követő költözködési hullám⁶ folytán viszonylagos lakásbőség⁷ jelentkezett a magyar fővárosban. Mégsem a katonacsatládok döntöttek a legnagyobb számban a lakhelyváltoztatás mellett, sokakat a megdrágult életviszonyok kényszerítették olcsóbb lakásokba, hiszen a kínálat növekedése az árak csökkenését vonta maga után. A lakásbőség rövid epizódja szűk másfél évig tartott, 1916 őszétől már a megszűnésének jelei látszódtak. A választék újbóli radikális csökkenésének legfontosabb okát a keletről érkező bevándorlók tömegei jelentették, a galíciaiak 1914-től, az erdélyiek 1916. augusztus végétől alkották a Budapestre érkező menekültek többségét. A már ekkor jelentős vándormozgalmak ugyanakkor majd csak a háború után okoztak komolyabb problémát a lakásügyben. Jelentős tényezőként kell számba venni a hazatérő katonák csoportjait is. A helyzetet a lakásépítések elmaradása, illetve csupán csekély mértékű növelése még tovább rontotta.⁸

1916 végére a kereslet növekedése és a kínálat szűkülése a lakbérek drasztikus emelkedését eredményezte. A piac törvényei továbbra is működtek. Mindez eleinte a szobák, az albéreletek, azaz a rövidebb lejáratú béreletek árát érintette,

7968/1914. sz. M. E. r.; 4.) 1914. november 30. 8680/1914. sz. M. E. r.; 5.) 1915. január 14. 224/1915. sz. M. E. r.; 6.) 1915. március 24. 1040/1915. sz. M. E. r.

⁴ A bérbeadók rendkívüli felmondási joga az 1909-es budapesti lakbérleti szabályrendelet szerint a bér nem fizetése vagy a bérleménnyel való visszaélés esetén volt gyakorolható. A bérleménnyel való visszaéléssel kapcsolatban továbbra is megmaradt a rendkívüli felmondási jog.

⁵ 2807/1915. számú M. E. rendelet a magánjogi kötelezettségek teljesítésére engedett halasztás (moratórium) fokozatos megszüntetéséről (1915. július 28.).

⁶ 1915. május elején volt az első nagy költözködési hullám. Azért nem kezdődtek el előbb a tömeges lakhelyváltoztatások, mert a világháború kitörését követő augusztusi bérnegyedre a háború még nem érezte a hatását. Novemberről februárra nem lehetett felmondani. A következő felmondási időszak februárról májusra történt (Borsos 1929: 21).

⁷ A lakáskínálat egyik fokmérője az üresen álló lakások száma. A rendelkezésre álló adatok jól mutatják azokat a szakaszokat, amelyeket a háborús folyamatok jelöltek ki (Vörös 1978: 742).

Év, bérnegyed	1914. II.	1914. III.	1915. II.	1916. II.	1916. III.	1916. IV.	1917. IV.	1918. ősz
Üres lakások száma	704	1917	4320	2350	1297	590	142	51

⁸ Borsos 1929: 20–28.

de a novemberi bérnegyedben már a hosszabb idejű lakásbérletekre is hatással volt.⁹ A közvélemény fokozódó nyomására a kormány lépésre kényszerült: elfogadták a „lakásuzsora-ellenes” rendeletet, más néven az első lakásrendeletet.¹⁰ Ezzel bevezetésre került a bő egy évtizedig tartó kötött lakásgazdálkodás rendszere, mely a szabadpiac lehetőségeit a minimálisra csökkentette és a lakásszektor irányítását az állam kezébe adta.¹¹ Az első lakásrendelet két lényeges ponton szabályozta a lakásügyet. Egyfelől megtiltotta a bizonyos mértéket meghaladó lakbéremeléseket, másfelől megszüntette a rendes felmondások lehetőségét. Az intézkedések a bérplafon meghatározásakor az éves bérösszeget vették figyelembe, tekintet nélkül arra, hogy a felek között eredetileg milyen típusú bérleti szerződés (heti, havi, negyedévi, félévi, évi) kötött. A rendelet azokra a bérleti viszonyokra vonatkozott, amelyek 1914–1916 között már fennálltak, nem terjedt ki az újjépítésűekre, ugyanakkor az albérleteket sem érintette. A rendes felmondások megtiltása a béremelésben akadályozott tulajdonosokra terjedt ki.¹² A tulajdonosok egyetlen felmondási lehetősége a bérlő jogellenes viselkedése esetén gyakorolható, rendkívüli felmondási jog maradt. A rendelet általános helyeslést váltott ki a közvéleményben, nem úgy a tulajdonosok körében,¹³ ám utóbbiak hiába próbálkoztak, nem sikerült az intézkedések érdemi lazítását elérniük. Az első lakásrendeletet követő kiegészítések is bizonyítják, hogy kisebb enyhítések kivételével, nem tudtak hathatós befolyást gyakorolni a kormány döntéseire.¹⁴ Egy újabb pótrendelkezés nyomán addig ismeretlen intézménytípus született a bérleti viszonyokkal kapcsolatos vitás kérdések kezelésére: a lakbérleti bizottságok, amelyek Budapesten a kerületi járásbíróságok mellett jöttek létre három taggal: egy hivatásos bíró elnökletével, valamint egy bérbeadó és egy bérlő részvételével. E háromtagú bizottság hatáskörébe utalták többek között a felmondási ügyeket is. A „lakbérleti bíróság” végérvényes határozatokat hozott, az intézmény tehát tehermentesítette a bíróságokat, azok csak pénzbírságos ítéleteknél szolgáltak fellebbviteli fórumként.¹⁵

A fenti intézkedések ellenére a lakáshiány semmit sem változott, ezért ebben a kilátástalan helyzetben az idegenek és a menekültek kiutasítása mellett döntöttek Budapesten. A főként zsidókat és németeket érintő akció azonban még a minimális hatást sem érte el a lakásínség enyhítésében. Ennek legfőbb oka a bürokrácia kijátszásának lehetőségében keresendő, így valójában csak néhány család kiutasítását sikerült foganatosítani. Az eredménytelenség tulajdonképpen

⁹ Borsos 1929: 59–60.

¹⁰ 3787/1916. számú M. E. rendelet a lakbéremelések és lakbérfelmondások korlátozása, valamint a közigazgatás részére kötött bérleti szerződések meghosszabbítása tárgyában (1916. november 12.).

¹¹ Gyáni 1992: 108.

¹² 3787/1916. számú. M. E. rendelet (1916. november 12.).

¹³ Borsos 1929: 67–68.

¹⁴ Gyáni 1992: 109.

¹⁵ 8133/1917. számú I. M. rendelet a lakbérleti bizottságok és eljárásuk szabályozása tárgyában (1917. február 10.).

predesztinálva volt, hiszen a menekült családok nagy része albérletekben, heti vagy havi bérletes szobákban lakott, amelyek bizonyos számban mindig is rendelkezésre álltak. Hiány pedig elsősorban a lakások kínálatában mutatkozott. A helyzet megoldására tett másik kísérletet a kisebb hivatalok átköltöztetése jelentette, hogy az így felszabadult szobákat, lakásokat családoknak adhassák ki, ám ez az ötlet is elvetéltnek bizonyult már a kezdet kezdetén. Azt a kortársak is érzékelték, hogy a lakáskérdés számottevő lakásépítés nélkül kezelhetetlen. Bár voltak ígéretes kezdeményezések, az építkezéseket többek között a háborús állapotok, az építőanyag- és a férfimunkaerő-hiány megakadályozták.¹⁶ A háború kitörése nemcsak a nagyszabású állami és községi építkezéseket állította le, hanem a magánépítkezéseket is. A kiadott építési engedélyek és az építkezések száma jelentősen visszaesett.¹⁷

Mivel a lakásprobléma megoldatlan maradt és az első lakásrendeletnek is voltak hiányosságai, egyebek közt például az albérlők vonatkozásában,¹⁸ ezért a bajok orvoslása érdekében a kormány újabb rendelet kiadására vállalkozott. A második lakásrendelet a béremelés tekintetében már szélesebb körre terjesztette ki a korlátokat: az albérletek vagy az üzlethelyiségek bérleti díjait is hatóságilag szorították keretek közé. A felmondásokkal kapcsolatban a rendelet egyik lényeges újítása az albérletek rendes felmondásának tilalma volt, amely egészen 1918. február 1-ig fennállt. Ennél is fontosabb volt azonban egy új szerv, a lakáshivatal felállítása. Az új hivatal hatásköre a teljes lakásszektor irányítására kiterjedt, mintegy átvéve a piac elosztó szerepét. A rendelet a bérbeadó számára kötelezővé tette a megüresedett albérletek, bérlakások bejelentését. Amennyiben a felszabadult lakást 14 napon belül nem sikerült újra kiadni, a budapesti lakáshivatalnak joga volt kiutalni azt. Ezzel megszületett az állam piachelyettesítő, elosztó funkciója, vagyis a lakáskiutaló, rekviráló szerepköre. E szerepkörrel természetesen szankciók kiszabásának a joga is együtt járt a bejelentést elmulasztókra nézve. A lakáshivatal határozatai ellen a már működő lakbérleti bizottságokhoz lehetett

¹⁶ Borsos 1929: 78–90.

¹⁷ Vörös 1978: 744–745. Az építési engedélyek és a lakásépítkezések számokban 1913–1918 között:

Év	Építési engedélyek	Megépült épületek
1913	414	nincs adat
1914	382	55
1915	34	56
1916	29	26
1917		18
1918	50	15

¹⁸ A rendeletek védtek a bérlőket, de az ő bérlőiket, vagyis az albérlőket nem. Sok esetben lejátszódott ugyanaz, mint a tulajdonos-bérlő „párharcában”: a főszerepeket most már a főbérlő és az albérló játszotta. A főbérlő, mivel rendelet nem kötötte, szabadon beárazhatta kiadott szobáit, és ezzel ráterhelhette esetleges anyagi nehézségeit albérlőjére. A lakbéruszora tehát nem szűnt meg, csak egy másik szintre helyeződött át (Borsos 1929: 97).

jogorvoslatért fordulni.¹⁹ A lakáshivatal megszervezésével párhuzamosan Budapest tanácsa összeírta az üresen álló lakásokat és egyéb helyiségeket. A felmérés eredménye nem volt biztató: a főváros területén 247 üres lakást találtak, vagyis a körülmények nem kínáltak túl sok mozgásteret a lakáshivatalnak.²⁰

A világháború végére a lakásügy már teljesen állami irányítás alatt állt, a tulajdonosoknak csak kiskapuk alkalmazásával (lelépési, átadási díj) volt lehetőségük a befagyasztott bérleti díjak mellett extra bevételhez jutni. A frontról hazaérkező katonák és a megszállt országrészekből ide menekülők újabb és újabb elhelyezendő tömegeket jelentettek a Budapest lakásügyeit irányító apparátus számára. Az 1918 őszen lezajlott politikai változások következtében hatalomra kerülő új elit folytatta elődje kényszerpályán mozgó lakáspolitikáját: a kiskapuk bezárására és a lakásszükség enyhítésére rendelet rendeletet követett. Az építkezések ekkor már szóba se jöhettek.²¹ A második lakásrendelet mintegy kiegészítéseként jelent meg a népköztársaság első komolyabb lakásrendelete. Eszerint a különböző kihágásokat már nemcsak pénzbüntetéssel sújthatták, hanem akár lakáselkobzással is. Az érvényben lévő lakásügyi szabályozásokat a rendelet annyiban módosította, hogy a megüresedés után a bérlőt „a háztulajdonos indítványának figyelembevételével” ekkortól a lakáshivatal jelölhette ki. Ami már korábban is felvetődött, az ezzel a rendelettel megvalósult: tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos szokott-e bérletbe kiadni szobákat vagy sem, a „felesleges” helyiségeket a lakáshivatal rekvirálhatta, vagyis bárkit kényszeríthetett idegen emberekkel való együttlakásra. A jogszabály más radikális újítást is tartalmazott: az átköltöztetés lehetőségét. Ha a lakáshivatal úgy ítélte meg, hogy a bérlő nagyobb lakásban lakik, mint amilyenre szüksége van, átköltöztethették egy kisebbbe. Ez a kérvényezők számát is megnövelte, hiszen most már nemcsak megüresedés esetén kerülhettek „emberibb körülmények” közé, hanem akár csere útján is.²² A népköztársaság kormánya az intézményrendszert szintén átalakította, helyenként kibővítette egyes lakásügyi szervek hatáskörét. Ekkor költözött a budapesti lakáshivatal az országgyűlés épületébe, a főrendiház helyiségeibe. Újítás volt a lakáskutató különítmények felállítása is, amelyek az igénybe vehető lakások és helyiségek felmérését végezték. A különítmények csak elkülöníthető lakrészeket foglaltak le. A lakáskutatók bejárták többek között a főúri palotákat, a nagypolgári villákat, és rekvirálták a megfelelőeket, ám jelentős eredményt ezek az intézkedések sem hoztak. Elenyésző számú használható lakást és szobát sikerült nyerniük. A lakáshivatal azzal is próbálkozott, hogy akinek nélkülözhető szobája volt, az a lakáshivatal felé való önkéntes felajánlás esetén maga

¹⁹ 4180/1917. számú M. E. rendelet a lakás és egyéb helyiségek bérletére vonatkozó kivételes intézkedések újabb megállapításáról (1917. október 30.).

²⁰ Körülbelül a lakásigénylők háromnegyede nem jutott lakásigazolványhoz, vagyis kiutalt lakáshoz (Borsos 1929: 121).

²¹ Borsos 1929: 123.

²² 5434/1918. számú M. E. rendelet a minisztérium a lakásszükség enyhítésére a következőket rendeli (1918. november 18.).

dönthetett albérlőjéről. A forradalmi vezetés ideológiájából következően tervbe vette és végre is hajtotta a kaszinók lefoglalását, amely azonban elsősorban szimbolikus jelentőséggel bírt, mintsem valós hatással. A találgahelyeket és a kétes hírű nők szállását is célba vette a hivatal. Miután az eredmények továbbra sem akartak jelentkezni, a kormány a Budapestre áramlás visszaszorítására tett kísérletet, mégpedig az idegeneket ellenőrző hivatal létrehozásával. Csak igazolvánnyal lehetett belépni a fővárosba, és harminc napra adtak tartózkodási engedélyt. Aki nem tudta budapesti tartózkodásának okát megnevezni, azt kiutasították. Az előírások elsődleges célja voltaképpen az volt, hogy a szállodai lakosztályok is kiadhatóak legyenek.²³

Amikor 1919. március 21-én a kommunisták átvették a hatalmat, a magántulajdon lényegében már nem volt több annál, mint hogy tulajdonosként nem kellett bért fizetni, és valamennyi lakbér is járt a kiadott lakrészekért, továbbá a tulajdonos bizonyos esetekben javaslatot tehetett arra, hogy kivel osztja meg a lakását. A Tanácsköztársasággal azonban ezek az „előjogok” is megszűntek. A proletárdiktatúra lakáspolitikája a folyton változó intézmények és hatáskörök, a központ és a kerületek közti feszültség története. Bár az akkori vezetés nagyon is törekedett rá, a „burzsoá” intézményrendszert mégsem sikerült minden esetben lebontania. A nehézségeket jól mutatja, hogy a 133 nap alatt a lakásüggyel kapcsolatban az állami szervek közel félszáz rendeletet, pótrendeletet és parancsot adtak ki, amelyek olykor egymással is ellentmondásba kerültek. A Forradalmi Kormányzótanács röviddel a megalakulását követően határozott a lakóházak köztulajdonba vételéről,²⁴ a lakbérek radikális csökkentéséről²⁵ és az új intézményrendszerről. Abból az elvből indultak ki, hogy minden, ami addig volt, rossz, a probléma pedig megoldható az intézmények megváltoztatásával és a rossz intézmények megszüntetésével. Az első hetekben a Központi Lakásbiztoság kapta meg a korábbi feladatok teljes irányítását: lakásfelkutatás, lakáskiutalás, idegenek elbírálása, bútorok igénybevétele stb.,²⁶ majd a túlcentralizáltság csökkentése érdekében a lakásügyi népbiztosok igyekeztek megosztani hatáskörüket a kerületekkel. Végül a kerületek júliusban kapták meg az elsőfokú döntési jogot a lakáskiutalás terén. A lakásügyi igazgatás lassúságának egyik oka feltehetőleg az Országos Lakásbiztoság és a kerületek közötti kötélhúzás volt.

Mivel a lakások az állam tulajdonává váltak, a bennük lakók az állam bérlői lettek, amely alól a korábbi tulajdonosok sem jelentettek kivételt, vagyis egyik napról a másikra tulajdonosból bérlővé, „tulajdonáért” bérleti díjat fizető lakóvá váltak. A bérleti díj innentől kezdve az államot illette meg, s ebből következően

²³ Borsos 1929: 125–131.

²⁴ Forradalmi Kormányzótanács X. számú rendelet a lakóházak köztulajdonba vételéről (1919. március 26.).

²⁵ Forradalmi Kormányzótanács XVII. számú K. T. E. rendelet a lakbérek leszállításáról (1919. március 28.).

²⁶ Forradalmi Kormányzótanács XV/b. számú K. T. E. rendelet a lakásrekvirálásról (1919. március 28.).

megállapításának joga is állami hatáskörbe került. Az állam tulajdonosi mivoltából következően minden renoválási és karbantartási ráfordítás a központi költségvetést terhelte.

Már a kezdetektől szigorúan szabályozták, hogy ki mennyi helyet foglalhat el. A kategóriák megalkotásakor figyelembe vették az illető családi állapotát és foglalkozását.²⁷ A foglalkozással kapcsolatban kimondták, hogy a hivatás gyakorlásához szükséges helyiség nem esik a családi állapot szerinti korlátozások alá. Ilyenformán rendelők, műhelyek, műtermek, dolgozószobák számára a lakók fenntarthatnak bizonyos számú szobát.²⁸ Ez érintette az orvosokat, ügyvédeket, közjegyzőket,²⁹ „szellemi munkásokat” (egyetemi tanárokat, írókat stb.)³⁰ és bizonyos esetekben az államigazgatás hivatalnokait is. Jó néhány esetben bizonyos személyek ismeretségi alapon, protekcióval kaptak plusz szobát vagy úszták meg a rekvirálást. Hathatósabb kibívót kínáltak azok a rendeletek, amelyeket a különböző népbiztosságok adtak ki a Lakásbiztosság feje fölött. Ezek rendszerint saját alkalmazottaikat és egyéb foglalkozásúakat – általában az egyes szakszervezetek nyomására – mentettek fel egyes szobák rekvirálása alól. Nem lehetett nyúlni például a vasutasok vagy a színészek lakásaihoz.³¹

Minden lakos köteles volt az üres lakrészek, lakások bejelentésére. Aki eltitkolta kiadható szobáját, forradalmi törvényszék elé állították, és akár tíz év fegyházát is kaphatott, de jobb esetben is pénzbüntetést róttak ki rá.³² Ám nemcsak ezért válhatott valaki köztörvényes bűnözővé: a lakás vagy berendezései rongálása ugyanúgy büntetőjogi következményeket vont maga után, mint a jogosulatlan lakáskérés vagy az erőszakos lakásfoglalás.³³ A jogosulatlanok köre a lakosság egyre nagyobb rétegét érintette. A hajléktalanok és a tömegszobában lakók természetesen előnyt élveztek. A jogosultak körének szűkítése érdekében kimondták, hogy mindenki csak a saját kerületében nyújthat be lakáskérvényt.³⁴ Később már csak szervezett munkások, azaz szakszervezeti tagok folyamodhattak lakásért. Ők és a vörös katonák az eleve kivételezett és soron kívül kezelt státusból így odáig jutottak, hogy szinte már csak ők kaphattak lakást.³⁵

A lakásügyek vezetése szorgalmazta az összeköltözéseket. Elsősorban a rokonok egymáshoz költözését pártolták, hogy az így felszabadult lakást feltölthessék

²⁷ A lakásügyi népbiztosok 2. számú parancsa. A lakások összeírása (1919. április 11.).

²⁸ Forradalmi Kormányzótanács XV/b. számú K. T. E. rendelet (1919. március 28.).

²⁹ A szociális termelés népbiztosságának 20. számú Sz. N. rendelet. Ügyvédek és közjegyzők részére egy dolgozó szoba fenntartandó (1919. április 8.).

³⁰ Mint szellemi munkás és nem mellékesen a rendszer kezdetben lelkes híve, Babits Mihály megterthatta külön dolgozószobáját, azonban egyik leveléből kiderül, hogy májusra neki is át kellett azt adnia (Téglás 1996: 97).

³¹ BFL XVI.1.f. 2/1919. Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács (500-as tanács) 1919. július 3-ai jegyzőkönyve.

³² Forradalmi Kormányzótanács XV/b. számú K. T. E. rendelet (1919. március 28.).

³³ A lakásügyi népbiztosok 1., 7. számú parancsai.

³⁴ A lakásügyi népbiztosok 11. számú parancsa.

³⁵ A lakásügyek politikai biztosának 1. sz. r. (1919. április 22.), Az Országos Lakásbiztosság 4. (május 4.), 5. (május 6.), 6. (május 7.), 11. (május 22.).

a rászorulókkal. A támogatás később bizonyos esetekben kényszerré változott, vagyis egyszerűen kötelezték a családokat az összeköltözésre. Ám ez sem történt meg a bürokrácia megkerülésével. Engedélyt kellett kérni, amelyet elbíráltak, majd kiküldték róla a határozatot. Később ezen a folyamaton annyival könnyítettek, hogy az összeköltöztetési engedélyeket soron kívül tárgyalták.³⁶

A lakásépítés szempontjából a 133 nap alatt alig változott valami, bár az elkészült épületek számáról nincsenek pontos adatok. A Mária Valéria barakk-kórház³⁷ ebben az időszakban kezdtek el szükséglakóteleppé átépíteni. Az egy- és kétszobás szükséglakásokból augusztusig 300 készült el.³⁸ A normál lakásokról bizonytalan adatok állnak rendelkezésre: 8 földszintes ház, összesen 10 lakással épülhetett ekkoriban.³⁹

Viszonylagos eredményeket értek el,⁴⁰ de a problémát nem sikerült orvosolniuk. Az igények minimumra, ugyanakkor a lakáskihasználtság maximumra állítása nem hozta meg a rászoruló rétegek helyzetének javítását, sőt az erőszakos rekvirálásokkal a problémát szétterítette a többi társadalmi csoportra. Ez persze még bőven belefért a Tanácsköztársaság ideológiájába, hiszen az egyenlőség felé tettek lépéseket.

A Tanácsköztársaságot követő regenerálódás az alapjaiban felbolygatott viszonyok miatt nem mehetett végbe egyik napról a másikra. Rendeletekkel meg lehetett ugyan semmisíteni rendeleteket, de a beköltöztetettek tízezreivel nem lehetett ilyen könnyen boldogulni. Az 1919-es év második felétől a lakásínség óriási problémája mellett a Tanácsköztársaság örökségével is meg kellett birkóznia. Ez egyrészt azt jelentette, hogy akárhogy senkit sem lehetett utcára tenni, pláne nem ezeket, másrészt viszont akiktől erőszakosan kommunizáltak el helyiségeket, azok számára biztosítani kellett, hogy visszakaphassák azokat, és újra idegenektől mentes életet élhessenek.

A magántőkés beruházások nagyjából a húszas évek elejéig stagnáltak. Az 1916-tól bevezetett kötött lakásgazdálkodás nem ösztönözte a magánerős befektetéseket. Stagnálás jellemezte az állami-községi lakásépítéseket is. A háborút követően főként állami pénzből szükséglakótelepek építésébe kezdtek, jobban mondva egyes katonai célokra használt barakktelepek (kórházak, hadifogolytáborok stb.) átalakítását hajtották végre. Így az elkövetkező évtized során

³⁶ A lakásügyi népbiztosok 3. sz. parancsa; FSzEK Budapest gyűjtemény, Plakát- és kisnyomtatványtár 2872. Hirdetmény az összeköltözésekről. 1919. június 15.; K212. Brunner József országos lakásügyi biztos felhívása. 1919. július 16.

³⁷ A Mária Valéria-telep a mai József Attila-lakótelep helyén állt, a Ferencvárosban, az Üllői út – Határ út – Nagykőrösi út – Ecséri út által bezárt négyszögben. (Lásd a telepről szóló tanulmányt jelen *Korall*-számomban. – A Szerk.)

³⁸ Gereles 1980: 77.

³⁹ Borsos 1929: 148.

⁴⁰ Egyetlen, korántsem megbízható adat áll rendelkezésre, melyet a szakirodalom a Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács 1919. július 3-ai ülésének jegyzőkönyvéből idéz. Ezek szerint március 28-tól április 3-ig 6182, április 3-tól május 7-ig 7050, május 18-tól június 12-ig 10 927 lakásigazolványt adtak ki, összesen 24 159-et. Ez a szám július 1-ig 32 410-re növekedett. Ezzel körülbelül 90 000 budapesti lakos számára biztosítottak hajlékot (Kiss 1954: 197).

döntően nyomorenyhítési célokat szolgáló, egy- vagy kétszobás lakásokból álló barakktelepek épültek az állam költségén.⁴¹ Budapest a húszas évek második felében tudott csak újra bekapcsolódni a lakásépítkezésekbe, mégpedig hitelek felvételével. A szabadpiac korlátozása jogilag 1926-ig volt érvényben, de a gyakorlatban majd csak az évtized végén kezdett éledezni az addig elfojtott szektor.⁴²

A bevándorlók folyamatosan özönlöttek a városokba, ezek közül is elsősorban Budapestre. 1924-ig az elcsatolt országrészekből a trianoni Magyarországra vándorolt nagyjából 426 ezer ember jelentős része a fővárosba áramlott.⁴³ Kialakult az úgynevezett vagonlakó fogalma. A vasúton érkező menekültek olykor hónapokig éltek bútoraikkal együtt a szerelvényekben, mivel nem lehetett lakáshoz jutni. A vagonlakók száma a háború végétől az utolsó menekültáradatig állandóan ingadozó méreteket öltött. A hullámozás az állami beavatkozásokat és az újabb bevándorló tömegek érkezését mutatta. Az országos adatokból kitűnik, hogy az 1921. őszi „második csúcst” követően folyamatosan csökkent a vagonlakások száma, amelyeket végül 1924-ben, a nagyszámú bevándorlások megszüntével számoltak fel.⁴⁴

Milyen eszközök álltak voltaképpen az állam rendelkezésére a lakásprobléma megoldására? A Tanácsköztársaságot követő kormányok már nem folyamodtak olyan erőszakos lakásfoglalásokhoz, mint a kommunista államszervezet. Első lépésként felfüggesztették a lakásrekvirálásokat,⁴⁵ majd megszüntették az államosításokat, s a bérek ismét a jogos tulajdonosukhoz kerültek.⁴⁶ Bár jogilag semmisnek nyilvánították a proletárdiktatúra intézkedéseit, a behelyezetteket egyelőre nem kötelezték kiköltözésre, és tiltották a tulajdonosok önbíráskodását is.⁴⁷ Csak azon sértettek problémájának orvosolását ígérték, akik jogos panaszlevelet nyújtottak be a kerületi előljáráshoz. A jogosság kritériuma csak azokra vonatkozott, akiknél „a behelyezés a családi élet nyugalmát feldúló vgy a megszokott

⁴¹ A legnagyobb szükséglakótelepek Budapesten az 1920-as években (Gyáni 1992: 109–110):

Építésének éve	Neve	Lakások száma	Kapacitás (fő)
1919–1920	Mária Valéria-telep	1033	8000
1919–1920	Augusztá-telep	843	6500
1921	Lenke úti telep	288	1650
1921–1926	Pestszentlőrinci telep	1400	9000
1922	Sashalmi (Ehmann-) telep	520	2750
1925	Zita-telep	417	2800

⁴² Gyáni 1992: 109–113.

⁴³ Gyáni 1992: 107.

⁴⁴ Borsos 1929: 210–211.

⁴⁵ A Magyar Népköztársaság kormányának 1919. évi 7. számú rendelete a lakásrekvirálási eljárások felfüggesztéséről (1919. augusztus 4.).

⁴⁶ A Magyar Népköztársaság kormányának 1919. évi 8. számú rendelete a házak köztulajdonba vételére vonatkozó rendelkezések hatályon kívül helyezéséről (1919. augusztus 4.).

⁴⁷ 4040/1919. számú M. E. rendelet a proletárdiktatúra által foganatosított sérelmes lakásrekvirálások felülvizsgálatáról (1919. augusztus 19.).

munka újrafelvételét lehetetlenné tevő helyzetet teremtett”.⁴⁸ A jogos határozatok méltányos végrehajtása, azaz a kilakoltatást követő átköltöztetések nyomán kezdődött meg a szükséglakótelepek kialakítása.

A panaszok beérkeztek, és 1920 elejétől elkezdték a kilakoltatási határozatok tömeges végrehajtását. Természetesen maga a kilakoltatás sem ment egyik napról a másikra, hanem annak függvényében történt, hogy volt-e elhelyezésre alkalmas szükséglakás. Számos esetben előfordult, hogy a beköltöztetettek saját maguk hagyták el rövid életű „otthonaikat” és tértek vissza előző, kényelmetlenebb lakhelyükre, mivel a város szélén elhelyezkedő barakktelepek, az ott uralkodó rossz viszonyok és a belvárostól való távolságuk miatt sem voltak előnyösek.⁴⁹ Az önkéntes távozásnak egyéb okai is lehettek, mint például a megtorlástól való félelem.

A sérelmek kezelésén túl magát a lakásügyet is szabályozni kellett. Az 1919. augusztus végén kiadott lakásrendeletben kijelölték a felmondási jog határait, a bérmegállapítás mozgásterét, a hatósági igénybevételek körét, és megalkották a szükséges intézményrendszert. A rendes felmondási jogot továbbra is korlátozták, bár egy bizonyos esetben újra alkalmazhatóvá vált: ha a bérlő nem volt budapesti és nem rendelkezett helyi kötődéssel, a bérbeadó felmondhatott neki. Ez a kitétel sem azelőtt, sem később nem szerepelt a lakásügyi szabályozásokban. A rendkívüli felmondási jogot a tulajdonosok ugyanakkor egyes esetekben már a bér nem fizetése esetén is gyakorolhatták. A bér mértékének kérdésében a rendelet az 1919. március 21-e előtti állapotokat állította vissza, ám a rekvirálás jogát továbbra is fenntartotta az illetékes hatóságnak. Annak hatásköre azonban korántsem volt azonos a Tanácsköztársaság kiméletlen lakásfoglalásaival, inkább a polgári demokratikus népköztársaság módszereire hasonlított. Mégis, a lakásügyi hatóságoknak nemcsak az elkülöníthető, üres lakóhelyiségeket volt joga kiutalni, hanem bármely üresen álló, lakóhelynek alkalmas szobát is. Szintén kimondták, hogy a lakásügyi szerv határozhat a lakás átalakításáról is. Ez a közös helyiségek mellőzése miatt, a különálló lakás és élettér megteremtése érdekében történhetett meg. A lakásügyek irányításában a lakásügyi igazságügy miniszteri biztosi poszt számított újdonságnak, de újraalakították a már csak felmondási perekben illetékes lakbérleti bizottságokat is.⁵⁰

A Tanácsköztársaság lakáspolitikáját és annak hatásait szemléletesen mutatja be egy 1921-es, ingóságok kiadása ügyében lezajlott per.⁵¹ A felperes, horgosi Kárász István nagybirtokos, szeghalmi lakos volt, aki a herceg Odescalchi családtól még az 1919. márciusi fordulat előtt kibérelte az Esterházy utca 24. számú ház⁵² III. emeletét. A bonyodalom a kommün kikiáltásával kezdődött.

⁴⁸ FSzEK Budapest gyűjtemény, Plakát- és kisnyomtatványtár, 7753. A lakásügyek miniszteri biztositól. 1919. augusztus 25.

⁴⁹ Borsos 1929: 156.

⁵⁰ 4288/1919. számú M. E. r. a lakásügyek ideiglenes szabályozásáról (1919. augusztus 30.).

⁵¹ BFL VII.12.b. 83515/1921.

⁵² Saroképületről lévén szó, ez megegyezik a Főherceg Sándor utca 14-gyel. Ma Puskin utca 24. – Bródy Sándor utca 14.

Ami biztos, hogy az alperes, dr. Czirfusz Dezső és családja 1919 tavaszától az említett Odescalchi-palota III. emeletének lakójává vált. A család odakerüléséről azonban két, egymással szöges ellentétben álló narratíva maradt fenn. A felperes elbeszélése és a peranyaghoz csatolt lakásigazolvány bizonyossága alapján Czirfuszék a proletárdiktatúra lakásügyi szervei helyezték el a lakásban. Az alperes szerint ezzel szemben Kárászék kérésére költöztek oda, hogy megvédjék a lakást és a bútorokat, köztük a per tárgyát képező két kályhát is. A Czirfuszék által elmondottak nehezen igazolhatóak, viszont az bizonyos, hogy a Forradalmi Kormányzótanács rendelete alapján engedély, azaz lakásigazolvány nélkül nem lehetett elfoglalni semmilyen lakrészt.⁵³ Tehát mindenképpen az éppen aktuális lakásügyi hatóság beleegyezése kellett ahhoz, hogy a két fél megbeszélése alapján a diktatúra első napjaiban Czirfuszék odaköltözhessenek. A proletárdiktatúra bukását követően Czirfuszék mint horgosi Kárász István albérlői továbbra is a kérdéses lakásban maradhattak. 1921. május 1-jével azonban lejárt horgosi Kárász István bérleti joga Odescalchi Géza felé, vagyis ezzel Czirfuszék automatikusan a herceg bérlőivé váltak. Ugyanakkor a bérleti viszony megszűnte után Kárász István többnyire eladta a bútorait. Ez lett a sorsa annak a két díszkályhának és a selyemtapétának is, amelyeket Scitovszky Tibor⁵⁴ vásárolt meg. A történet, illetve a per ott kezdődött, hogy az időközben megözvegyült⁵⁵ Czirfusz Dezsőné, született gróf Giovanelli Dóra megtagadta ezen ingóságok kiadását.

A Czirfusz család már 1920 folyamán kérte főbérlőjét, hogy amennyiben lehetséges, szállíttassa el a bútorait, mondván, hogy azok útban vannak nekik, ráadásul ettől drágább az albérlés. Kárász ügyvédje útján ezt elutasította. Később viszont özv. Czirfuszné utasította vissza a kályhák és a tapéta kiadását azzal az indokkal, hogy azt a szobát, ahol ezen ingóságok találhatóak, kiadta albérlőnek. Hiába ajánlották fel Kárászék, hogy saját költségen visszaállítatják azt a kályhát és tapétát, amelyek azelőtt a lakásban voltak, Czirfuszné szerint ezek eltávolításával a szoba lakhatatlanná válna, ami azt vonná maga után, hogy az átalakítás idejére az albérlőnek szállodába kellene mennie, annak költségeit főbérlőként neki kellene állnia.

Miután özv. Czirfusz Dezsőné többszöri felszólítás ellenére sem volt hajlandó az ingóságok kiadására, 1921. október 16-án horgosi Kárász István keresetet nyújtott be a budapesti központi királyi járásbíróságra. A tárgyalást november 4-re írták ki, ahol az alperes ügyvédje nem jelent meg, ezért a bíró mulasztási ítéletet hozott. Az ítélettel szemben özv. Czirfuszné ellenmondással élt és új tárgyalási nap kijelölését kérte. 1922. március 13-án végül Kárász ügyvédje peren kívüli megállapodást ajánlott, amelyet az alperes elfogadott. Az 1922. november

⁵³ Forradalmi Kormányzótanács XV/b. számú K. T. E. rendelet (1919. március 28.).

⁵⁴ Scitovszky Tibor (1875–1959) 1920 júniusától 1921 októberéig a Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára volt. 1924 novembere és 1925 márciusa között a Bethlen-kormány külügyminisztere lett. A Magyar Általános Hitelbanknál többször töltött be vezető tisztséget: 1922–1924 ügyvezető igazgató, 1925–1938 vezérigazgató, illetve elnök-vezérigazgató, 1938–1944 alelnök, 1944–1947 elnök volt (*Új Magyar Életrajzi Lexikon V.* 2004: 1076).

⁵⁵ Dr. Czirfusz Dezső 1921. július 11-én halt meg.

21-i tárgyaláson azonban, ismét az alperes és annak jogi képviselője távollétében, a bíróság a perköltség megfizetésére kötelezte őt. Ez ellen még fellépett özv. Czirfuszné, de hiába, mert fellebbezését 1923. március 1-jén elutasították, így a perköltséget neki kellett megfizetnie. A kályhák és a tapéta minden bizonnyal az új tulajdonosokhoz, azaz Scitovszkyékhoz kerültek, de erről pontos információ nincs, mivel a forrás a peren kívül lezajlott eseményekről nem tájékoztat.

A következőkben három dokumentum közlésére kerül sor, amelyek egytől egyig a jelen peranyag részét képezik. Az első a dr. Czirfusz Dezső nevére kiállított lakásigazolvány 1919 áprilisából. A per során kardinális kérdéssé vált, hogy miként került a Czirfusz család az Esterházy utcai lakásba. E dokumentum bizonyítékként szolgálhatott özv. Czirfusz Dezsőné elbeszélésével szemben, de mint már kifejtésre került, ez korántsem biztos. Czirfuszék lakásigazolványát a papírhiány miatt a „burzsoá” formanyomtatvány felülbélyegzésével, a Központi Lakásbiztoság adta ki. A forrás közlésekor az eredeti nyomtatványt próbáltuk reprodukálni, a benne szereplő adatokkal együtt.⁵⁶ Az ezt követő két forrás bizonyos szempontból összetartozik. Az egyik horgosi Kárász István keresete a Budapesti Központi Királyi Járásbírósághoz, a másik pedig özv. Czirfusz Dezsőné ellenmondása a keresettel szemben. A két forrás kifejezésre juttatja a két eltérő narratívát, amelyet az al-, illetve a felperes képviselt.

Az I. világháború lakásügyre mért hatása vitathatatlan. A kötött lakásgazdálkodás évei alapjaiban módosították a lakáskérdésről való gondolkodást. 1914 előtt a magántulajdon szentsége a szociális érzékenység felett állt, teljhatalmat adva ezzel a háziurak kezébe. A háborúval a piac mechanizmusait fokozatosan kiiktató állami szerepvállalás odáig jutott, hogy a magánszektornak végképp nem maradt helye a rendszerben. A regenerálódás az állam szabályozta erősen korlátozott piaci viszonyok között ment végbe. A húszas évektől tehát a lakáskérdés középpontjába a magán- és az állami szektor arányának problémája került.⁵⁷ Ez a nagyjából másfél évig tartó, jelentéktelennek tűnő per is bizonyítja azt a megváltozott viszonyt, amely a szerződő felek, a bérlő és a bérbeadó jogosítványaiban tükröződött vissza.

⁵⁶ Sajnos a fénymásolaton a lakásigazolványon szereplő adatok nem látszanak, ezért átirat formájában kerül közlésre.

⁵⁷ Gyáni 1992: 132.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.12.b. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és peren kívüli iratok, 1913–1950.

XVI.1.f. Budapest Főváros Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanácsának (1919. március 22. – április 16. Budapest Főváros Népbiztosságának) iratai. Budapest Főváros Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanácsának jegyzőkönyvei, 1919. április 15. – augusztus 1.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK)

Budapest gyűjtemény, Plakát- és kisnyomtatványtár.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Borsos Endre 1929: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. I. kötet, Történeti rész; II. kötet, Lakásügyi jogszabályok, Budapest.

Gerelyes Ede 1980: Budapest a magyarországi Tanácsköztársaság fővárosa. In: Horváth Miklós (szerk.): *Budapest története V. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. (Főszerk.: Gerevich László.) Budapest, 47–81.

Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest.

Kiss György 1954: *A budapesti várospolitikai: 1873–1944*. Budapest.

Téglás János (szerk.) 1929: *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1918–19-ből*. Budapest.

Új Magyar Életrajzi Lexikon. (Szerk.: Markó László.) Budapest, 2001–2007.

Vörös Károly 1978: A világváros útján 1896–1918. In: Uő (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. (Főszerk.: Gerevich László.) Budapest, 525–771.

A Központi Lakásbiztosság által kibocsátott lakásigazolvány. A Tanácsköztársaság idején felszámolt Központi Lakástanács nyomtatványát felülbélyegezték az új hatóság pecsétjével.

Központi Lakástanács.

346/VIII...iktató szám
1919

B/4 sz.

Lakásigazolvány.

A Központi Lakástanács feljogosítja..... D^r. Czirfusz Dezső

hogy a VIII ... ker.....Eszterházy^{-út} ... 24.....házsám III ...^{-utca}^{-tér}^{ház}^{em} ajtó
alatt levő helyiséget, mely áll.....4szoba .. 2.....előszoba közös .. konyha 1.... fürdő-
szoba – műhelybútorozott szoba–.....raktárhelyiség.....– ... iroda

műterem 1919évi..... ápr. hó..... 5....napján elfoglalhassa.

Aki a Központi Lakástanács ezen végérvényes határozatának bármilyen módon
ellenszegül, 50.000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel és öt évig terjedhető fogház-
büntetéssel sújtható.

A lakásigazolvány díját–.....korona összegben felvettük.

Budapest, 1919 évi apr..... hó..... 5. napján.

.....Zombory..... Máttyás József

KÖZPONTI LAKÁSBIZTOSSÁG
LAKÁSBEHELYEZŐ BIZOTTSÁGA

.....Jám.....

.....7./VIII. sz. rekviráló-bizottság.

Fakereskedelmi nyomda, Podmaniczky-utca 5.

(BFL VII. 12. b. 83515/1921. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és perenkívüli iratok. Horgosi Kárász István pere özv. dr. Czirfusz Dezsőné ellen ingóságok kiadása ügyében.)

Horgosi Kárász István keresete a Budapesti Központi Királyi Járásbírósághoz (1921. október 6.)

Tekintetes kir. Járásbíróság!

Budapesten VIII.Esterházy utca 24. számú házban több évre kibéreltem Odescalchy hercegtől az egész III.emeletet.-

1919. március első napjaiban a proletárdiktatura tudtom, beleegyezésem és hozzájárulásom nélkül lakásomnak jelentékeny részébe behelyezte dr. Czirfusz Dezső budapesti orvost és annak családját.-

Mínthogy a lakásom többi részét is elrequirálták, ezen segíteni nem lehetett,szeghalmi birtokomra költözökdttem.Elköltözésem előtt Dr. Czirfuszékkal abban állapotam meg,- hogy megengedem nekik, hogy díjtalanul használják azon butoraimat és lakásfelszereléseimet, amelyek a kérdéses elrequirált szobákban voltak.-

Az én bérleti szerződése 1921. május hó 1.-én lejárt, és így kénytelen voltam az Esterházy utca 24.számú házban levő osszes butoraimat és lakásfelszereléseimet elvitetni.- A dr. Czirfuszék által birt lakásban az egyik salonban annak idején egy diszkályhát állítottam fel saját költségemen.Most midőn a budapesti lakást felhagytam, butoraimat eladtam,többek közt a diszkályhát is, és felszólítottam az időközben elhunyt dr. Czirfusz Dezső özvegyét,hogy szolgáltassa ki a diszkályhámát és felajánlottam neki, hogy ugyanazt a kályhát fogom a salonban felállíttatni,amely akkor volt a salonban,amikor én Odescalchy hercegektől a lakást kibéreltem.-

Özv. Dr. Czirfusz Dezsőné azonban megtagadta a diszkályha kiadását, visszatartja az én tulajdonomat és megakadályoz abban, hogy az eladott kályhát Scitovszky államtitkár urnak leszállíthassam.-

Annak az előrebocsátása mellett,hogy Dr. Czirfusz Dezsőné jogtalan magatartásából kifolyólag fentartom összes kárigényem megtérítését, A./ alatt vallott ügyvédem útján arra kérem tekintetes kir. Járásbíróságot,méltoztassék a per felvételére határnapot kitűzni, arra özv. Dr. Czirfusz Dezsőné budapesti lakost megidézni és a befejezett eljárás után ítéletileg kimondani,hogy alperes köteles a salonban levő diszkályhát természetben nekem visszaszármaztatni és jelen pernek költségeit megfizetni.- A pertárgy értéke: 30,000.- korona.

Tisztelettel:
horgosi Kárász István.

(BFL VII.12.b. 83515/1921. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és perenkívüli iratok. Horgosi Kárász István pere özv. dr. Czirfusz Dezsőné ellen ingóságok kiadása ügyében.)

Özv. Czirfusz Dezsóné ellenmondása (1921. november 10.)

Tekintetes kir. Járásbiróság

Horgosi K á r á s z I s t v á n felperesnek ingó kiadása iránt ellenem 33515./1921.sz.alatt folyamatban tett perében a november hó 4.-re kitűzött tárgyaláson ügyvédem pár perccel a felhívás megtörténte után jelent meg a tárgyaláson, mikor is már mulasztási ítélet hozatott. – Ügyvédeimet ugyanis villanyosközlekedési zavar akadályozta a pontos megjelenésben. – Miután a mulasztási ítélet meghozatott, az ellen 1./- alatt igazolt ügyvédem utján a törvényes határidőben

ellenmondással élek

és tisztelettel kérem, hogy ezen ellenmondásom tárgyalására határnapot tűzni, arra felperest és engem is ügyvédeink utján megidézni és az alább előadandók és az ott kifejtendők alapján az ítéletet hatályon kívül helyezni felperest keresetével elutasítani és a perköltségekben marasztalni méltoztassék.-

Ellenmondásom indokai a következők :

A keresetbeli előadással szemben előadom, hogy felperesnek kérdéses lakásába nem a proletárdiktatura helyezett el, hanem abba felperes és neje kérésére mentem bele néhai férjemmel együtt és őriztem felperes részére butorait, miket a proletárdiktatura bukása után nagy részben elvitt.- A butorokat nem ingyenesen használtam, hanem az akkori viszonyoknak megfelelőleg a néhány darab butorral ellátot lakást lényegesen magasabb összegért béreltem ki, mintha a butor nem lett volna benne.-

Miután a felperes által ott hagyott butorok nekem utban voltak, ismételtén felhívtam őt, hogy azokat vigye el, annál is inkább, mert így, mint butorozott lakásért kellett magasabb bért fizetnem.- Vonatkozott ez a kályhára is, minek kiadását most felperes per utján kéri.- Felperes azonban ezt ismételtén megtagadta, s így kénytelen voltam tűrni, hogy ingói ott legyenek.-

Ez év június havában azután ismét megjelent nálam felperes egy alkalmazottja, s kérte a kályha és a selyemtapéta kiadását.- Egyiknek kiadását sem tagadtam meg, csupán azt kívántam felperestől, hogy az elviendő dolgokat pótolja, mert azok nélkül a lakást használni nem tudom, s meghatároztam azon sorrendet, ahogy a felperes által végrehajtani kívánt munkálatokat végrehajtani kívánom.- Ezidőben ugyanis férjem halálosbetegként feküdt a klinikán, s magamnak is be kellett költöznöm ugyanoda, mert lábamon nagyobb műtétet hajtottak végre, s lakásomat kiskoru leányom őrizetére bíztam csupán.

–

Felperes azonban azon kéréssel, hogy az általa elvinni szándékolt ingókat, tehát a keresetbeli kályhát is pótolja elutasított, s így azok kiadása akkor elmaradt, s azért többet nem is jelentkezett.

Férjem halála után azon szobát, melyen a keresetbeli ingó van, albérletbe adtam, s így akkor, midőn felperes ez év őszén felszólított arra, hogy a kályhát adjam ki, kénytelen voltam kijelenteni, hogy nem adom, mert a szoba albérletbe van adva, s a kályhának

leszedése és ujjal való pótolása egy hetet vesz igénybe, már pedig ezalatt az idő alatt a szobabérlő a szobát nem használhatván, kénytelen lesz szállóba költözni, s annak költségeit nem viselhetem, egyébként akkor, midőn az ingókiadását felajánlottam, egy ízben felperes tiltakozott az ellen, hogy azt átadjam, más ízben pedig azon kívánságomra, hogy a kályhát és tapétát pótolja, nemleges feleletet adott, s akkor a kályháért hónapokig el nem jött. – Miután pedig a kályhának most való elviteléből károm támadna, melynek megtérítésére felperes nem vállalkozott, azt kiadni nem vagyok köteles, felperes szeszélyei nem lehetnek ugyanis irányadók az ingók kiadásának kérdésében.-
Mindezen előadottakat a tárgyaláson fogom levelezéssel igazolni, melyet a felperesi ügyvéd ural folytatam. –

Tisztelettel

Ö z v. Dr. C z i r f u s z D e z s ő n é

(BFL VII.12.b. 83515/1921. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Peres és perenkívüli iratok. Horgosi Kárász István pere özv. dr. Czirfusz Dezsőné ellen ingóságok kiadása ügyében.).

Nagy Ágnes

A településfejlesztéstől a lakóközösségig. Az 1945 utáni Budapest és a társadalom- történet*

Benda Gyula az első és sokáig az egyetlen olyan társadalomtörténész volt, aki a II. világháború utáni budapesti társadalmat történeti kutatás tárgyává tette. 1985-ös írásában azt állapította meg, hogy a fővárosi társadalmat érintően nemcsak a háborús évek alatti folyamatokat, de az 1945 és 1956 közötti évtized változásait sem ismerjük.¹ E hiánynak két okát is kiemelte. Egyrészt „[a]z 1970-es években megfogalmazódott ugyan, hogy a települési viszonyok, a városiasodás mértéke és fejlődése erősen befolyásolja társadalmi viszonyainkat, mégsem születtek nagy számban olyan szociológiai elemzések, amelyek a budapesti társadalom sajátosságait vizsgálták volna. (Kivételt képeznek a várostervezéshez kapcsolódó városzociológiai kutatások.) A szociológia tehát még egyelőre adós a fővárosi társadalom bemutatásával, s forrásként is keveset ad a közelmúlt társadalomtörténete számára.”² Másrészt, miután a korabeli fővárosi statisztikai tevékenység az új politikai rendszer keretei között elhalt,³ csak az 1950-es évek második feléről lehet elmondani, hogy „újra felélénkült Budapest gazdasági és társadalmi viszonyainak alaposabb statisztikai vizsgálata, s jöllehet sem az adatközlési, sem pedig az elemzési munka nem éri el a két világháború közötti szintet, az 1960-as években egyre jobban kirajzolja a statisztika Budapest fejlődésének fő vonalait. Megint csak viszonylag homályban maradnak a gyors változást hozó és politikai robbanáshoz vezető évek.”⁴

Benda Gyula írását is beleértve, a rendszerváltás előtti és utáni évtizedekből a legfrissebbel együtt is mindössze öt olyan történeti kísérletet lehet felsorakoztatni, amely a II. világháború utáni Budapestről próbált meg átfogó képet alkotni. 1973-ban a városeyesítés 100. évfordulója alkalmából tartott Budapest-történeti konferencián az 1945 utáni időszak is terítékre került, olyan

* Jelen írás a Szerző 2009. november 18–19-én, Budapest Főváros Levéltárában „Szocialista városok? Városok Magyarországon és a Kárpát-medencében 1945–1990” című konferencián elhangzott előadásának átdolgozott változata.

¹ Benda 1985.

² Benda 1985: 52.

³ Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának két világháború közötti társadalomstatisztikai tevékenysége 1945-tel megszakadt: évkönyvét, valamint a *Városi Szemlét* 1948-ig adta ki, majd maga az intézmény is megszűnt és mint a Központi Statisztikai Hivatal területi igazgatósága működött tovább (Benda 1985: 51, 80).

⁴ Benda 1985: 51.

témák tárgyalásával, mint a népesedési viszonyok, Budapest szerepe az ország gazdasági életében, várospolitika, művelődés és kulturális élet, valamint Szelényi Iván előadása révén a város térbeli folyamatai.⁵ A konferencián az is megfogalmazódott, hogy az 1945 utáni Budapest kutatása lényegében nem létezik, nincs program- és problémakijelölés. Akár a Benda-tanulmány megjelenése óta eltelt több mint húsz évet, akár az 1973 óta eltelt közel negyven évet tekintjük is át, lényegében ma is ugyanezt mondhatjuk el.

AZ ÉRTELMEZÉS DOMINÁNS KERETE: TELEPÜLÉSPOLITIKA ÉS VÁROSFEJLESZTÉS

Az 1945 utáni Budapest történeti vizsgálatát a rendszerváltás óta gyakorlatilag egyetlen problémafelvetés, illetve témakijelölés uralja: a településpolitika, illetve a városfejlesztés kérdése. Ezt az irányt képviselik Kocsis János Balázs történeti szociológiai munkái,⁶ a *Tanulmányok Budapest Múltjából* 2002-ben megjelent kötete, amely egy 2000-ben megtartott konferencia nyomán Nagy-Budapest kialakításának kérdését tárgyalja településfejlesztési, városrendezési témakörökben,⁷ legutóbb pedig a *Múltunk* szentelt egy blokkot az 1950-es évek Budapestjének Feitl István és Sipos András tanulmányaival, amelyek ugyancsak a településfejlesztés és a városrendezés problémáit járják körül.⁸ Lényegében ez a kérdésfeltevés uralja azt a Politikatörténeti Intézet által kiadott tanulmánykötetet is, amely az 1960-as évek Budapestjétette vizsgálat tárgyává.⁹

E munkák problémafelvetését egyazon látásmód határozza meg. A főváros abban a mivoltában válik kutatási tárggyá, ahogyan a kortárs társadalmi szereplők entitásként gondolkodtak róla, illetve entitásként kezelték, ezek a szereplők azonban mindig egy meghatározott szempontból leszűkített kört képviselnek. A várost egységként, rendszerként látó, kezelő és alakító társadalmi szereplők csoportja kizárólag a politikai döntéshozás gyakorlóit jelenti. „Településpolitika” és „városfejlesztés” címszó alatt a központi szinten zajló döntéshozás magától értetődően válik a kutatás tárgyává, és jelenik meg a korabeli folyamatok egyedüli alakítójaként egy hagyományos politikatörténeti szemlélet keretei között. Ezekben a munkákban a Budapest-ügy egyedüli cselekvője a politikai hatalom, amely döntéseket hoz, „forrásokat” biztosít. A cselekvők és cselekvési módjaik ilyen módon való leszűkítése viszont azt jelenti, hogy a történetírás beleragad a korabeli államhatalmi látás- és beszédmódba, ahelyett, hogy elemző módszereket és kategóriákat használna.

⁵ *Tanulmányok Budapest Múltjából XX.*

⁶ Kocsis 2006, 2009a, 2009b.

⁷ *Tanulmányok Budapest Múltjából XXX.*

⁸ Feitl 2009c; Sipos 2009.

⁹ Lásd még Feitl 2009a.

A bevett módon a fenti címszavak alá vont területeken ugyanakkor vannak olyan kezdeményezések is, amelyek abba az irányba történő tapogatózásnak tekinthetők, hogy miként lehet(ne) kívül kerülni a korabeli államhatalom látásmódján: akár a társadalom hétköznapi tagjainak tulajdonított cselekvő, a társadalmi folyamatokat alakító szerep, akár az államhatalom gyakorlásának rendkívül szűk, a „források” elosztására korlátozódó szemléletétől való elszakadás révén.

A LAKÁSÜGY MINT „TÁRSADALMI GYAKORLAT”

Az eddigiekben vázolt szemléleti keretnek, azaz a városfejlesztés politikatörténeti megközelítésének képezi integráns részét az a mód, ahogyan a kutatás a budapesti lakáskérdést lakáspolitikaként, azaz a politikai döntéshozás tárgyaként és termékeként tárgyalja.¹⁰ Ehhez az uralkodó értelmezési kerethez képest azonban az 1990-es és a 2000-es évek társadalomtörténeti munkái olyan irányba indultak el, ahol már a lakásügy fővárosi lakosok általi megélése, illetve működtetése válik megfigyelés tárgyává: a lakásügyet *társadalmi gyakorlatként*, azaz a lakosok által követett lakásszerzési stratégiák által is fenntartott rendszerként látatják.

Budapesti munkáknők Kádár-rendszerbeli életútvizsgálatának részeként Tóth Eszter Zsófia szóbeli források alapján ad egyfajta leírást a fővárosi lakásszerzési gyakorlatokról az 1950-es éveket illetően.¹¹ Az általa választott forrástípus előnye, hogy az írott dokumentumok által el nem érhető egyedi „lakástörténeteket”,¹² azaz a lakásszerzési gyakorlatokat teszi megfoghatóvá. Majtényi György levéltári források alapján a II. világháború utáni budapesti lakáshoz jutási gyakorlatoknak egy egészen más csatornáját mutatja meg: az 1945 utáni új hatalmi elit budapesti lakásszerzését vizsgálja.¹³ Horváth Sándor pedig egyrészt az 1960-as évek Budapestjét érintő lakáselosztási politikához ad támpontokat,¹⁴ másrészt felhívja a figyelmet a SZOT szociálpolitikai osztályára beérkezett lakáskérelmekre mint társadalomtörténeti elemzésre váró forrásokra az 1950-es évek élmunkásai, illetve sztahanovistái számára történt budapesti lakáskiutalások kapcsán.¹⁵

Ezek a kísérletek a lakásügy társadalmi gyakorlatként való értelmezésével olyan új források használatának lehetőségeire mutatnak rá, amelyek a politikatörténeti látásmód számára nem ismertek és nem is érzékelhetőek: egyrészt a szóbeli forrásokra, másrészt a korszak jellegzetes műfajára, a lakossági beadványokra és kérelmekre. Ugyanakkor, mivel az 1945 utáni budapesti lakásbérlet és lakásszerzés rendszerét egy másik vizsgálati tárgyhoz kapcsolódó témaként kezelik,

¹⁰ E megközelítésnek a példái a szociológusok közül Kocsis János Balázs már említett munkái, továbbá a földrajzokosok közül Kondor Attila Csaba és Szabó Balázs írása (Kondor – Szabó 2007).

¹¹ Tóth 2007.

¹² Tóth 2007: 37.

¹³ Majtényi 2008: 290–299; Majtényi 2009: 22–37.

¹⁴ Horváth 2009b.

¹⁵ Horváth 2007.

csak töredékes megállapításokig jutnak el. Ráadásul, miközben a társadalmi rétegződés és a mobilitás témája kapcsán már sor került annak hangsúlyozására, hogy a társadalomtörténetnek el kell szakadnia a korabeli szociológia szemléletétől és terminológiájától,¹⁶ e munkák jellemzően mégis a korabeli szociológia köz-helyeire támaszkodnak. A korabeli szociológiai látásmód reflektálatlan átvételével a lakáskiutalási rendszert társadalmi csoportok lakáshoz jutási esélyeként, illetve stratégiájaként értelmezik, annak megfelelően, ahogy az 1960-as és 1980-as évek közötti szociológiai vizsgálatok a lakásrendszert a társadalmi struktúrában belüli mozgásokat, mobilitási pályákat meghatározó, ezáltal pedig magát a struktúrát, vagyis a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő tényezőnek tekintették.¹⁷ A „lakáspiaci pozíciók”-hoz társadalmi csoportokat rendelve a „lakásosztályok” hierarchiájában a társadalmi hierarchiát képezték le, így a lakáspolitikáé szerepe az lett, hogy az elosztás révén mobilitási lehetőségeket határozzon meg, vagyis társadalmi pozíciókat jelöljön ki. A mai társadalomtörténészek ez irányú megállapításai alig különböztethetők meg a korabeli szociológiai beszédmódtól:

„a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok továbbra is kiszorultak az állami bér-lakáspiacról”;¹⁸

„A nemzedéken belül az »értelmiségiek« részesültek a leginkább a lakáskiutalásokból, igaz, ők a többi rétegnél magasabb arányban is laktak városokban. [...] A diploma megszerzése, társadalmi státusuk emelkedése kedvező helyzetet teremtett a szakérettségizettek számára is az államosított javak elosztásának központi rendszerében”;¹⁹

„Úgy tűnik, Sztálinvárosban is hasonló folyamatok játszódtak le: az egyes iparágakban foglalkoztatottak különböző lakásosztályokba kerültek. [...] A lakáselosztás tehát hozzájárult az előnyök halmozásához, illetve a hátrányok megőrzéséhez.”²⁰

A korabeli szociológiai beszédmódba történő ismétlődő átcsúszás jelensége mögött ott húzódik az 1960–1980-as évek közötti hazai szociológia Budapestről való gondolkodásának feltáratlansága. Bár a probléma felvetése e téren is megtörtént,²¹ a pártállami kormányzati döntésekhez szorosan kapcsolódó tudomány gondolkodásmódját meghatározó logikák, kategóriarendszerek módszeres elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy a történetírás ne egy korabeli szereplő reflektálatlan hangja maradjon.

¹⁶ Lásd: Majtényi 2005b.

¹⁷ Szelényi – Konrád 1969; Hegedűs – Tosics 1982; Szelényi 1990.

¹⁸ Tóth 2007: 44.

¹⁹ Majtényi 2005a: 186. Majtényi György az 1945 utáni „új értelmiség”-ről, azaz a szakérettségi-sekről írt munkájában – nem budapesti keretek között – a „társadalmi mobilitás” és a „lakás-mobilitás” közötti összefüggés kérdését felvetve egy 1979-ben készült szociológiai felmérés eredményeit veszi át.

²⁰ Horváth 2004: 33. Horváth Sándor sztálinvárosi vizsgálatában Tóth Eszter Zsófiához hasonlóan a „lakásosztály”, „szegregáció” és „társadalmi egyenlőtlenség” szociológiai fogalomkörében mozog.

²¹ Horváth 2008.

A szociológiai kategóriarendszer kritikátlan átvétele ugyanakkor egy másik problémakörnek is részét képezi. Az 1960–1980-as évek szociológiájának társadalomképe a strukturalista paradigmába illeszkedett. E paradigma megszűnésével a társadalmat mint egészet rétegződésében leíró modellek is megkérdőjeleződtek vagy érvényüket veszítették. A társadalmi rétegek, csoportok vizsgálati tárgytól független osztályozási rendszerének használatát az intézményekhez kötött reprezentációk és diskurzusok csoportképző erejének vizsgálata váltotta fel, és egyben annak felismerése, hogy a társadalmi csoportok, rétegek léte, illetve mibenléte a mindennapi konfliktusokban, az érdekérvényesítés intézményes csatornáiban folyamatos újratárgyalás, újradefiniálás tárgyát képezik.²² A budapesti lakásügy, ami évtizedeken keresztül generálta a hétköznapi konfliktusok, viták tömegét, és követelte meg ezek intézményes kezelését, termékeny terepnek kínálkozik ahhoz, hogy a társadalomtörténet immár a klasszifikációkat termelő diskurzusokra és intézményes gyakorlatokra alapozva gondolja újra a társadalom rétegek, illetve csoportok szerinti szerveződését, és ennek részeként a korabeli szociológia lakásrendszer-modelljét is ezen a működésen keresztül értelmezze.

A HATALOM MINT CSELEKVŐ: INTÉZMÉNYTÖRTÉNET ÉS PROZOPOGRÁFIA

A fővárosi vezetést politikai és közigazgatási intézmények megszemélyesítésével megjelenítő,²³ bevett politikatörténeti megközelítésnél azok a kezdeményezések lépnek tovább, amelyek a budapesti vezető szervezetek személyi állományuk tekintetében veszik vizsgálat alá. Erre példa Horváth J. András, aki a Városházán 1945 és 1949 között lefolytatott politikai tisztogatások személyi szintű vizsgálatának lehetőségére hívja fel a figyelmet,²⁴ vagy Feitl István, aki a fővárosi tanácsi vezetés 1956 utáni, a konszolidációs politikának megfelelő új összetételének kialakítását elemzi.²⁵ E két íráson kívül azonban csak két archontológiai kezdeményezést lehet még kiemelni. Koltai Gábor arra tett kísérletet, hogy az MDP Budapesti Bizottsága információs osztályainak és alosztályainak személyzeti összetételét rekonstruálja értekezleti jegyzőkönyvek, káderjavaslatok, valamint életrajzi lexikonok és ki kicsodák alapján,²⁶ a Kádár-korszak vonatkozásában pedig Koltai Gábor és Rácz Attila tett kezdő lépést egy archontológia megteremtésének irányába, amikor az MSZMP budapesti ideiglenes vezető testületei jegyzőkönyveinek kiadásához személyi adattárat mellékelte.²⁷ A budapesti politikai vezetés és közigazgatás archontológiai és a prozopográfiai kutatása terén ugyanakkor mind

²² E megközelítés hazai úttörő példája: Bódy 2003.

²³ Az eddigiek mellett erre példa még: Szabó 1985.

²⁴ Horváth J. 2009.

²⁵ Feitl 2009b.

²⁶ Koltai 2006.

²⁷ Koltai – Rácz (szerk.) 2008.

a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer vonatkozásában a kezdeményező lépéseken túl még egyetlen prozopografikus munka sem született, éppúgy, ahogy módszeres intézménytörténeti elemzések sem készültek a rendszerváltás óta.

A TÉR ÉSZLELÉSE ÉS BERENDEZÉSE

Az 1960-as évekbeli Budapesthez mint történeti jelenséghez két eltérő irányból közelít a Politikátörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelye és Horváth Sándor 2009-es munkája.²⁸ Mindkét kötetből az ötvenes évek Budapestjéről gyökeresen különböző és a maga sajátosságaiban meghatározható Budapest-kép rajzolódik ki: a kádári konszolidáció fogyasztói szocializmusa nyomán átalakuló főváros. A politikátörténeti és a társadalomtörténeti látásmód ugyanakkor más szereplőket jelenít meg és más folyamatokat tesz láthatóvá ebben az átalakulásban.

A Politikátörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelyének 2008-as konferenciája nyomán megjelent tanulmánykötet az 1960-as évek Budapestjéről, illetőleg a főváros 1945 utáni történeti folyamatairól átfogó képet kíván alkotni. A kötet módszerét tekintve alapvetően hagyományos politikátörténeti irányultságú: a városirányítást, a városfejlesztést, az iparfejlesztést, a szociális kérdést, a munkáspolitikát, a közlekedést, az oktatásügyet, sőt a kultúrát is politikai szándékok és döntések eredményeként láttatja. Az inkább leíró, mint problémafelvető írásokban a város egyetlen nézőpontból jelenik meg: felső politikai döntések terepeként, illetve tárgyaként, elszenvedőjeként. A tanulmányok azon az ablakon keresztül adnak betekintést a korabeli folyamatokba, amelyet a politikai hatalom a város és a városi társadalom életének kereteként kijelölt. Ebben a szemléletben a budapestiek mindennapi életének színtereit – legyen az a lakás(építés), a munkahely (gyár/üzem/vállalat), a szociálpolitika (szociális és napközi otthon), a tömegközlekedés, az iskola, a színház, a presszó vagy az áruház – egyoldalúan az államhatalom rendezi be.

Horváth Sándor a hatvanas évek Budapestjéhez nem mint vizsgálati tárgyhoz jutott el, hanem az általa megfigyelt és elemzett társadalmi jelenség – az ő meghatározása szerint kulturális gyakorlat –, az „ifjúsági lázadás” egyik magyarázó tényezőjeként. Ezzel összefüggésben nem azt tekintette feladatának, hogy a Kádár-rendszer konszolidációs periódusáról mint modernizációs kísérletről alkosson történeti ítéletet, hanem a hatvanas éveket meghatározó kádári politikának, a fogyasztói szocializmus programjának a fővárosi lakosság hétköznapi életkörülményeire gyakorolt hatását, mindenekelőtt a budapesti mindennapi életben az e politika nyomán beálló változások megtapasztalását helyezte középpontba. A Politikátörténeti Intézet kötetéhez hasonlóan munkájában ő is arra kérdez rá, hogyan alakult át a városi tér e politika nyomán, attól eltérően viszont az is érdeklő, miként változott a Budapest-kép, a főváros hatalmi reprezentációja

²⁸ Feitl 2009a; Horváth 2009a.

a fogyasztás pártállami programjának hatására, illetve maga a főváros milyen szerepet játszott ennek az új hatalmi eszménynek a kialakításában. Az 1960-as évek Budapestje mint „kirakatváros”, a szocialista fogyasztás, a fridsiderszocializmus megtestesítője jelenik meg, úgy, ahogyan a kádári hatalom a propaganda céljait szolgáló Budapest-képet létrehozta. A szerző társadalomtörténeti látásmódjából adódóan azonban ebben a munkában a város mindenekelőtt mint berendezhető és észlelhető *tér* kap szerepet. Az 1960-as évek Budapestjének olyan jellegzetes, illetve új és később is jellegadó elemei bukkanak itt fel, mint az aluljáró, a szocialista áruház, a közpark, a presszó, amelyek használata kulturális gyakorlatként értelmezhető. Mindenekelőtt pedig kiemelt jelentőséget kap egyes állami intézmények – mint a rendőrség és a sajtó – szerepe a városi tér mentális berendezésében, a városi tér észlelését meghatározó kulturális minták alakításában. Így nem mellékesen Horváth Sándor arra mutat rá, hogy az államhatalomnak, az államigazgatásnak a központi hatalmi apparátus – azaz a párt központi szervei, a kormány, a minisztériumok és egyéb csúcsszervek – mellett más szereplői is vannak, akik a várost a maga egészében szemlélhették és szervezhették. Az eddig mellőzött szereplők cselekvővé tétele a városnak egy eltérő szemléletét kívánja meg, hiszen jelenlétük a városban akkor válik értelmezhetővé – sőt érzékelhetővé –, ha a várost különböző társadalmi szereplők által eltérően elgondolt és berendezni szándékozott, a társadalmi gyakorlatokban területként konstruálódó térként értelmezzük.²⁹ A városi tér (mentális) berendezésének mikéntjére, az észlelését meghatározó kulturális jelentések, sémák termelődésére irányuló megközelítésben ráadásul a politikai hatalom gyakorlásának a politikatörténet látásmódjától eltérő elgondolása jelentkezik. Nemcsak hogy mentális folyamatokat mutat be, de a politikai hatalom elképzelései és azok társadalmi elsajátítása közötti kölcsönhatásban a kormányzat központi szintjén kívüli intézményes csatornákkal is számol.

TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS ÉS MOBILITÁS: A STRUKTURALISTA PARADIGMA UTÁN

Amikor az 1945 utáni Budapest mind a rendszerváltás előtti, mind az azt követő hazai történetírásban túlnyomóan politikai döntések tárgyaként jelenik meg, a kérdésfeltevést pedig egy immár begyökerezettnek mondható településfejlesztési, várospolitikai és városrendezési tematika uralja, akkor a hagyományos politikatörténeti szemlélet keretei között nemcsak a város hatalmi elgondolása és népességének kezelése szűkül le a politikai döntéshozásra, de elfelejtődnek maguk a város lakói is. Az 1945 utáni Budapest társadalma mint különböző rétegek rendszereként létező egész egyetlen történeti írásban vetődött fel problémaként: Benda Gyula már idézett – a *Budapest története* befejező kötetébe szánt,

²⁹ E szemlélethez lásd: Benda – Szekeres (szerk.) 2002.

de a kötet elmaradása miatt 1985-ben önállóan megjelent – tanulmányában.³⁰ Ebben a szerző egyrészt az 1945 utáni budapesti népesség demográfiai folyamatainak vázolására vállalkozott, hangsúlyozva a statisztikai források által le nem fedhető időszakok létét, másrészt a fővárosi társadalom rétegződési folyamatainak megragadására tett kísérletet. Budapestet egy egységes rendszert képező társadalomként strukturális modellben írta le, a főváros társadalmában 1945 után bekövetkezett gyökeres átrétegződés és kényszermobilitás problémáját hangsúlyozva. A tanulmány összefoglaló jellege és a hiányzó kutatás miatt azonban általános szinten maradnak az egyes társadalmi csoportokat, rétegeket érintő erőszakos politikai beavatkozásokra, valamint a fővárosba irányuló bevándorlás nyomán bekövetkezett rétegződési folyamatokra vonatkozó állításai. A tanulmány megjelenése óta eltelt több mint húsz évben az 1945 utáni budapesti társadalom szerveződésének leírására a hazai történetírásban egyetlen kísérlet sem történt. Budapest mint társadalom sem strukturalista, sem pedig a társadalom bármilyen másfajta szemléletű modelljében – például a kapcsolati rendszerekben felépülő társadalmi tér modelljében – nem vált a történelmi kutatás tárgyává, miközben az azóta eltelt évtizedek módszertani fordulatai a társadalmi rétegek és csoportok kezelésének alapvető újragondolását követelnék meg.

A budapesti társadalom 20. századi folyamatainak megragadására a rendszerváltás utáni szociológiában történt egy másik kísérlet. Losonczi Ágnesnek 2005-ben jelent meg az a csoportos kutatáson alapuló munkája, amely Budapest egyik belső városrészében készített, háromgenerációs családtörténeti interjúkat dolgozott fel, a 20. századi magyar történelem fordulópontjainak a társadalmi mobilitásra, a többgenerációs életpályákra gyakorolt (erőszakos) hatását vizsgálva.³¹ A kötet szemlélete ugyanakkor problematikus abban a tekintetben, hogy sem a városrész, sem pedig maga Budapest nem válik magyarázó tényezővé a folyamatok megértésében. A negyed lakosságából kiválasztott hetven család a szerző számára a magyar társadalom meghatározó rétegeit reprezentálja:

„A lakosok – vagy mondjuk a pesti társadalom – közép helyzetben élő családjait kerestük fel a kiválasztott budapesti negyed bérházaiban. Azokra akartuk a figyelmünket fordítani, akik a társadalom többségét, mondhatni zömét alkotják, s akik helyzetének alakulásán jól lemérhető a nagy társadalmi változások hatása.”³²

Ebből adódóan fel sem vetődik az a kérdés, hogy mennyiben játszott szerepet a budapesti, sőt a Budapesten belüli lakóhely, illetve identitás e generációk életútjában, s nem merül fel, hogy a budapesti társadalom létét és sajátosságát feltételezve vizsgálódjon és vonjon le következtetéseket.

Tóth Eszter Zsófia a Budapesti Harisnyagyár egykori női munkásbrigádjának története kapcsán ugyancsak fővárosi lakosok, konkrétan az egykori munkásnők

³⁰ Benda 1985.

³¹ Losonczi 2005.

³² Losonczi 2005: 14.

körében felvett életútinterjúk alapján vizsgálja a társadalmi mobilitást.³³ Mobilitásvizsgálatát azonban nem a társadalmi rétegződés problémájához kapcsolja, hanem az érdeklő, miként élték meg a II. világháború után vidékről a fővárosba bevándorló és gyári munkássá váló nők a társadalmi helyzetük megváltozását. A budapesti társadalom mint egész, illetve annak rétegei nem jelennek meg a szerző munkájában. A kutatásba bevont nők budapesti társadalmi integrálódása – rokonai, valamint munkahelyi és lakóhelyi kapcsolatokon keresztül – nem egy társadalmi csoportokban szerveződő fővárosi társadalomba való betagozódási folyamatként tárul elénk. A szerző számára az életútinterjúk nem arra szolgálnak, hogy a budapesti társadalom csoportok szerinti szerveződésének 1945 utáni folyamataira vonatkozóan vonjon le következtetéseket, hanem az egyéni identitások alakulását helyezi középpontba, azt viszont olyan módon, hogy abban a budapesti lakóhely is identitásképző tényezőként jelenik meg.

A LAKÓHELY MINT KÖZÖSSÉG: A MIKROTÖRTÉNELEM LEHETŐSÉGE

A társadalmi struktúráján belüli pozíciók közötti mozgásnak, a mobilitás jeleniségének a leírásához képest egy egészen másfajta társadalomtörténeti megközelítés lehetőségét hordozza magában Pető Andreának egy 1946-ban az Illatos úton lezajlott pogrom elemzését nyújtó tanulmánya, amely az 1945 utáni budapesti társadalom vizsgálatában egyúttal újfajta forráshasználatot is mutat.³⁴ A tanulmány a lokális közösség problémáját érinti Budapest mint nagyváros esetében akkor, amikor az Illatos úti ház *lakóközössége* által megélt háborús események háború utáni kollektív feldolgozatlanságát emeli ki lehetséges magyarázó tényezőként.³⁵ Bár maga a szerző nem a lokális közösség elemzésének irányába indul, még így is egy olyan megközelítés lehetőségét jelzi, amelyben a budapesti társadalom lakóhelyi kapcsolatok és információk szövevényeként jelenhet meg. Az általa használt források, a népbírószági perek tömegességük ellenére még mindig nem kerültek be a társadalomtörténelem használatába, miként maguk a II. világháború utáni évek is mindeddig teljesen kívül maradtak Budapest társadalomtörténeti kutatásának figyelmén. A népbírószági ügyek a személyközi kapcsolatok működésén keresztül a háború alatti és közvetlenül a háború utáni budapesti társadalom szerveződésébe engednek bepillantást. Ezekben az iratokban a fővárosi társadalom az egymásról való politikai tartalmú, politikailag használható tudás, illetve a lakóhelyi egymás mellett élés politikailag (újra)értelmezett konfliktusai által meghatározott mindennapjaiban mutatja meg magát. Erre alapozva az 1945 utáni vidéki közösségek hazai vizsgálatát megteremtő mikrotörténeti megközelítés Budapest mint nagyváros esetében talán éppen a lakóhelyi mikroközösségek

³³ Tóth 2007.

³⁴ Pető 2006.

³⁵ „[A] háború feldolgozatlan emléke ott lebegett a ház közössége felett” (Pető 2006: 50).

vizsgálatán keresztül lenne érvényesíthető:³⁶ az 1945 utáni magatartásformák, mentális folyamatok magyarázatához vezethetne el a lakóhelyi közösségek II. világháborútól el nem választható és írott nyomokat hátrahagyó konfliktusainak elemzése.

A lakóhely közösségként való értelmezésének jellegzetesen budapesti közegben követhető iránya, a budapesti bérház vizsgálata ugyanakkor csak korlátozott időbeli keretek között valósítható meg írott források alapján. A budapesti lakóközösségek belső viszonyrendszerei tömegesen mindössze az 1945 utáni politikai megtisztítás eljárásaiban mutatkoznak meg. Egyrészt a lakossági bejelentéseken alapuló igazolási eljárások – akár a házfelügyelők, akár bármely budapesti lakos ellen –, másrészt a népbírói ügyek váltották ki a lakóhelyi közeget is tömegesen érintően az egymáshoz és a közvetlen múlthoz való viszony újragondolását és megfogalmazását. A II. világháborútól időben távolodva a politikai büntető eljárások esetében – legyenek azok a Rákosi-korszak ÁVH-s dossziéi vagy az 1956-ot követő megtorlás büntetőperai – már jóval bizonytalanabb, milyen arányban található a történész lakóhelyi kapcsolatrendszerekkel és konfliktusokkal átszőtt ügyeket. Így az sem véletlen, ha egy budapesti lakóközösség-problematika felé tapogatózó rendhagyó kísérlet szóbeli forrásra támaszkodik. H. Sas Judit 1994-ben készített videofelvételt egy 1956-ban komfort nélküli lakásokra felszabdalt Andrássy úti villában, a ház 1956-ban, illetve utána kialakult lakóközösségének hagyományossá vált karácsonyi házi ünnepségén.³⁷ Megfigyelései arra adtak lehetőséget, hogy megvizsgálja a ház egy időben kialakult lakóközössége által a Kádár-rendszerben megélt társadalmi viszonyrendszereket, majd pedig ezeknek a rendszerváltás utáni átértelmeződését, vagy éppen változatlanságát. Munkájában megelevenednek azok a magatartásformák, amelyek egy budapesti, igaz, sajátosnak mondható lakóközösségben a kádári hatalom kiszegisztenciái – a házmester lánya, a rendőrfeleség házgondnok, a sztahanovista alapszervi párttitkár, a belügyben dolgozó mérnök –, illetve a rendszer elitjébe tartozó színész házaspár az együttélés módjait és egymás társadalmi helyzetének megítélését kialakították.

* * *

Milyen mérleget vonhatunk az áttekintés végén? Miközben a város gondolkodó, cselekvő, kapcsolati hálókba ágyazódó és mindennapi konfliktusokat megélt lakosairól megfelelő politikatörténet (és történeti szociológia) önmaga számára világosan kijelölte azokat a támpontokat, amelyek között az 1945 utáni Budapestet illetően kutatási tárgyát kialakítja, addig az ettől a „településpolitikai” kánontól eltérő társadalomtörténeti vizsgálódások egymáshoz képest is elszigeteltek, szórványosak. És bár szórtságuk mellett két tekintetben is a kutatást

³⁶ 1945 utáni hazai vidékei közösségek mikrotörténeti vizsgálatának példái: Völgyesi 2001; Bolgár 2008; Farkas 2008, 2009.

³⁷ H. Sas 2003.

jellemző űr betöltésére alkalmas irányokat körvonalaznak – egyik oldalon a strukturalista paradigma utáni útkeresésben a lakóhelyi közösségek, kapcsolatrendszerek mikroszintű megfigyelése, másik oldalon a politikatörténeti látásmód alternatívájaként intézményes struktúrák és általuk termelt diskurzusok vizsgálata révén –, még messze vannak attól, hogy az 1945 utáni Budapest társadalmi folyamatairól képet tudjanak alkotni: ehhez egyelőre maguknak a kérdéseknek a megfogalmazása hiányzik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Gyula 1985: Budapest társadalmi 1945–1970. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 51–90.
- Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2002: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben.* (Atelier füzetek 4.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest.
- Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 50–93.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádloznak hittem.” Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 94–115.
- Farkas Gyöngyi 2009: „... a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével”. Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). *Korall* 36. 5–30.
- Feitl István (szerk.) 2009a: *Budapest az 1960-as években.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Feitl István 2009b: Új Budapest-politika felé. In: Feitl István (szerk.): *Budapest az 1960-as években.* Napvilág Kiadó, Budapest, 9–26.
- Feitl István 2009c: Áttérés a tanácsrendszerre a fővárosban (1948–1953). *Múltunk* 3. 32–82.
- Hegedűs József – Tosics Iván 1982: Lakásosztályok és lakáspolitikák. A budapesti lakáspiac irányításának változásai az elmúlt három évtizedben. I–II. *Mozgó Világ* 9. 12–21. és 10. 95–105.
- Horváth J. András 2009: „Azonnali hatállyal...” Tisztogatások a Városházán 1945–1949. *Sic Itur ad Astra* 60. 195–204.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Horváth Sándor 2007: A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az ötvenes években. *Múltunk* 2. 31–49.
- Horváth Sándor 2009a: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

- Horváth Sándor 2009b: Lakáspolitikai és lakáselosztás Budapesten az 1960-as években. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolci Egyetem BTK, Történettudományi Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék, Miskolc, 59–71.
- H. Sas Judit 2003: A „C” villa története. In: Uő: *Közelmúlt. Rendszerváltások, családtörténetek*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 123–208.
- Kocsis János Balázs 2006: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009a: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten (1930–1985)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009b: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* 3. 83–122.
- Koltai Gábor 2006: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* 3. 355–396.
- Koltai Gábor – Rác Attila (szerk.) 2008: *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Kondor Attila Csaba – Szabó Balázs 2007: A lakáspolitikai hatása Budapest városszerkezetére az 1960-as és az 1970-es években. *Földrajzi Értesítő* 3–4. 237–269.
- Losonczi Ágnes 2005: *Sorsba fordult történelem*. Holnap Kiadó, Budapest, 2005.
- Majtényi György 2005a: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Majtényi György 2005b: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945. utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall* 19–20. 37–52.
- Majtényi György 2008: Örök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 289–320.
- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Pető Andrea 2006: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk* 1. 41–71.
- Sipos András 2009: Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig. *Múltunk* 3. 4–31.
- Szabó Klára 1985: A fővárosi várospolitikai 1950–1954. évi történetéhez. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 195–219.
- Szelényi Iván 1990: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek. (Tanulmányok)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tanulmányok Budapest Múltjából XX*. Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 1974.
- Tanulmányok Budapest Múltjából XXX*. Az ötvenéves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. Budapesti Történelmi Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2002.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: *„Puszi Kádár Jánosnak.” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténelmi megközelítésben*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Völgyesi Zoltán 2001: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Osiris Kiadó, Budapest.

Baráth Katalin – Keller Márkus – Klement Judit

A történettudomány mint szabadulóművészet

Konferencia az Aetas – Történettudományi folyóirat alapításának 25. évfordulója alkalmából – 2010. május 21., Szeged

Vajon miféle társadalomtörténeti vagy történeti antropológiai fogalommal lehetne megragadni egy történettudományi konferenciát? Amellett, hogy hagyományosan az információmegosztás, a formális és informális kapcsolatépítés, kapcsolatfenntartás fórumaiként aposztrofáljuk őket, gyakran olyan közösségi rituálékként is értelmezhetők, amelyek a résztvevők identitásának megerősítését és újraalkotását hivatottak keretbe foglalni.

Egy születésnapját ünneplő történettudományi folyóirat esetében fokozottan is érvényes a rituális aktus felemlegetése. Egy folyóirat születése voltaképpen nem más, mint egy virtuális tudományos közösség alapító aktusa – sőt, a mi esetünkben e közösség nem csupán virtuális magjának létrejöttét szentesítő esemény. Hiszen – mint ahogy az alábbiakban tárgyalandó konferencia nyitóbeszédei során világossá vált – ez a közösség már hosszú esztendőkkal azelőtt létezett, hogy a ma ismert *Aetas* 1985-ös, első száma megszületett volna. (A beszédekben csak „ős Aetasként” emlegetett kezdeményezés még az 1970-es évek közepén indult el, de néhány szám után elhalt.) Mindazonáltal e tudományos közösségnek a – két értelemben is – objektíválása, tárgyi alakban való rinascimentója bízást egy új korszak határkövének tekinthető. (Hogy a „korszak” fogalmának felvetésével egyúttal a konferencia egyik fő problémakörét is előrevetítsük.) Ha egy tudományos csoport (közösség? család?) úgy határoz, hogy „megtestesül”, nem csupán a fennmaradását és emlékezetét erősíti meg, hanem egyben a nyilvánosságot is vállalja. A folyóirat minden egyes száma közös szakmai kiáltvány lesz, hitvallás, amelyet minden impresszumban szereplő név viselőjének vállalnia kell, amellyel azonosítják majd, és amellyel e közösségnek mint szakmai entitásnak minden egyes alkalommal igazolnia kell a létét.

Egy évfordulót ünneplő konferencia ugyanakkor „emlékezeti hely” is. A térnek és időnek olyan metszete, ahol egyszerre folyik a visszapillantás és a mítoszteremtés. Ahol emlékezésre méltónak, sőt, kultikus tiszteletre méltónak nyilvánítják az összejövetel okát. Ilyenformán még inkább az érdeklődésünkre tarthat számot, hogy milyen módon, miféle tárgyak, témák, problémák megvitatásával emlékezett meg a történettudósok egy időleges, az emlékezeti hely által létrehívott csoportja.

Péntek, 9:15, a Szegedi pályaudvar. Ritkán érkezett ennyi történész egyszerre Szegedre. Az *Aetas* 25 éves; ami bennünket illet, régen mentünk csak a program kedvéért el egy konferenciára. Most kifejezetten vártuk az előadásokat. A két fő téma a magyar történettudomány nemzetközi beágyazottsága és a korszakolás kérdése a történettudományban, ráadásként pedig egy kerekasztal-beszélgetésre is sor került a nyolcvanas években indult egyetemi lapok egykori szerkesztőivel. Mindhárom téma minden történészt érint. Az előadókat ügyesen válogatták össze: a politikában is szavát hallató politikatörténésztől a jelenleg leginkább történetelmélettel foglalkozó társadalomtörténészig terjedt a meghívottak sora. Örvedetes volt az is, hogy az *Aetas* hagyományaihoz hűen a történettudomány vidéki műhelyei is jelen voltak, és képviselőik elő is adtak a nap folyamán.

Romsics Ignác mint első előadó „A magyar történetírás intézményei és fórumai, 1990–2010” címmel tartott előadást. Vállalását jócskán túlteljesítve szinte a magyar történetírás intézményesülésének kezdeteitől sorolta fel kimerítő részletességgel azt, hogy mely folyóiratok mikor működtek, és mikor, milyen műhelyekben hány történész kutatott, oktatott. A közelmúltat és a jelent alapvetően negatívan ítélte meg Romsics: a rendszerváltás után pluralizálódott a szakma – sok téma, sok kutató, sok oktató, sok folyóirat, ám a kevesebb több lenne. A csekély számú pozitív fejlemény közé sorolta a CEU-t, az ELTE BTK-n működő Atelier-t és a Szegedi Középkorász Műhelyt, a '89 utáni folyóirat-struktúrából pedig kiemelte a *BUKSZ*-ot és a *Korallt*. Általánosságban a hazai történészek tudásának és a történettudomány oktatásának szakmai színvonala csökkent, következésképp a jelenleginél jóval kevesebb egyetemre, önálló kutatóintézetre és szakmai folyóiraatra lenne szükség, legalábbis Romsics szerint. Ugyanő az egyetemi történelemoktatás átgondolását is támogatná, elképzelései szerint a BA-szint társadalomtudományos alapú és erős idegen nyelvi képzetét MA-szinten szakszerűsítésnek, PhD-szinten pedig komolyan vett tutoriális foglalkozásoknak kellene követniük.

Az előadó a történészszakma hazai csoportjai közötti kommunikáció hiányára hívta fel a figyelmet, amikor – a tanítványai által készített statisztika segítségével – bemutatta, hogy az egyes történettudományi munkákat recenziáló folyóiratok (*Századok*, *Múltunk*, *Aetas*, *BUKSZ*) az elmúlt húsz évben mennyire csak a holdudvarukba tartozó szerzők munkáit szemlézték/szemlézik, illetve hogy az egyes szerzők munkáinak visszhangja inkább függ a szerzők „önreprezentációs potenciáljától”, mintsem munkáik valós értékétől. Romsics a megoldást – a már említett létszámcsökkentés mellett – egy „központi orgánum” létrehozásában látja, mely – ha jól értjük – elfogultságtól mentesen értékelné a történettudományi munkákat. Ezt egészíthetné ki szerinte egy Magyarországon, magyar történészek által szerkesztett angol nyelvű folyóirat a magyar történettudomány eredményeinek külföldi propagálása céljából.

Ezek a javaslatok alapvetően nem újak. Három mozzanatra azonban érdemes felhívni a figyelmet velük kapcsolatban. Az egyik, hogy az a 19. századi, elsősorban kelet-európai minta, hogy egy professzió szakmai problémáinak megoldását az államtól várja, mennyire hat még mai is; a másik, hogy a javaslat

megválaszolatlanul hagyja a probléma megoldásának leglényegesebb, legérzékenyebb részét, nevezetesen azt, hogy kik és milyen szempontok alapján döntenének arról, hogy mely egyetemeket, kutatóintézeteket kell bezárni, mely folyóiratokat megszüntetni, és mitől lenne a majdan felálló „központi orgánium” függetlenebb és reprezentatívabb, mint a ma is – mint láttuk, némileg ingroup-outgroup logika mentén – működő folyóiratok. A harmadik mozzanat a szigorúan magyarországi fókusz a problémák felvázolásánál, és így, kényszerűen, a megoldásuknál is. Ha egy pillanatra a környező, volt szocialista országokat szemügyre vesszük, hamar kiderül, hogy a „túl sok intézet/történész foglalkozik jelenkorkutatással” feltételezés nem állja meg a helyét. Például Csehországban a 2008-ban alapított Totalitárius Rendszereket Kutató Intézetnek mintegy 150 munkatársa (nem számítva a cseh állambiztonsági levéltárat, amely ugyancsak az intézetnek van alárendelve, önmagában mintegy 130 munkatárssal), az ottani akadémia keretében 1990 óta működő Jelenkörtörténeti Intézetnek pedig kb. 70 munkatársa van, vagyis a jelenkorral ott jóval többen foglalkoznak, mint Magyarországon. Mindazonáltal csak sajnálni tudjuk, hogy Romsics Ignác előadása és felvetései nem keltettek valódi vitát a konferencia résztvevői között, izgalmas lett volna mások véleményét is megismerni.

Az első hallásra kissé enigmatikusnak tűnő „nemzetközi beágyazottság” témáját Gyáni Gábor boncolgatta a konferencia sorrendben második főreferátumában. Anélkül, hogy e beágyazottság általa felsorolt ismerveit és láttelelet részleteiben közreadnánk, érdemes a tanulásgként megfogalmazott kérdést feltennünk: vajon kiszabadítható-e a történetírás abból a kalodából, amelyet a 19. század nemzetre fókuszáló ethosza, a nemzeti legitimációs küldetés írt elő neki.

A honi történettudomány ugyanis – Gyáni szerint – e küldetésnek az igáját nyögi mindmáig. Nyilvánvaló, hogy az a tudomány, amely születését voltaképpen ennek, a nemzet identitásának folyamatos definíciójára éhes igénynek köszönheti, nehezen képes megszabadulni a lassan 200 éve előírt missziótól, különösen, hogy ez az igény különböző, változó fórumokon azóta is újjáéled. (A róka fogta csuka, csuka fogta róka esete – hiszen ha a történettudomány nem játszaná folyvást a nemzeti história legitimátorának a szerepét, korántsem bizonyos, hogy az erre irányuló elvárás túlélne a visszautasítását.) Ezt a szerepet azért lenne érdemes megkérdőjelezni, mert – Gyáni előadásában – sokszor ez az oka a nemzetközi szintéren való helytállás ab ovo lehetetlenségének. A nemzetbe zárt történetírás ugyanis képtelen a perspektívaváltásra, a komparációra, az önreflexióra. Mindebből súlyos praktikus nehézségek fakadnak: történetalkotó fogalmaink némák maradnak a nemzetközi tudományos életben, ahogy ez utóbbi elméletei, fogalmai, eredményei is süket fülekre találnak a nemzet köldökét kitartóan szuggeráló történettudományban.

A nemzetközi beágyazottságot és a rendszerváltás hatását vizsgáló délelőtti főblokkban Romsics és Gyáni előadásait Veszprémy László, Hunyadi Zsolt és Trencsényi Balázs kommentárjai egészítették ki. Veszprémy a hadtörténetben a rendszerváltás után beállt hazai változásokat mutatta be, Hunyadi és Trencsényi a nemzetközi beágyazottság kérdéséhez szólt hozzá. Utóbbi témánál maradván az

előadó és a felkért hozzászólók nagyjából egyformán ítélték meg a magyar történettudomány beágyazottságának kérdését. A diagnózis nagyon egyszerű és szomorú: a magyar történettudomány lényegében alig része a nemzetközi tudománynak, eredményeink kevésbé jelennek meg a nemzetközi „történettudományi piacon”, és a nemzetközi termékek hazai recepciója is lehetne sokkal alaposabb és szélesebb körű. A képet színezi ugyanakkor, hogy a középkor kutatói még mindig inkább jelen vannak a nemzetközi terepen (lásd Leeds, Kalamazoo évente megrendezett konferenciái), mint az újabb korokkal foglalkozók. Trencsényi Balázs – Gyáni Gáborhoz hasonlóan – arra is felhívta a figyelmet, hogy a nemzetközi beágyazottság önmagában nem jelent szakmai, tudományos értéket, sokkal inkább lehetőséget. Lehetőséget a másként írásra, a források másként való megszólaltatására.

További fontos szempont, hogy a beágyazottság elérése komoly tudományos erőfeszítéseket is kíván, és nem csak nyelvi készségeket, hiszen a hazai történettudomány fogalomrendszere és problémaérzékenysége a korszakok többségében nem kompatibilis a nemzetközi problémákkal és fogalmakkal, és ez a különbség nem csupán Magyarországra, hanem az összes európai országra jellemző. A saját fogalmakba, forráscsoportokba való bezárkózás nyugat-európai országokban is ismert jelenség. Ráadásul egy egyenlőtlen hierarchia is érvényesül a társadalomtudományokban: az angolszász dominancia miatt már a németeknél jelentkezik a nemzetközi beágyazottságbeli deficit. Erre lehetne megoldás magyar nézőpontból a regionális szintű együttműködések erősítése, legalábbis Trencsényi szerint. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a nemzetközi beágyazódásnak ára is van: gyakran együtt járhat egy hazai „kiágyazottsággal”, a magyar tudományos életből való eltűnéssel.

Az „elmaradottságunk” megállapítása, árnyalása és magas szintű problematizálása mellett csupán mérsékelt hiányérzete maradhatott a hallgatónak, néhány „praktikus” szempont szó nélkül hagyása miatt. Ezekből az első, hogy nem Magyarország az egyetlen, amely tudását, Kelet-Európáról szóló történeteit a nemzetközi szintéren el szeretné mesélni. 1989 után egyre fokozódó versenyben kell erre újra és újra kísérletet tennie. Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Románia stb. komoly erőfeszítéseket fejtenek ki, hogy országuk történetét a saját szempontjaik szerint ismertessék a nemzetközi tudományos közvéleménnyel. Másodsorban nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a rendszerváltások után az egész kelet-közép-európai régió politikai érdekessége fölöttébb gyorsan csökkent, ami magával hozta a régió iránti történettudományos érdeklődés – és a nyomában járó anyagi források – apadását. A Kelet- és Közép-Európát hagyományosan leginkább szem előtt tartó Németországban például sorra zárják be, alakítják át a térségünk történetével foglalkozó tanszékeket, s eközben a DAAD magyarok számára elérhető ösztöndíjainak száma is csökken. Hasonló tendenciák figyelhetők meg más európai vagy észak-amerikai országokban is. A magyar történettudomány gyenge nemzetközi beágyazottsága tehát ezeknek is köszönhető. Harmadrészt sajátosan magyar probléma a külföldön idegen nyelven megjelent, magyar történészek által írt munkák elégtelen menedzselése. Ennek illusztrálására legyen elég megidézni Romsics

Ignácnak a rendszerváltásról írott munkáját, amely 2006-ban jelent meg német nyelven (Romsics, Ignác: *Es war einmal... Ungarns Aufbruch zur Demokratie*. Herne: G. Schäfer Verlag, 2006), és amelyre mindmáig – az MTA Köztestület Publikációs Adattára szerint – összesen hárman hivatkoztak külföldön. Ahogy a példa is világossá teszi, nem elég egy érdeklődésre számot tartó könyvet csak lefordítani és megjelentetni: gondoskodni kell arról is, hogy a könyv – a hatalmas kínálatban – eljusson a potenciális olvasóközönséghez.

Ami a beágyazottságot tematizáló blokkot követő hozzászólásokat illeti, az egyszeri hallgatónak különös benyomásai támadhattak. A résztvevők közül több szakmai vezető is deklarálta, hogy a saját intézetének semmiféle problémája nincs a nemzetközi tudományos életben való jelenléttel, a kapcsolatok aktívak, dinamikusak. Egy a teljes mezőnyre rálátással nem rendelkező laikus számára mindez fölveheti a kérdést, hogy vajon a nyilatkozók a kevés kivételhez tartoznak, vagy az előadókhoz képest lényegi véleménykülönbséget demonstrálnak megszólalásukkal a beágyazottság minősítését illetően, esetleg a már idézett „önreprezentáció” gyakorlásának lehettünk tanúi.

A konferencia második fő témaköre a korok és a korszakolás historiográfiai problémája volt. Talán nem közömbös a megfigyelés, miszerint a téma első előadójaként egy önmagát – túlzó minősítéssel – outsidernek tekintő szakember kapott szót. Kisantal Tamás, bár munkássága sokszor érint történettudományosan is megfontolandó kérdéseket, s ő maga többször adott már ki historiográfiai munkákat is, elsősorban irodalomtudós. (Felkérése jó példája az *Aetas* interdiszciplináris nyitottságának.) Kisantal diszciplínán kívülsége, csakúgy, mint a másik főreferátum gazdájának, Kövér Györgynek az alapfölvetése – szükség van-e egyáltalán bárminemű periodizációra –, amelyet ő maga ugyan megválaszolatlanul hagyott, illetve a felkért hozzászólók reakciója („Köver György bizonyára nem gondolta komolyan a kérdését”) azt sejtetik, hogy a korszakolás követelményére nézve közmegegyezés uralkodik a történészek körében: korszakolás van, a korszakolás adott, a korszakolás szükséges. A kérdés csak az, mihez viszonyítunk a korszakok kialakításakor, illetve fontos, hogy ne tévesszük szem elől a tényt: a korszakok mindig konstruáltak.

Hogy a korszakolás mégis vita tárgyává tehető, az minden föelőadó és hozzászóló (Galamb György, Czoch Gábor, Tomka Béla) eszmeifuttatásából egyértelműnek tűnt. A témát illetően számos elméleti és gyakorlati reflexióról szó esett, ezek közül két szemléletes és igen hasznos meglátást idéznénk föl. Az egyik Czoch Gábor kevésbé teoretikus, ugyanakkor rendkívül praktikus javaslata Paul Veyne nyomán, miszerint tekintsük a korszakolást olyan gesztusnak, amellyel a történész kijelöli „vadászterületét”. (Másképpen: a korszak hovatovább egy rét, amit a történész szimatoló vadászbeként megjelöl.) További fontos észrevételként Kövér György és Tomka Béla is kitért rá, hogy a társadalomtudományos alapon nyugvó történetírásnak ideje lenne feladni az idomulást a politikátörténet korszakolási gyakorlatához, hiszen saját megállapításai gyakran egészen más *aeta*-sok körvonalazását igényelnék.

A késő délután kezdődő kerekasztal-beszélgetés tette fel a koronát az *Aetas* jubileumi konferenciájára. (Bár „koronát” emlegetve nem elhanyagolható az a gondosság sem, amellyel ebédkor és a kávészünetekben jól tartották a hallgatóságot Szegeden.) „Diákfolyóiratok a rendszerváltás előestéjén” címmel az *Aetas* mellett (Bellavics István képviselőjében) helyet kapott a kerekasztalnál a *Századvég* (Gyurgyák János), a *Sic Itur ad Astra* (Szilágyi Márton), a *Harmadkor* (Takáts József) és a *Határ* (Valuch Tibor) is. Valamennyi folyóiratot a nyolcvanas évek közepe táján alapították – szegedi, debreceni, illetve budapesti – egyetemi hallgatók, valamennyiben közös volt a régi struktúrák átlépésének és a fogalmak tisztázásának szándéka, és hasonló nehézségekkel is kellett szembenézniük az alapításuk, majd a működésük során. A beszélgetést vezető Bárdi Nándor – maga is volt *Aetas*-szerkesztő – még a lapok képviselőinek megszólalása előtt olyan beható áttekintést adott a nyolcvanas évek Magyarországnak egyetemi – és vele együtt politikai és társadalmi – világról, hogy annak írott változatát bármelyik társadalomtudományi lap boldogan fogadná közlésre. Már csak ebből a szempontból is szerencsés, ha az *Aetas* egy következő száma az egész konferencia anyagát közzé fogja tenni.

A beszélgetésben megjelenő folyóiratok képviselői egyenként is elmesélték „saját történeteiket”, megemlékezve a főbb szereplőkről, lapjuk profiljáról, célkitűzéseiről és persze saját szerepükről is. Az elbeszélések két visszatérő eleme azonban talán általánosan is érdekes. Az egyik a nemzedékiség szempontja: vajon nemzedéki lapok voltak-e ezek, s egyáltalán volt-e nemzedéke ennek az időszaknak. A másik e lapok helye a megszólalók saját életútjában: az egyetemi folyóiratuk és a szakmai identitásuk viszonya. (E két szempont persze össze is ér, hiszen mindkettő az önazonosság kérdésének egy-egy szelete.) A műfaj természetesen nem tette lehetővé, hogy részletesen kifejtsek, mit értenek nemzedék alatt, hol kezdődik, meddig tart egy nemzedék – nem is ez volt az alapkérdés –, de annyi kiderült, s hallgatóként elgondolkodtató volt, hogy nem egyféleképpen értelmezik, használják a fogalmat. Ennél egységesebb volt a megszólalóknak az egykori folyóiratukhoz való viszonya. Az ifjúkoruk szárnypróbálgatásaira mosolyogva emlékezők narratíváit csak Gyurgyák János törte meg, amikor kijelentette, hogy ő ma nem érzi az identitása részének valamikori lapját. Az estébe nyúló beszélgetéssel tehát a konferencia eljutott a magyar történetírás szigorúan tudományos szempontú állapotfelmérésétől az egyéni szakmai identitásokig.

Mindent összevetve kijelenthetjük, hogy az *Aetas* május végén különös ajándékkal örvendeztette meg a hazai történetírást. Lehetőséget és fórumot adott a történészek számára, hogy elgondolkozzanak hivatásuk legfontosabb kérdéseiről, s tegyék hozzá, az önismeretnél és az önkritikánál egy tudomány és irodalom határán billegő professzionának semmi sem lehet fontosabb. Ráadásul a negyedszázad ünneplése, amely egy folyóirat életében legalábbis már érett kornak minősül, témamegjelöléseivel olyan óhajt tárt a nyilvánosság elé, amely újra csak nélkülözhetetlen egy vitális, frissülésre kész tudományosság számára: hogy a helyzetünkkel való szembenézés mellett szüntelenül keresnünk kell a „szabadulás útját” – a szabadulást a politika befolyásától, a szabadulást a provincializmustól, és a szabadulást a saját hagyományoktól is, ha azok megbéklyózzák a gondolkodásunkat.

Együttélés vagy elkülönülés?*

Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende (eds.): Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe.

Historical Urban Studies Series, Ashgate, Farnham, 2009. XVIII; 263 oldal.

Elkülönítés és befogadás, másság és hasonulás, együttélés és üldözés a csomópontjai annak a középkori városi multikulturalizmus és sokszínűség megélését vizsgáló tanulmánykötetnek, amely egy 2003-ban, a Közép-Európai Egyetemen megrendezett konferencia előadásai közül fog össze egy tucatnyit.¹ Jelen kötet az Ashgate Kiadó várostörténeti sorozatába illeszkedik, amely kronológiailag átfogó, újfajta kérdésfelvetést követő és Nyugat-Európán kívülre is nyitott tanulmányköteteket és monográfiákat foglal magába. A konferenciakötetek műfajából fakadóan a kötetben szereplő tanulmányok némiképp aránytalanul, ám rendkívül széles fedik le az egész közép- és kelet-európai régiót, hiszen egy-egy írás foglalkozik az eszt, lengyel, bolgár, szlovén, görög, dalmáciai, német városokkal, öt szerző pedig magyar témát dolgoz fel. Mind a konferencia, mind a tanulmánykötet módszertanában szándékoltan az interdiszciplinaritást helyezte előtérbe, a történettudomány mellett elsősorban a régészet és a művészettörténet megközelítésmódjai jelennek meg.

A konferenciakötetek elején megszokott programadó, problémafelvető, szintetizáló bevezetést Derek Keene jegyzi. Egyrészt körüljárja saját témáját, és elsősorban London példáján keresztül rámutat arra, hogy a bevándorlás logikája, az azonos területről érkező hullámok miként alakítanak ki képlékeny körvonalú, de mégis elkülöníthető etnikai (és foglalkozási) zónákat az egyes nagyvárosok terén belül már az iparosodott városok kora előtt is. Másrészt megalapozza a kelet-közép-európai területtel foglalkozó régió- vagy esettanulmányok eredményeit, hogy összeurópai kontextusba helyezi a városi sokszínűséghez kapcsolódó jelenségeket: a soknemzetiségű metropoliszok sorában Velence, Brügge és Antwerpen mellett felsorakoztatja Prágát, Dubrovnikot, Lvóvot és Budát, majd rámutat a régió sajátosságaira, a bevándorlókat vonzó kisebb népsűrűsége, a kereskedelem működésének eltérő feltételeire és területeire vagy a nemesfémbányászat szerepére. Röviden felvázolja az ide érkező idegenek összetételét és betelepülésük kronológiáját. Végül pedig kitér a bevándorló csoportok beilleszkedésének módozatait (a kötet címében felvetett integráció – szegregáció –

* Írásom a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A konferenciáról a *Korall* 11–12. számában jelent meg beszámoló Szende Katalin és Nagy Balázs tollából „A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban” címmel (264–269).

asszimiláció hármását) befolyásoló tényezőkre, amelyek közül a csoportkohéziót emeli ki. Az erős belső kötődésű, gazdag, saját intézményekkel, fejlett kultúrával rendelkező csoportok, áttekintése szerint, tovább megőrzik különállásukat, mint a gyenge kötődésű, lazább csoportosulások.

A kötetben szereplő tanulmányok sokszínűségük mellett három, többé-kevésbé elkülöníthető kérdésfelvetést követnek. Egy részük elsősorban azonosítani próbálja a városokban élő különféle csoportokat, bizonyítani létüket, pontosítani számarányukat, megragadni az ebben végbemenő változásokat. Felicitas Schmieider a Német-római Birodalom nyugati és keleti határa mentén fekvő területek etnikai kisebbségeit veszi számba tanulmányában, és a szászországi vendek, az észak-német skandinávok, a kölni itáliai és angol kereskedők példáján keresztül rámutat, hogy ezeknek a csoportoknak a hatása eltörpül az egyes német fejedelemségek különbözősége, illetve a keletre irányuló német kivándorlás mértéke mellett. A tanulmány így valójában ellenpontoszza a többi elemzésben bemutatott közép- és kelet-európai helyzetet. Anti Selart írásában a livóniai városok etnikai összetételéről különféle elszórt okleveles említések mellett olyan szisztematikus források tanúskodnak, mint a rigai adósok könyve a 13–14. századból. Az itt felbukkanó orosz keresztnevek vagy az orosz városnegyedre történő utalások bizonyítják az orosz kereskedők jelenlétét, ám az arányok pontos meghatározását nem teszik lehetővé. A középkor végére ezek az orosz elemek lényegében eltűnnek, feltehetőleg katolizálnak, ugyanis a katolikus egyházi intézményekben való részvétel szorosan összekapcsolódott a polgárjog megszerzésével, az emancipációval. A livóniai városlakókat megosztó törésvonal ekkorra a német és a nem német (észt, finn, orosz) lakosság között húzódik, s az utóbbi kategória integrálja a korábban elkülönülő elemeket is. Az adójegyzékek névanyagának értékeléséből indul ki Boris Golec is a mai Szlovénia (középkori Krajna és Stájerország) városait vizsgálva. Elismeri ugyan, hogy a nevek írásmódja nem biztos mutatója viselőjük etnikai hovatartozásának, mégis a vezeték- és keresztnevek vizsgálatára támaszkodva mutatja be, hogy a német és szláv lakosság aránya két minta mentén rendeződik: a stájer városokban a német többség túlnyomó, néhány tucat százaléknyi szláv lakossal, a krajnai városokban pedig fordítva. Mind a problémafelvetés (nem a középkorban összefüggő területi egységeket vizsgál), mind az alkalmazott módszer relevanciája megkérdőjelezhető tehát.

A magyar városok kialakulásában szerepet játszó etnikai csoportokról Petrovics István írt tanulmányt, aki nagy teret szentel az általános tényezők bemutatásának és a 11–12. századi latin, majd a 13. században megerősödő német betelepülés mozgatórugóinak, s ennek fényében mutat rá – az okleveles anyag említéseire és a tizedjegyzékekre alapozva – a dél-magyarországi városok eltérő fejlődésére. Itt ugyanis nincsenek bányavárosok, így alapvetően magyar lakosságú mezővárosok kialakulása figyelhető meg, ahol majd csak a középkor végétől kezdődően válik erőteljesebbé a szerb és román népesség betelepülése. A többi tanulmány megközelítésmódjával ellentétben Nagy Balázs egy speciális műfaj, az útleírások segítségével vizsgálja meg, vajon milyen következtetések vonhatók le

a külső szemlélők beszámolóí alapján a 10–15. századi magyar városok jellegével kapcsolatban. Elemzése szerint a rövid leírások tényanyaga mellett az utazók hallgatása és egymásnak ellentmondó állításai is beszédesek lehetnek – rámutatnak például a nyugati és keleti városmodellek eltéréseire. A 14. századra szerinte a magyar városok már a nyugatihoz hasonló jelleggel bírtak. Az elszórt említések pedig megerősítik a sokféle eltérő etnikumhoz tartozó városi lakosság képét.²

A tanulmányok másik csoportja a hatalmat helyezi a vizsgálódás középpontjába, és azt mutatja be, milyen módon kezeli a városi vezetés az ott élő vagy épp beköltözni szándékozó csoportok etnikai és vallási különbözőségét. A galíciai Lvóv/Lemberg esetében Olha Kozubska-Andrusiv rámutat, hogy a 14. században alkalmazott magdeburgi jog kedvező keretfeltételeket teremtett a városi sokszínűség gyakorlatának, ám a 15–16. században, párhuzamosan a királyi hatalom meggyengülésével és a városok hanyatlásával, a német városi vezető réteg egyre hátrányosabb kereskedelmi feltételeket kényszerített a rutén, örmény és zsidó lakosokra, továbbá bizonyos városnegyedekre és utcákra korlátozta az ingatlanvásárlásaikat. Az alapvető választóvonalat így a katolikus – nem katolikus csoportok között húzták meg. A 16. században erőteljessé váló szegregációs és jogfosztó politika az örmény és rutén csoportok katolizálását és beolvadását eredményezte, az egyre népesebbé váló zsidó közösség viszont saját kulturális identitását megerősítve különálló csoportot alkotott. A középkori Raguza/Dubrovnik városi politikája Zdenka Janeković Römer szerint a befogadás és a szegregáció kulcsszavai köré épült fel. A legfontosabb szempont ismét a vallás volt: a nem katolikusok (bogumilok, muszlimok, zsidók) nemcsak hogy polgárjogot nem kaphattak, de az éjszakát sem tölthették a városfalon belül, ám jogvédelmüket ebben az esetben is biztosították. A raguzai identitásban elsősorban magához a városköztársasághoz, majd a katolicizmushoz, Dalmáciához, végül a Magyar Királysághoz tartozás jelentette a kapaszkodót: ezek az elemek határozták meg a városba látogató vagy ide költözni szándékozó idegenek befogadását is. Hasonlóan a befogadás és a szegregáció közös alapelvei, illetve a vallási identitás kulcsszerepe figyelhető meg a bulgáriai városokban: a 13. században megfogalmazott szabály az idegenek befogadását, ám térbeli elkülönítését rendelte el. Kazimir Popkonstantinov és Rossina Kostova a meglehetősen szűk, leíró vagy normatív forrásanyag mellett néhány fontosabb város térszerkezetét, régészeti maradványait és feliratos emlékeit is elemzi, hogy ezek alapján rámutasson, valóban megfigyelhető a kisebbségi csoportok – zsidók, örmények, latinok és nomádok – szegregált letelepedése az egyes városokban, illetve az intézményi integráción keresztül a vallási asszimilációjukra való törekvés. Egy kívülről érkező hatalmi központ stratégiáit vizsgálja Nada Zečević tanulmánya, aki az itáliai Tocco család nyugat-balkáni uralmát elemzi. Véleménye szerint a Toccók gyarmatosítóként érkeztek az epiroszi

² Nagy Balázs tanulmányának átdolgozott változata a *Korall* 38. (2009. december) számában is megjelent „A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban” címmel (79–90).

városokba, ennek megfelelően alapvetően szegregációs politikát folytattak, és a kezdeti békés szimbiózist követően a helyi városi elitől elzárkózva építették ki hatalmukat.

Laszlovszky József írása a legújabb budai és visegrádi régészeti kutatások eredményeit értelmezi, és szintén a hatalom társadalom- és térszervező stratégiáit vizsgálja, ám egészen más problémafelvetés mentén. Nem eltérő etnikai és vallási csoportok egymás mellett élésének gyakorlatát elemzi, mint az előző tanulmányok, hanem azt mutatja be, hogy egy adott történelmi helyzetben a királyi akarat milyen módon alakította át tudatosan a város terét. Az építkezési fázisok pontos azonosítása, a vizsgált épületcsoportok alaprajzának és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésének értelmezése által arra a következtetésre jut, hogy egyazon minta figyelhető meg mindkét esetben: a korábbi városias területek helyén egyrészt tovább terjeszkednek a királyi rezidenciák, másrészt viszont, ehhez kapcsolódva, a város és a palota közé beékelve királyi alapítású egyházi létesítmények (ferences kolostorok, kápolnaépület) bontakoznak ki, amelyek egyfajta közvetítő zónát képeznek a városi rész és a királyi területek között.

Ez a várostopográfiával foglalkozó tanulmány némiképp átvezet a kötet harmadik megközelítésmódjához, amely nem az egyes csoportok azonosítását vagy a velük kapcsolatos hatalmi stratégiák megragadását tűzi ki fő céljául, hanem a városi sokféleséghez kapcsolódó társadalmi gyakorlatok (térbeli elhelyezkedés, nyelvhasználat) és reprezentációk (képi ábrázolások) működését elemzi.

Végh András írása azt mutatja be régészeti és írásos források alapján, hogy milyen logika szerint rendeződik át Buda lakossága a 14. és a 16. század között. Ez az időszak jelenti az etnikailag meghatározott városnegyedek kialakulását, ami a város egyházi egységeit is meghatározza: ekkor formálódik a német és a magyar plébániák és városnegyedek jól megragadható elkülönülése, ami szorosán kötődik a városi vezetés intézményes formáinak paritásos alapú átszervezéséhez. Szende Katalin tanulmánya a középkor végi magyar városokban megfigyelhető nyelvi sokszínűség komplex vizsgálatát valósítja meg. Rámutat, hogy a nyelvhasználat nem feltétlenül egy bizonyos etnikumhoz való tartozást fejez ki, hanem társadalmi helyzettől, nemtől, tevékenységi körtől, politikai erőviszonyoktól függ. Ugyanazon személyek más-más szituációban más nyelvet használnak (diglosszia), sok a több nyelvet felvonultató szöveg, az eltérő tevékenységek alapján pedig megállapítható az egyes nyelvek presztízsének hierarchiája és társadalmi felhasználásának köre. A nyelvhasználat megváltozása tehát nem egyszerűen az asszimiláció mutatója, hanem sokkal összetettebb viszonyrendszerek és stratégiák eredménye. Gerhard Jaritz közép-európai ikonográfiai anyagon keresztül elemzi a városi társadalomban egymás mellett élő, látványosan vagy épp alig megragadhatóan elkülönülő csoportok képi megjelenítésének módozatait. Az azonosító jelek, bár eltérő kategóriákra (koldusok, erkölcstelének, eretnekek, zsoldosok) vonatkoznak, gyakran meglehetősen hasonló eszközkészletre épülnek a ruházat, a gesztusok, az arcvonások terén, és így kelthetik a sokszínűségeen túl az általánosított Másik képzetét.

A tanulmányok alapján megszülető összkép egyik legfontosabb eleme a régió városi lakosságának alapvető etnikai sokszínűsége. Az esettanulmányok mozaikjából kibontakoznak az északnyugat-európai városi helyzettől eltérő, közös jellegzetességek: egyrészt a nagy arányban keletre települő német (esetenként vallon) népesség jelenléte (szemben a nyugati városok itáliai, lombard kereskedőivel); másrészt a betelepülők privilegizált helyzete, magas aránya és a városi vezetésben betöltött szerepe; harmadrészt a falusi (illetve a falvakból városba áramló) magyar és szláv lakosság, valamint a gyakran német vezetésű városok közötti kontraszt.

Fontos jellegzetesség továbbá a vallási sokszínűség, a katolicizmus és az ortodoxia, a zsidók, muszlimok és bogumilok egymás mellett élése, ami (a zsidó közösségektől eltekintve) a nyugat-európai városokban egészen a 16. századig inkább a mediterrán területekre jellemző csak. A hatalmi stratégiákat vizsgáló szövegek éppen a vallási határvonalak meghatározó szerepét hangsúlyozzák: a lengyel, bolgár, dalmáciai és livóniai esettanulmányokban az identitást érintő behatások elsősorban a vallásváltásra koncentrálnak a térítés, az intézményi integráció, az elkülönítés módszerein keresztül – az etnikai, nyelvi identitásra nem vonatkoznak effajta kényszerek.

Ez utóbbi módszerek kapcsán felmerül az idegenekkel kapcsolatos általános attitűd kérdése a vizsgált területeken: vajon lehet-e a Nyugat-Európát jellemző „erőszak közösségeiről”, a 12. században kialakuló „üldöző társadalomról” beszélni a kötet esettanulmányai alapján.³ Köztudott, hogy a 13–14. században a Nyugaton egyre erősödő üldöztetést szenvedő, illetve a francia és angol királyságokból kiutasított zsidók éppen a befogadó kelet-európai területek felé áramlottak. Olha Kozubaska-Andrusiv írásában jelenik meg az a gondolat, hogy a Nyugaton a 14–15. században kialakuló, kizárásra épülő városi gazdaságpolitika a lengyel városokban csak a 16. századtól válik meghatározóvá. A többi elemzésben pedig a befogadás és a korlátozás dinamikus kettősségét emelik ki a szerzők, vagy éppen az egymás mellett élés, a közvetítés és a párbeszéd gyakorlatát.

A tanulmányok tematikájában emellett hangsúlyosan jelenik meg a városi tér és a különféle etnikai és vallási csoportok egymásra hatásának kérdése a városon belüli, funkcionálisan vagy társadalmilag elkülönülő zónáktól az „etnikai utcákon” és városnegyedeken keresztül a térbeli szegregáció hatalmi gyakorlatáig, nem is beszélve a régészeti vizsgálatok magától értetődő módszertani térközpontúságáról. Úgy tűnik, a társadalmi térhasználat egy ideje előtérbe kerülő problémafelvetése itt is jól alkalmazható elemzési kereteket nyújt.

Véleményem szerint alapvetően megoldatlan marad a kötet címében felvetett három jelenség, a szegregáció, integráció és asszimiláció tudományos kezelése. Egyrészt megfigyelhető, hogy a tanulmányok felében meg sem jelennek ezek a fogalmak – szerzőik a városi társadalom sokszínűségét más-más szempontok szerint közelítik meg. Másrészt nem kerül sor a három fogalom értelmezésére,

³ Moore, Robert 1987: *The Formation of a Persecuting Society*. Blackwell, Oxford; Nirenberg, David 1996: *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton.

meghatározására, ami különösen az asszimiláció esetében jelent gondot. Utóbbi fogalom alapvetően más történeti korszak, a nemzetállamokhoz kapcsolódó 19–20. század és napjaink kapcsán vált alapos és kifinomult elemzés tárgyává, így adaptálásában, középkori jelenségekre alkalmazott felhasználásában rendkívül körültekintően kell eljárni. A szegregáció kifejezés középkori és kora újkori jelenségekre való alkalmazását Bernard Lepetit túlzottan modern jelentéstartalmakkal terheltnek ítélte egyik kritikai kommentárjában, amelyet éppen egy a város és az idegenek kapcsolatát vizsgáló konferenciakötethez fűzött.⁴ A helyzet módszerintelligens hasonlít a „középkori nyilvánosság” vagy „közvélemény”, a „kora újkori információs társadalom” szókapcsolatok alkalmazásához, ami mindig jelentős vitákat gerjeszt, ezért csak pontos értelmezéssel, tudatos, a bevett jelentésekre reflektáló indoklással érdemes használni.⁵ A szerkesztők előszavukban meg is pendítik a kifejezések problematikus jellegét, ám ennél nem lépnek tovább. Derek Keene bevezető tanulmánya ugyan megemlíti néhány módszertani problémát, de korántsem szisztematikusan járja körül azokat. Az egyes esettanulmányok általában minden kommentár nélkül alkalmazzák a kérdéses kifejezéseket, Anti Selart megkülönböztet intézményi és társadalmi asszimilációt, Nada Zečević írásában kifejezett affinitás fedezhető fel a terminológiai gazdagság iránt: a 14. századi városi folyamatokat az „interakció”, „szimbiózis”, „együttélés”, „kolonializmus” és „apartheid” fogalmakkal próbálja bemutatni. E kifejezéseket azonban ő sem értelmezi, meghatározásuk elmarad, és a lábjegyzetek is csupán egy-egy középkorász esettanulmány felé utalják tovább az olvasót. Mindezek ismeretében hasznos lett volna egy lezáró, értékelő tanulmányt illeszteni a kötet végére, amelyben helyükre kerülhettek volna a fogalmak, illetve az egyes ország- vagy várostanulmányok módszertani összevetésére is sor kerülhetett volna. Mindez annál is inkább kézenfekvő lett volna, mivel, amint az idézett konferenciabeszámolóból kiderül, a fogalmi pontosítás igénye már a záró kerekasztal-beszélgetésben felmerült, például Peter Johanek részéről (ez azonban, a szerkesztők szándéka ellenére, végül nem valósult meg).⁶

Alternatív megoldásként lehetett volna akár más címet is választani a kötetnek, hiszen amint Szende Katalin megfogalmazza rendkívül izgalmas és módszertanilag alapos tanulmányában: az asszimiláció és a szegregáció helyett a középkori városi élet fontosabb kulcsszavai a diverzitás, az együttélés, a többnyelvűség. Talán szerencsésebb lett volna ebből a szókörből választani, hiszen

⁴ Bottin, Jacques – Calabi, Donatella (éds.) 1999: *Les étrangers dans la ville: minorités et espace urbain du bas Moyen Age à l'époque moderne*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 12.

⁵ Például a Sorbonne-on működő Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris 2004 és 2006 között több műhelykonferenciát szervezett Patrick Boucheron és Nicolas Offenstadt vezetésével a középkori és kora újkori nyilvánosság témájában, ahol éppen ezt a problémakört járták körül esettanulmányok és elméleti előadások révén. A tanulmányok egy része elérhető: <http://expedito.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/lamopEE.htm>. (Utolsó letöltés: 2010. június 29.)

⁶ Szende Katalin – Nagy Balázs 2003: A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban. *Korall* 11–12. 269.

magának a konferenciának az eredeti problémafelvetése is a városi sokféleség, változatosság köré épült fel, ahogyan az a szerkesztői előszóból kiderül.

A terminológia bizonytalansága ellenére a tanulmánykötet több szempontból is fontos hozzájárulást jelent a nemzetközi történettudományhoz. Az elmúlt egy-két évtizedben, úgy tűnik, megszorodott az olyan kezdeményezések száma, amelyek a kelet-közép-európai régió korai történetét próbálják világnyelven is elérhetővé tenni, mégpedig egy-egy konkrét, friss probléma köré felépítve, mint amilyen a felekezeti identitás, a kora középkori államok kialakulása vagy éppen az írásbeli mentalitás (*literate mentality*).⁷ Ezek a kötetek választ jelenthetnek az olyan gondokra, mint a régió historiográfiai eredményeinek kimaradása a nemzetközi tudományosságból, a régióon belüli együttműködés hiányosságai, illetve az újszerű kérdésfelvetések viszonylagos háttérbe szorulása az egyes nemzeti történetírásokban.

A szerkesztők láthatóan szemük előtt tartották ezeket a felhasználói szempontokat, és ennek függvényében több tudatos és egyenletesen végigvezetett döntést hoztak a kötet szakapparátusa és szerkezete tekintetében, amelyek hozzájárulnak a fent vázolt igény kielégítéséhez. Jól látható, hogy a hivatkozott szakirodalom esetében törekedtek a világnyelven elérhető szövegek felvonultatására, a térség nyelvein szereplő bibliográfiai tételek címét pedig angol fordításban is megadják. Derek Keene bevezető írása jó alapot teremt a régió speciális vonásainak az összeurópai kontextusba illesztésével, néhány esettanulmány pedig rövid várostörténeti vázlattal indít. Szerencsés az egyes tanulmányok szövegéhez kötődő térképek alkalmazása bizonyos esetekben – talán még hasznosabb lett volna beilleszteni a kötetbe néhány, az egész régiót vagy legalább a vizsgált területet egységesen lefedő térkép vázlatot. Megkönnyíti az adatok feldolgozhatóságát a helynevek lehető legtöbb alakjának megjelenítése is.

Mivel a tanulmányok meglehetősen szűk területre, egy-egy ország, táj vagy éppen város vizsgálatára korlátozódnak, a Derek Keene felvezető írásánál bővebb regionális összevetés, az eredmények átfogó, komparatív bemutatása még várat magára: a szintézisalkotáshoz azonban nyilván alaposabb országtanulmányokra, további közös konferenciákra és együttműködésre lesz majd szükség. Fontos módszertani eredménye ugyanakkor a kötetnek, hogy rávilágít, milyen eltérő forrásadottságokkal kell megbirkóznia a régió középkorász kutatójának, hogy ki tudja pótolni a nyugati várostörténet-írásban szokványos leíró vagy szeriális források jól ismert hiányosságait a topográfiai és régészeti adatok, a névanyag, a képi források, a fennmaradt szövegek nyelvének vizsgálatba vonása révén. A kötetben hangsúlyos szerepet játszó interdiszciplinaritás ilyen viszonyok között nem egyszerűen divatos vagy hasznos, hanem egyenesen létkérdés.

Novák Veronika

⁷ Adamska, Anna – Mostert, Marco 2004: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Brepols, Turnhout; Curta, Florin (ed.) 2005: *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. University of Michigan Press, Ann Arbor; Craciun, Maria – Ghitta, Ovidiu – Murdoch, Graeme (eds.) 2002: *Confessional Identity in East-Central Europe*. Ashgate, Aldershot.

A szappantartó, a panel patent és az LTP

N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2008. 172 oldal.

Egy utcai bódé, egy benne található pattogatottkukorica-készítő gép, egy elemes panellakótelep-építőjáték, egy kád alakú szappantartó, egy csomag panel patent. A Frazon Zsófia által gyűjtött és a Néprajzi Múzeum kortárs gyűjteményében elhelyezett tárgyak látszólag teljesen függetlenek egymástól, de Frazon értelmezésében közös kulturális diskurzusba kerülnek a magyarországi lakótelepi életmód töredékeiként. A kiragadott tárgyak heterogén jellegükkel jól illusztrálják az N. Kovács Tímea által szerkesztett *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai* című tanulmánykötetet. A 2006-os tanév tavaszi szemeszterében a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének azonos címmel megrendezett előadásorozatán alapuló kötet, a címegezés ellenére tartalmában és célkitűzéseiben is különbözik az egyetemi kurzustól. Míg utóbbi a modernitás laboratóriumaiaként a lakótelepek mellett a gyárakat is tárgyalta, addig a könyv már csak a mostanában a városszociológiai szakirodalom erőterébe került lakótelepekre fókuszál.

Az elmúlt pár évben több monográfia és tanulmánykötet is foglalkozott az iparosodó modern városok, illetve szűkebb értelemben a szocialista városépítéssel legfőbb produktumával, a lakóteleppel, valamint annak 21. századi „metamorfózisával”, a lakóparkkal.¹ A téma iránti felerősödött érdeklődést jelzi az is, hogy az *Urbs* 2009-es számában Szívós Erika áttekintő tanulmányt közölt a hasonló témájú könyvekről. Míg a Szívós által is tárgyalt munkák inkább a lakótelep-jelenség társadalomtörténeti kontextusba helyezésével foglalkoznak, illetve a telep-szerű építkezés múltjával, valamint legújabb kori megfelelőivel, a lakóparkokkal, addig a pécsi szerkesztésű kötet sokkal szélesebb diszciplináris keretben, a lakótelep művészi reprezentációit is hangsúlyozva reflektál a problémára. Az egyetemi előadásorozat előadóival nagyrészt megegyező szerzői gárdától olvashatunk különböző városok lakótelep-építkezéseihez kapcsolódó esettanulmányokat, az oral history eszköztárát felhasználó gender-szempon-tú értekezést, több filmelemzést és a lakótelep művészeti alkotásá alakulását bemutató írást.

¹ Cséfalvy Zoltán 2008: *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Gondolat Kiadó, Budapest; Csizmady Adrienne 2003: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest; Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest; Ferkaei András 2005: *Lakótelepek*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest; Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon, 1850–1945*. Terc Kiadó, Budapest; Preisch Gábor 1998: *Budapest városépítészete 1945–1990. Tanulmányok*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest; Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.

A tanulmánykötet N. Kovács Tímea bevezetőjével kezdődik, amelyből kiderül, hogy a vállalkozás célja egy sztereotípiáktól mentesebb, árnyaltabb kép festése a köztudatban gyakran a modern város sivárságát, monotonitását, embertelenségét megtestesítő lakótelepekről. Ebben segít az interdiszciplinaritás, a különböző korokból és terekből vett példák, illetve a lakótelep metaforává, művészi reprezentációvá válásának sokrétű értelmezése. A bevezető tanulmány végén elhangzó kérdésre azonban, hogy miként érdemes bánni a modernitás *emlékműveiként* interpretált épületekkel, vajon megőrzésre vagy pusztulásra ítélessenek-e, a könyv, véleményem szerint – talán épp szerzteágazó témája és megközelítésmódja miatt – nem tud igazán választ adni.

A kötet első felében inkább a lakótelepek keletkezésének első, rendhagyó vagy éppen a szocialista városmodell számára tipikus eseteiről olvashatunk. Kerékgyártó Béla, aki a Műszaki Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének docense és többek között építészettörténettel, építészet és nyilvánosság viszonyával, valamint Berlin urbanisztikai változásaival foglalkozik, írásában a lakótelep eszméjének kiformalódását vizsgálja. Tanulmányában, amely összefoglalóként is szerepelhetne egy várostörténeti vagy városépítészeti tankönyvben, koherens kép rajzolódik ki a „totális érvényesség” nevében létrehozott lakóhelytípusról. A korai utópisták falanszterelképzeléseitől és a 19. században épült munkáskolóniáktól kezdve a 20. század eleji szociálreformer elképzelések, legfőképpen a Le Corbusier (például a *Vers une architecture* című munkája) révén az 1920-as években általánossá vált holland és német telepépítésekig Kerékgyártó az „új építészet” meghatározó állomásait követi végig. Míg az 1920-as évektől egyre nagyobb hatást kiváltó új lakásforma ideológiai háttere Franciaországban született – Le Corbusier „függőleges városa”, vagyis a marseille-i La Cité Radieuse² máig kitüntetett figyelmet élvez az urbanisták körében –, addig, Kerékgyártó szerint, a lakótelep-építés laboratóriumává inkább Berlin vált. A szerző által sokat kutatott, jól ismert város jó esettanulmány lehet tehát a várospolitika, a világháború utáni nehéz gazdasági helyzet adta beruházási lehetőségek és a korabeli építészetelmélet között húzódó erőviszonyok ábrázolására.

Havasréti József, a lakótelep-narratívában kivételnek számító nagykanizsai MAORT-telepről (Magyar–Amerikai Olaj Rt.) szóló írásában a jelenség „luxus” válfajának történetét írja meg. Havasréti, aki az eredeti előadássorozatnak helyet adó tanszék docense, ezzel az írással kis kitérőt tesz általános vizsgálódásai, az alternatív nyilvánosság, az avantgarde és neoavantgarde kultúra kutatása mellől. A témaválasztás elsöre szokatlan: az olvasó csodálkozhat, hogy mit keresnek a tágas, villaszerűen kialakított, népszerű építészeti (szecessziós, „Kozma-barokkos”) stílusjegyeket viselő házak a lakótelepek sorában, de a szerző finom közéletésében a „mikrovilágok” „laboratóriumi jellege” és „glokális” karaktere igazolják a téma helyét a kötetben. A nagykanizsai villanegyed ugyanis, jóllehet nem munkások, hanem magasabb rangú tisztviselők számára épült, ugyanúgy példája

² <http://www.galinsky.com/buildings/marseille/> (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

a felülről tervezett lakóhelytervezésnek, mint az N. Kovács Tímea által bemutatott pécsi Uránváros.

N. Kovács szakavatott ismerője az új-mecsekaljai városrésznek, két szerzőtársával egy külön könyvet³ is szentelt a szocialista városépítészeti eszmények eme jellegzetes példájának. Az Uránváros története, többek között Michel de Certeau nyomán, „kulturális szöveggént” jelenik meg N. Kovács tanulmányában, aki a pécsi városnegyed példának használja ahhoz, hogy a politika, a történelmi emlékezet és a szimbolikus hatalom városi építészetben megvalósuló elképzeléseit ismertesse. Ahogy tehát „olvassuk” Új-Mecsekalját, úgy ismerjük meg az egyedülálló, kissé már szürreális keletkezéstörténetet, amely a szerző szerint a szocialista modernitás mítoszának tökéletes létrejöttét képviseli. A földönkívülieknek nézett, valójában ércek után kutató oroszok, a pályakezdő építész, Dénesi Ödön felemás szerepe, az emlékezetes nap, amikor az Uránváros első házainak átadására sor került (1956. október 23-án!), a kultikus helyszínek (a Mecsek áruház és a büféjében vásárolható Pepsi kóla) mind szórakoztató és plasztikus elemei a szövegnek, egyben személyes közelségbe hozzák a fél évszázaddal ezelőtti lakótelep- és városrész-építést. A személyességhez és a könnyebb megismerhetőséghez hozzájárulnak még az építészekkel, illetve az egykori vagy mai uránvárosiakkal készített interjúk idézett részletei, valamint a pontos és informatív képanyag. A cikk napjainkban különleges aktualitást is nyer: minthogy a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa projekt egyik legfontosabb fejlesztése éppen Uránváros közttereinek megújítását, központjának átalakítását tűzte ki célul, a történelmi narratíva megismerése újabb szempontokat adhat a frissen átadott uránvárosi terek vizsgálatához.

Bár a kötet nem tagolódik látványosan külön részekre, az általam első részként említett, inkább történelmi irányultságú elemzéseket tartalmazó egységben markánsan új hangot képvisel Frazon Zsófia etnográfiai megközelítésű írása. Frazon, akít a Néprajzi Múzeum munkatársaként, illetve a MaDok program⁴ felelőseként régóta foglalkoztat a kortárs (városi) kultúra néprajzi, illetve múzeumi interpretációja, a lakótelepek témaköréhez is a jellegzetes lakótelepi tárgyakon, illetve magán a panelfalon keresztül közelít. A részben banális, részben művészeti alkotásnak is számító tárgyak apropóján véghezvitt gondolatkíséret annak a kérdésnek a feltevése, hogy vajon létezik-e ma Magyarországon lakótelepi kultúra. A szerző válasza végül inkább nemleges. Az általa, illetve a mellékletként olvasható beszámolókból értelmezett és bemutatott tárgyak túl esetlegesek, Frazon szerint nem alkotnak egységes jelentésmezőt. A „tárgyak” közül számomra különösen izgalmas A. Király András képzőművésznek a Gazdagréti lakótelepen

³ Halling, Axel – N. Kovács Tímea – Tirri, Lidia 2008: *A legmodernebb lakótelep – Élettörténetek a pécsi Uránvárosból*. Kijárat Kiadó, Budapest.

⁴ A 2005 óta országos hálózatként, intézményi együttműködések és közös kutatások révén működő MaDok-program a kortárs tárgyi világ megőrzését és a jelenkori múzeumi dokumentációt tűzte ki célul. A program része egy folyamatosan bővülő adatbázis, valamint kiadványok megjelenítése, kiállítások, szakmai napok, közös fórumok szervezése; lásd <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=68>. (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

található épületgrafikája, az *LTP*, amely bár önmagában is érdekes, egyben rámutat a kötet egyik hiányosságára, a lakótelep-rehabilitáció témakörének mellőzésére is. A Képzőművészeti Egyetem Képgrafika Tanszékén 2005-ben diplomamunkaként készült köztéri kiállítás ugyanis finoman reflektál az évtizedek alatt elhanyagolódó, lerobbanó paneltömegek átalakításának, újraértelmezésének lehetőségére. Izgalmas lett volna tehát egy olyan írást (esetleg esettanulmányt) is beválasztani a kötetbe, amely az utóbbi évek gyakran felmerülő posztszocialista városi diskurzusát, a panel lakókörnyezetek regenerációját tárgyalja. Mivel a téma a 2000-es évek eleje óta különböző kutatásokat,⁵ szakmai vitákat generált, véleményem szerint fontos pontja lett volna a tanulmánykötetnek egy, a panel-rehabilitációval kapcsolatban kialakult diskurzusokat összefoglaló szöveg. A Király munkája természetesen nem egyedülálló a lakótelepen megjelenő képzőművészeti alkotások sorában; a panelházat „feldíszít” műalkotások, azon kívül, hogy kritikusan reflektálnak a panellakók mindennapjaira és ezzel interaktív játékteret hoznak létre városlakók és kortárs művészet között, a lakótelep ingatlanpiaci helyzetét is kedvezően befolyásolják.⁶ A panelrekonstrukció szociológiai és kulturális következményei, a lakótelep világának a kortárs művészeti vagy kultúratudományi diskurzusba való behelyezése mindenesetre olyan kiemelkedő témának tetszik, amelyet kár kihagyni egy hasonló vállalású könyvből.

A következő tanulmányokban az épített környezetről áttevődik a hangsúly a lakótelepek lakóira. Két írás a kérdéses várostípus devianciájával foglalkozik, a lecsúszott vagy izolálódott társadalmi csoportokkal kapcsolatos szempontokat tárgyalja, két másik szöveg pedig a lakótelepek filmes ábrázolását elemzi a magyar filmművészet szocialista, illetve szociografikus-dokumentarista vonulatán keresztül.

A Kádár-korszak mindennapjaival és a szocializmus „huligánjaival”, ifjúsági kultúrájával foglalkozó Horváth Sándor⁷ ebben a kötetben arról a folytonosságról írt tanulmányt, amit a nyomortelepeken és a helyükre épülő lakótelepeken egyaránt jelen levő társadalmi problémák rajzolnak ki. Példaként a Mária Valéria-telepet, majd az annak helyére épített József Attila-lakótelepet elemzi. A nagyvárosi szegénységhez, bűnözéshez és devianciához kapcsolódó diskurzust Horváth szemléletesen illusztrálja a '60-as évekbeli, Szamos Rudolf-féle szociografikus, a '70-es évek elejét leíró Konrád–Szelényi szerzőpáros nevével fémjelzett városzociológiai, valamint a '80-as években újjáéledő, főképp Kőbányai János

⁵ http://archivum.epiteszforum.hu/muhely_utopia/panelrehab.pdf,
<http://www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/tanulmany-panel1.pdf>,
http://archivum.epiteszforum.hu/holmi_detailed.php?mhmid=4037. (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

⁶ Szalay Rita: Hoppá! Bármikor eladható a gazdagréti panel, a sasadi ház! Nem hasad Sasad. ingatlanmagazin.com. 2009. 06. 16. (http://www.ingatlanmagazin.com/9636/Hoppa_Barmikor_eladható_a_gazdagréti_panel_a_sasadi_ház). (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

⁷ Vö. Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest; Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest.

által művelt szociográfiai irodalom párhuzamaival. Hiába épül épp azért a lakótelep, hogy megszüntesse és felváltsa az elavult, szétrohadt szegénynegyedet, a „labirintusszerű” panelrengetegben továbbélnék a szociális hátrányok. Izgalmas, ahogy Horváth a szocialista beszédmód jellegzetességeit elemzi: a „lumpenproli”, a „csöves” vagy éppen a „kulcsos gyerek” metaforái mögött messzebb mutató, súlyosabb társadalmi kérdések húzódtak meg, a sztereotípiák pedig csak távolítani próbálták a modern nagyváros anomáliáit. Horváth tanulmányában kiemeli a lakótelep „labirintusélményét”, valamint azt, hogy ez a titokzatos, kiismerhetetlen világ hamar művészeti alkotások témájává vált (egyik elsőként éppen Konrád György *A látogató* című 1969-es regényében) – ezzel előrevetítve a kötetben később tárgyalt filmes panelreprezentációkat is.

Tóth Eszter Zsófia a gyesen lévő nők lakótelepi mindennapjairól szóló tanulmányában két különböző forrásanyag alapján dolgozik: írásának első felében egy a *Nők Lapjában* lezajlott 1980-as vitát elemez, majd ezt követően Szomjas György 1985-ös filmjét, a *Falfúrót* vizsgálja. Izgalmas vállalkozásnak tűnik összekapcsolni ennyire más jellegű forrásokat, ám a cikkben nincs szerves kapcsolat az újságcikkek alapján kibontakozó, illetve a film körüli, elsősorban filmkritikusok tollából születő diskurzusok között, ráadásul az arányok is eltolódnak: a sok, jellegzetes és érzékletes idézetet tartalmazó első rész elnyomja az utána következő rövid filmelemzést. A diskurzuselemzésnek ettől függetlenül nagyon fontos szerepe van: Tóth, akit egyéb munkáiban is a Kádár-korszak mikrotörténete, elsősorban női szemszögből írott narratívája érdekel, itt is „gender” szempontból közelít a ’80-as évek lakótelepi világának jellegzetes kérdéseire. A késő kádárizmus diskurzusában már nemcsak a „csövesek” számítottak deviánsnak, hanem a bezártságban, sivárnak és ingerszegénynek ábrázolt világban élő kismamák is, akik sem a hagyományos női szerepeknek, sem a „dolgozó nő” ideáljának nem tudtak megfelelni. A *Nők Lapjában* lezajlott vita alapján ugyanis olyan kép bontakozik ki a gyesen otthonmaradt lakótelepi anyukákról, hogy a hagyományos szomszédsági kapcsolatoktól megfosztva, gépesített háztartásukban „feladat nélkül” maradván, számukra egyenes út vezet a „gyes-be-tegség” felé. Ebben az állapotban a társadalmi szerepeikkel hadilábon álló nők vagy a nyugtató tablettákhoz, vagy a „közös sörözéshez” menekülnek, miközben külsőleg elhanyagoltakká válnak.

Ahogy Horváth, úgy Tóth is beemeli vizsgálatába a ’80-as évek „panelfilmjeit”, s ezzel írásaik tulajdonképpen átvezetnek a tanulmánykötet két további munkájához, Vargha Balázs és Gelencsér Gábor filmesztéták szövegeihez. Horváth és Tóth írása alapján úgy tűnik, hogy a hivatalos diskurzus (a lakótelep, a gyes mint szocialista vívmányok) és a valóság (a továbbélő vagy születő társadalmi problémák, elszigetelődés, leszakadás) közötti ellentétet a puhuló diktatúrában már engedélyezett filmek tudták a leginkább ábrázolni. A filmeket mint vizsgálatra érdemes alkotásokat Tóth külön ki is emeli egy lábjegyzetben, felsorolva néhány további „lakótelepi filmet”. Az általa említettek közül a *Két emelet boldogság*, a *Panelkapcsolat* és a *Tésó* című mű Gelencsér Gábor munkájában is előkerül.

Gelencsér Panelkapcsolatok című tanulmánya nagyon pontosan és érzékenyen definiálja a '70-es és '80-as évek politikai helyzetének, a „paternalista elnyomásnak”, a „társadalmi cselekvés formálissá tételének” a lakótelepi térben való filmes ábrázolását. Mi is fejezte volna ki jobban a beszűkült életteret, a roszszul vagy egyáltalán nem funkcionáló gazdaságot, a személyes sorsok perspektívátlanágát, mint a 2,7 méter belmagasságú szűkös lakások és a beljükhöz szorított „panel népe”? A rendszerváltás előtti dokumentarista-szociografikus filmek (Bódy Gábor és Tarr Béla korai munkái), valamint a groteszk hangvételi vígjátékok (a *Falfűró* vagy Bacsó Péter '70-es évekbeli művei) ugyan különböző mélységekben dolgozzák fel a jellegzetes városi térben zajló konfliktusokat, de bizonyos mértékig mind a korabeli „magyar valóság” egyik legszimbolikusabb szegmenséről szólnak. Érdekes kitérő a tanulmány végén a 2000-es évek filmjeiben megjelenő „retró” lakótelep: a *Friss levegőben* és a *Fehér tenyérben* a panelkörnyezet már a történelmi múlt díszleteként bukkan fel, nem önmagában, hanem csak mint térbeli keret válik fontossá.

Vargha Balázs történész – akinek egyéb kutatásai szintén az '50-es, '60-as évek filmre vonatkozó kultúrpolitikájára irányulnak – a kötetben található írásában is az eggyel korábbi korszakot ragadja meg. A Sztálinvárost „alapító mítosz-ként” interpretáló 1953-as Keleti Márton-film, a *Kiskrajcár* azért érdekes, mert a többi vizsgált játékfilmmel ellentétben ez nem a Budapest városstruktúrájába nehezen, szervesen illeszkedő panelvalóságra reflektál, hanem egy *par excellence* szocialista város születéstörténetére. A Vargha szerint szocialista realista *Kiskrajcár* nem a lehangoló, elidegenítő lakótelepi hangulat kritikája, hanem a „termelés, a nevelődés, a kollektív boldogulástörténet” egy érdekes példája.

Egy sok közös témát tartalmazó, de mégis széttartó, heterogén kötet végén szükséges lett volna egy szintetizáló írás, amely határozott keretbe helyezte volna a tanulmányokat. Ezt a szerepet sajnálatos módon nem tölti be a kötet utolsó írása, Niedermüller Péter „A modern város metamorfózisai” című tanulmánya, amely bár fontos összefoglalása a modernitás városra gyakorolt hatásainak, jellegzetes tematikáinak, mégis olyan, mintha nem ebbe a könyvbe íródott volna. Ahelyett, hogy a lakótelepeket helyezné el a városi térről szóló diskurzusban, sokkal szélesebb keretben mozog: a társadalmi polarizáció, a Manuel Castells-féle *dual city*, a Sharon Zukin-féle szimbolikus gazdaság, a dzsentrifikáció vagy az *urban underclass* fogalmaival foglalkozik. Írása végeredményben a lakóhelyi szegregáció és a társadalmi kirekesztettség közötti kapcsolat vizsgálatára vállalkozik a 19. századtól a posztmodern jelenig, aminek természetesen szerves része a lakótelep, ám Niedermüllernél mintha a kötet témája csak egy apró példa lenne a sok közül.

Az izgalmas és fontos írásokat tartalmazó, szépen kivitelezett, bőséges fotóanyaggal rendelkező *Lakótelepek* című kötet a végére érve kissé lezáratlannak hat: az esettanulmányok esetlegessé válnak, mert – azon kívül, hogy (részben) egy egyetemi előadássorozat részei voltak – nem rajzolnak ki egy tudatos szerkesztői koncepciót, egy pontosan definiált elméleti keretet, amelybe valamennyien

illeszkedhetnének. A kötet, minden erénye ellenére, kevesebbet ad, mint elsőre tűnik: nem dolgoz fel részletesebben egyetlen, a lakótelep-tematikából kiragadott konkrét kérdést sem (tehát nincs szó a panelrehabilitáció lehetőségeiről, a lakótelepek kortárs művészeti és kulturális újraértelmezéséről, valamint semmilyen külföldi, más posztszocialista városban fellelhető példával való összehasonlításról), és nem fejt ki a „modernitás laboratóriumai” metaforát sem. Mozaikszerűek maradnak a képek: „...kitárta a Papa az ajtót: jaj, de gyönyörű volt minden!” (N. Kovács 77) versus „Ki tudja, ki találta ki, hogy így is lehet élni: az egymásra rakott »nyúlketrecekben«” (Tóth 101). Bár arra nem ad koherens választ a könyv, hogy megőrizni vagy lerombolni kellene-e a lakótelepeket, azt mindenképpen megerősíti, hogy a kollektív emlékezet *megőrzi* őket, ugyanakkor az itt közölt tanulmányok számos mítosz *lerombolásához* is hozzájárulnak.

György Eszter

Umbrai Laura: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 390 oldal.

Umbrai Laura a fővárosi szociális lakásépítés 1948-ig tartó történetét foglalja össze kötetében. Munkájával kapcsolatban pontosabb lenne a lexikon vagy a kézikönyv megnevezés, Umbrai ugyanis a főváros közel nyolcvanéves, három egységbe szerkesztett kommunális építéstörténetét, városszociális politikáját lenyűgöző aprólékosággal, temérdek forrásanyag összegyűjtésével dolgozza fel.

A kötet az 1870 és az I. világháború közötti időszakokkal kezdődik, amikor a piaci bérházépítések mellett a kommunális lakásépítés gondolata megjelent és meggyökeresedett a fővárosi politikai életben: Budapest ekkor szükséglakásokat, majd kislakásos telepeket épített. A második egységben az I. világháború és az azt követő szűkös évek kerülnek tárgyalásra, amikor a magán- és a kommunális lakásépítkezések leálltak, az ínséges lakáshelyzetet állami beavatkozással próbálták enyhíteni. Végül a harmadik egységben, a két világháború között lassan újraéledő piaci lakásépítések, valamint a banki kölcsönökből és fővárosi forrásokból finanszírozott kommunális beruházások alakulását tekinti át a szerző.

Umbrai Laura több kötetre elemező anyagot dolgoz fel úgy, hogy témáját nem szűkíti le szigorúan a fővárosi szociális kislakások építésének történetére, ennél sokkal mélyebb és kiterjedtebb munkát végez el. Sorra vesz minden olyan kezdeményezést, amely a budapesti kommunális lakás-

üggyel kapcsolatos: vizsgálóbizottságok felállítását, városházi jelentéseket, végtelen vitákat. Ezekből az építkezéseket megelőző „játszmákból” rajzolódik ki a főváros (és időnként az állam) építési hivatálnak működési mechanizmusa, túlbürokratizált tevékenysége, és beláthatunk abba is, hogy miképp idomul lépésről lépésre egy felépítendő szükségtelep vagy szociális bérház ötlete a megvitatás, megtervezés, kivitelezés stációin keresztül a különböző csoportok érdekeihez.

A kommunális lakásépítés témája napjainkban is aktuális kérdések sorát veti fel. Vajon be kell-e avatkoznia az államnak vagy az önkormányzatoknak a lakáspiaci folyamatokba? Miként kellene jelen lenniük ezen a területen? Közvetlenül építtetőként vagy közvetett módon – a magántőke beruházásait ösztönző intézkedések (például ideiglenes házadómentesség) bevezetésével – segítsék elő a lakáshoz jutást? Kötelességük-e gondoskodni a piaci lakbéréket megfizetni képtelen rétegek elhelyezéséről? Ilyen kérdésekkel állt szembe Budapest vezetése az Umbrai által vizsgált időszakokban is, bár e kérdésekre korszakonként eltérő válaszok születtek.

A 19. század utolsó évtizedeiben az időről időre visszatérő kolera ösztönözte cselekvésre a fővárost. A kolerajárványok kialakulását az addig egészségtelen lakásokban összegúfolódott vagy akár hajlék nélküli családok – ugyancsak rossz minőségű – szükséglakásos barakktelepeken

történi elhelyezésével igyekeztek megelőzni. A legelső kommunális beruházásnak tekinthető építkezés 1897-ben kezdődött a fővárosban. Ekkor az önkormányzat költségviselése mellett a Hajléktalanok Menhelye Egylet közreműködésével létesült egy kislakásos mintalakótelep a Soroksári úton. Ez az építkezés ugyanakkor még nem illeszkedett semmilyen tudatos szociálpolitikai ihletettséggű városfejlesztési koncepcióba, ilyenről csak a 20. század elejétől, a Bárczy István polgármester nevével fémjelzett időszakról lehet beszélni.

A Bárczy-féle városvezetés vállalta fel először a lakáspiaci folyamatokba való közvetlen beavatkozást: 1910 és 1912 között nagyobb léptékű építési akcióba kezdtek. Három hullámban, a szükséglakásos telepek mellett jelentős számú kislakást is felépítettek. Már nemcsak a fizetésektelen és közegészségügyi kockázatot jelentő legszegényebb rétegek elhelyezését tartották feladatuknak, hanem azokat a munkásokat is igyekeztek otthonhoz juttatni, akik az alacsonyabb bérű kislakásokat sem tudták megfizetni. A korszak modern, szociálisan érzékeny városfejlesztési koncepciója azonban csak rövid ideig kecsegtetett azzal a reménnyel, hogy a főváros képes úrrá lenni a lakáshiány és a magas lakbérek okozta problémákon.

Az I. világháborút követő években korábban nem tapasztalt méretű – a lakásügyet évtizedekre meghatározó – lakásnyomor alakult ki a fővárosban. Miközben a magán- és a közhatalósági építkezések teljesen leálltak, tömegesen érkeztek a fővárosi pályaudvarokra a menekültek. A vagonlakókat

tömegszállásokká alakított közintézményekben, illetve rohamtempóban felállított ideiglenes szükségtelepeken helyezték el (lásd Ehmann-, Augusztá-, Mária Valéria-telep). Az 1917-ben bevezetett kötött lakásgazdálkodás nyomán befagyasztották a lakbéreket és felmondási moratóriumot vezettek be a bérleti szerződésekre. Az állami beavatkozás egyrészt ideiglenesen megakadályozta az elszegényedett, lakbérhátralelkokat felhalmozó rétegek tömeges kilakoltatását; másrészt a bérházakból származó jövedelmek bizonytalanná tételével nem segítette a magánépítkezések újraindulását. A befektetői bizalomnak a Tanácsköztársaság idején bevezetett köztulajdonba vétel sem tett túl jót.

Az 1920-as évek elejétől állami állandó és szükséglakások építésével igyekeztek úrrá lenni a nyomasztó lakáshiányon. 1919-től 6542 lakás épült fel Budapesten állami beruházások során, zömében az említett rossz minőségű, fából készített szükségtelepeken. Az akció keretében ugyanakkor csupán négyszáz állandó lakás valósult meg. A főváros is lakásépítési akcióba kezdett 1919 után. Három hullámban hatezer kislakást építettek fel, azonban a tíz év alatt átadott, összesen alig több mint 12 000 kommunális beruházásban épített kisebb és nagyobb lakás messze alatta maradt a valós lakásigényeknek.

Mindenképpen szükség volt a magánépítkezések újraindulására. A kötött lakásgazdálkodást fokozatosan számolták fel, a tulajdonosok visszakapták a szabad rendelkezési jogot az új épületek felett, majd 1924-től negyedéves egységekben megkezdtek

a lakberek fokozatos felszabadítását. Az évtized végére fellendülő magán-építkezések nagyobb mennyiségű jó minőségű, de drága új lakást termeltek, miközben a lakáspiac ellenkező pólusán megindult a lakbérhátralékosok kilakoltatása. 1926 és 1931 között a főváros ezeregy új válságlakást létesített, amely messze nem volt elegendő a hajléktalanná vált emberek elhelyezésére. Sokan kiűritett bérházakban húzták meg magukat, mások üres telkeken sátoroztak, kunyhót építettek vagy földbe vájt odúban éltek. Nyomor-egyedek, bódévárosok alakultak ki a város elhagyatott területein. A kor-
szak leghírhedtebb ilyen telepei a Henger-
malom utca mellett, a Duna töltésén kialakított szemételepen létrejött Jeruzsálem-telep és a ferencvárosi Kis-
erdő voltak.

A fővárosi lakáshelyzet javítására és a nyomortelepek, szükség-lakásos barakknegyedek felszámolására több kommunális lakásépítési program is indult Budapesten a '30-as évektől, a fokozódó lakásínséggel azonban ezek az építkezések sem tudtak lépést tartani. 1932-ben, a gazdasági válság idején a főváros egyik legsikeresebb szociális lakásépítési akciójába vágott bele. A Városszéli-telep (ma Kőbánya-Kispest) felépítésekor a produktív szociálpolitika elveit követve olyan munkásházak épültek fel közsegélyre szoruló, sokgyermekes családok részére, amelyekhez kertek is tartoztak. A leendő lakók tehát, akik az építkezésekben is tevékenyen részt vettek, a későbbiekben élelmiszer-szükségletük egy részét meg tudták termelni maguknak. 1932 és 1939 között százhusz ikerházban kétszáznegyven ilyen lakást adtak át,

amelyekben ezerkétszáz lakó talált új otthonra.

A Városszéli-telep után, 1938–1939-től a főváros, jelentős állami segítséggel, háromezer lakásos kislakás-építési programba vágott bele. A beruházás költségeit egy negyven év alatt visszafizetendő OTI-hitel fedezte: „vagyis az állam az OTI-n keresztül finanszírozta az építkezéseket” (294). Emellett negyven évre rendkívüli adómentességet is kapott a főváros. A program megindításában nagy szerepe volt Szendy Károly polgármesternek, aki Bárczy Istvánhoz hasonlóan fontosnak tartotta a hatósági kislakásépítéseket. Bár az építkezések a háború miatt idővel leálltak, az eredetileg tervezett lakásszám 60%-át így is sikerült felépíteni.

A '40-es évek elején átmeneti kislakásos telepek és néhány kisebb szociális telep is létesült a fővárosban. „Az építkezések megkezdése előtt, 1938-ban a fővárosban körülbelül 274 000 lakást tartottak számon, amelyek közül 11 588 volt székesfővárosi tulajdonban. A II. világháborút követően ez a szám, a szükségletelepek lakásaival együtt, már megközelítette a 17 000-et” (328). Az imponáló számokhoz azonban érdemes hozzátenni, hogy Budapest lakásproblémáját csak évi hét-nyolcezer új lakás építésével lehetett volna tartósan megoldani. 1943-ban tervek készültek egy közel 35 000 lakásos szociális építési programról, amelyet a háború után terveztek megvalósítani, ez azonban elmaradt.

Láthattuk, hogy az áttekintett nyolcvan év során a fővárosi kommunális lakáspolitika eljutott a tisztán liberális szabadpiaci felfogástól, amelyben csak a közegészségügyi fenyegetést

jelentő csoportok elhelyezését tekintette feladatának, a munkásságnak épített szociális kislakások, illetve a tisztviselőknek juttatott magasabb minőségű bérházak építéséig. A városházi építkezések ugyanakkor egyik korszakban sem tudtak megfelelő mennyiségű szociális bérlakást termelni. Elegendő üres lakás, megfizethető lakbérek, az egészséges lakáspiaci működéshez elengedhetetlen alapfeltételek csak nagyon ritkán alakultak ki a tárgyalt nyolcvan esztendő alatt.

A nagyszabású kötet eredményeinek elismerése mellett lenne néhány kritikai megjegyzésem is Umbrai Laura munkájával kapcsolatban. Könyvének éppen az a gyenge pontja, ami az erőssége is: a szerző imponáló, de néha már zavaró, túlzott precizitása. Témájának minden részterületét ugyanolyan aprólékossággal igyekszik feldolgozni, miközben nem „fésüli össze” kellően a szövegrészeket. Egy-egy alfejezetben belül több szálon is elindul – az ország gazdasági helyzete, a fővárosi népességszám alakulása, laksűrűség, lakbérek, adópolitika stb., de az időrendbe szerkesztett tömbök között mintha

nem lenne átjárás. Nincsenek kellően összedolgozva, átgyúrva, egységes szövegtestté formálva az összegyűjtött anyagok. Gyakoriak az önismérlések is egy-egy téma bevezetésében, ahol a korábbi alfejezetekben már kifejtettekre elég lett volna csak utalni. Ugyancsak nehezíti az olvasó dolgát, hogy a szerző a fővárosi kommunális lakásépítéssel kapcsolatos összes eseményt: kezdeményezést, tervezetet, vitát összegyűjt, és ezeket ugyanolyan súllyal tárgyalja, mint a megvalósult beruházásokat. Időnként nem könnyű szétválogatni, mi tartozik a fővárosi kommunális lakásépítés történetéhez, és mi a soha meg nem valósult budapesti beruházások sorába.

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a kötet értékét nem csökkentik az említett szerkesztési hiányosságok. Umbrai Laura könyve a korszakkal és a témával foglalkozó minden kutató számára megkerülhetetlen, a rengeteg feldolgozott levéltári dokumentum és beépített forrásmunka értékes segítség kutatásaikhoz.

Valló Judit

Markian Prokopovych: Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914.

Purdue University Press, West Lafayette, 2009. XVI; 357 oldal.

Galícia manapság nagyon divatos. Lengyel, ukrán, német és amerikai történészek sora foglalkozik Galíciával, különösen annak fővárosával, Lemberggel a Habsburg-időszakban. A Habsburg-kormányzat, illetve a lengyel és az ukrán nemzeti mozgalmak interakciójának részletes vizsgálata több eredményt hozott már, és jelentősen hozzájárult a közép-európai nemzetépítésről szóló tudásunk elmélyítéséhez. Ennek a trendnek a legfrissebb terméke a kiváló ukrán kultúrtörténész, Markian Prokopovych doktori disszertációjának monográfiaként megjelent változata.

Az eredetileg művészettörténet és várostervezés szakon végzett szerző jó néhány kultúrtörténeti cikkel hívta már fel magára a figyelmet. A Lembergben, Prágában, Pozsonyban és Hollandiában tanulmányokat folytató, majd végül a Közép-Európai Egyetemen doktori fokozatot szerző Prokopovych kiválóan ismeri a Habsburg-országok történeti és kulturális kontextusát, amihez a releváns angolszász és német szakirodalomban való jártasság is társul. Ennek köszönhetően a Habsburg Lemberg izgalmas, új szempontokat felvető könyv lett, ami a magyar várostörténeti kutatások számára is tanulságokkal szolgál.

A könyv Lemberg építészetén keresztül vizsgálja meg azt a folyamatot, ahogy egy provinciális lengyel városból európai metropolisz lesz, illetve ahogy egy prenatalista település identitásá-

ért harcolnak a dinasztikus és a különböző nemzeti elitek. Prokopovych legfontosabb állítása, hogy a különböző identitások és lojalitások nemcsak hogy nem zárják ki egymást, hanem a város lakosai és elitjei tudatosan építették ki a többes kötődéseket.

A mű első fejezete a város Ausztriához kerülésétől 1848-ig tartó időszakot tekinti át. A tárgyalt hét és fél évtizedben városi autonómia híján a császári kormányzat tervei szabták meg a város életét. A nyilvánosság tere tehát az állam szférájára, azaz a birodalom reprezentációjára korlátozódott, így ebben a korszakban még nem lehet a habermasi értelemben vett *public space*-ről beszélni. Természetesen a dinasztikus reprezentáció mellett a sajtó, az egyesületek és a magánélet is biztosított egyfajta nyilvánosságot, de ezek nem tudták veszélyeztetni az állam dominanciáját a nyilvánosság formálásában.

Amint a második fejezetben olvashatjuk, a *Vormärz* időszakában az osztrák bürokraták mélységesen lenéztek a várost, annak lakóival és építészével együtt. Lemberget barbárnak, a várost meghatározó barokk stílust pedig teljesen értékellennek és művészeti kvalitásokat nélkülözőnek tartották. A várost a felvilágosodás eszméi nyomán civilizálni akarták, amihez az emberi elme nagyszerűségét tükröző neoklasszikus stílust kívánták használni. A várostervezés célja a *Vormärz* alatt tehát a racionális tervezés, a város rendjének biztosítása és ter-

mészetesen az uralkodói reprezentáció. Ezt a paradigmát hevesen kritizálta a 19. század második felében a lengyel nemzeti mozgalom. A neoklasszicizmusnak német karaktert tulajdonítottak, a lengyel nemzeti örökség lerombolásával, a város uniformizálásával vádolták meg az osztrák várostervezést. A lengyel nemzeti mozgalom a város lengyel jellegét emelte ki: a barokkhoz lengyel nemzeti karaktert párosítottak, Lemberg rutén múltjáról pedig módszereken elfelejtkeztek. Ezzel szemben az ukrán nemzeti mozgalom a lengyeleket vádolta meg azzal, hogy a rutén alapítású Lembergben alig maradt rutén történelmi emlék. A 19–20. század fordulójára tehát a várost már mindegyik elit nemzeti módon értelmezte, aminek az építészeti leképeződését a nemzetiként definiált stílusok biztosították (lengyel gótika és barokk, ukrán bizánci stílus).

A harmadik fejezet fontos középületek példáján mutatja be az építészeti reprezentáció paradigmaváltásait. Az Ossolineum (könyvtár és kulturális központ) eredetileg a felvilágosodás hatására jött létre, majd később a lengyel nemzeti mozgalomban is kiemelt jelentőséget kapott és a lengyel Lemberg szimbólumává vált. A színház kérdése Lembergben is korán összekapcsolódott a nemzeti mozgalmakkal. Míg a lengyelek hamar létre tudtak hozni egy állandó színházat, addig a ruténeknek ez egyáltalán nem sikerült. Az ukrán nemzeti mozgalom viszont fel tudta építeni a Rutén Nemzeti Házat, ami a nemzeti mozgalmuk legfontosabb intézményeként működött a korszak egészén keresztül. A nemzeti épületek azonban csak

az 1890-es évektől viseltek kívülről is nemzeti jegyeket, addig csak a belső díszítés utalt a tartalomra. Az épületek külső nemzetiesítésével egy időben kezdődött meg a parkok nacionalizálása különböző nemzeti emlékművek elhelyezésével. A lengyel nemzeti emlékművek jól tükrözik a lengyel nemzeti elit többes lojalitását: olyan figurákat kerestek, akik egyszerre voltak elfogadhatóak a lengyel nemzeti eszme és a dinasztia számára (például az utolsó jelentős katonai sikert arató lengyel király, Jan Sobieski, aki Bécset szabadította fel 1683-ban).

A negyedik fejezet a nyilvános ünnepek változását tárgyalja. 1809-ben röviddel egymás után két ünnepre is sor került: először a Napóleon oldalán a városba bevonuló lengyel csapatok, majd hamarosan a visszatérő Habsburgok rendeztek nyilvános ünnepeket. Ugyan a lengyel nemzeti historiográfia az első ünnepet spontánnak és népszerűnek, a másodikat pedig felülről erőltetettnek állította be, a két ünnep koreográfiája nagyon hasonló volt, a lakosság lojalitása pedig erősen kétséges. 1869-ben a dinasztikus és a nemzeti politizálás közötti átmenetet lehet észrevenni a lublini unió 300. évfordulójára emelt emlékművön: az emlékművet magánforrásokból finanszírozta a lengyel nemzeti mozgalom. Az ünneplés hivatalosan privát, a valóságban azonban inkább nyilvános jellegű volt. Így sikerült a várost rákényszeríteni, hogy az épülő emlékművet vegye át, amely aztán soha nem lett befejezve. A nyilvános ünnepek mellett a felújítások is fontos nemzeti tartalommal bírtak. A lengyel városi és tartományi vezetés tudatosan keve-

sebb rutén kötődésű épületet újjított fel, mint lengyelt. Ezek a felújítások – a korszak szokásai szerint – sokkal inkább nemzeti szempontú átépítések minősíthetők, mint tényleges konzerválásnak. Így a város legrégebbi római katolikus templomát – amely értelemszerűen a régi lengyel jelenlétet bizonyította – teljesen átépítették, hogy jelentőségét növeljék. Sőt, nemcsak a lengyel emlékeket használták fel lengyel nemzeti célokra: az örmény katedrálisat úgy építették át, hogy alkalmas legyen a közeli görög katolikus templom ellensúlyozására.

Mindezen törekvések azonban csak részleges sikert arattak. Mint az a konklúzióban olvasható, mind a Habsburg, mind a lengyel, mind az ukrán kísérlet megbukott: nem sikerült a várost teljesen a saját ízlésük szerint átformálni. A város lakosságának nagy része továbbra is többes identitással rendelkezett, amiben a dinasztikus és a nemzeti lojalítások mellett helyet kapott a felekezeti és a társadalmi státusból következő kötődés is.

Prokopovych könyve tehát a lembergi építészet használatának átfogó tükrét adja. Ez azért is figyelemre méltó, mert a városról és a tartományról szóló végeláthatatlan mennyiségű irodalomhoz képest újat tud mondani. Ugyanakkor éppen a szinte csak az építészetre koncentráló megközelítésben látom a könyv egyik gyengéjét. A nyilvánosság tereinek ugyanis számos olyan városépítészeti aspektusa is van, amiről Prokopovych keveset (ilyenek a nyilvános ünnepélyek, emlékművek), vagy amiről egyáltalán nem ír (így az utcanevek nemzetiesítése).

Ennél is relevánsabb hiánynak tűnik azonban a vizsgált szereplők szűkössége. A dinasztikus-nemzeti dinamika valóban lefedi a probléma két legfontosabb szereplőjét, viszont nehezen érthető, hogy a vizsgálatból miért maradtak ki az egyházak vagy a munkásosztály. Az egyházi szertartások, az egyház egész mentalitásának nemzetiesedése ugyanis kulcsfontosságú abban a korban, amikor az egyház a lakosság egészének életét meghatározó struktúrát jelentett. A munkásosztály vizsgálata pedig annak ellenére indokolt lett volna, hogy Lemberg nem rendelkezett olyan jelentős iparral, mint amit általában egy ilyen méretű városról feltételezni lehet. A születőben lévő munkásmozgalom kifejezetten nemzetek felettiként definiálta magát, ezért reprezentációjának vizsgálata mindenképpen megért volna egy rövid kitérőt.

Szintén hiányt érzek a lengyel és az ukrán nemzeti mozgalmak kizárólagos vizsgálatakor. A könyv mindenképpen nagy újdonságot szolgáltatott volna, ha az örmény, görög, szerb stb. közösségekről is többet tudtunk volna meg általa. Sajnos azonban ezekről a csoportokról csak áttételesen, a főszereplők prizmáján keresztül kapunk információt (például az örmény templom lengyel szempontú átépítésének esete). Ezeknek a kis csoportoknak a negligálása még valamennyire érthető alacsony számuk miatt, ám a jelentős népességgel rendelkező lembergi zsidóságról is alig olvashatunk Prokopovych könyvében, pedig a zsidó önreprezentáció akár egy külön fejezetet is megért volna.

Ezek a hiányok szerencsére megbocsáthatóak a könyv fent bemutatott érdemei mellett. Prokopovych számos új szempontot vetett fel ebben a művészettörténeti, városépítészeti és történeti szempontból is érdekes mun-

kában, ami bizonyára a Galíciáról és az egész Habsburg-birodalomról szóló kutatások fontos darabja lesz.

Varga-Kuna Bálint

Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.

Mirio, Budapest – Miskolc, 2009. 394 oldal.

Buza János a magyar kora újkori gazdaságtörténeti kutatások egyik legismertebb és legnagyobb tapasztalattal bíró alakja. Érdeklődésének fókuszában leginkább a 16–17. századi kárpát-medencei gazdasági folyamatok állnak, ám több mint négy évtizedes kutatómunkája során számos egyéb kérdéskört, diszciplínát érintett: mintegy 150 írása egyaránt foglalkozik gazdaság- és gazdálkodástörténeti, társadalom-, pénz-, jog- és politikatörténeti kérdésekkel. Több évtizedes kutatói és oktatói tevékenységének elismerése e közelmúltban megjelent tanulmánykötet, amelyben harminc történész, levéltáros, barátok, kollégák és tanítványok tisztelegnek Buza János előtt hetvenedik születésnapja alkalmából.

Egy majd négyszáz oldalnyi terjedelmű, a történeti diszciplínák és korszakok széles spektrumát érintő kiadvány minden tanulmányát nyilvánvalóan nem lehet részletekbe menően értékelni, ezért elsősorban a kötetben érintett kérdéskörökre, illetve bizonyos tanulmányok által felvetett fontosabb problémákra fókuszálók ismertetésében. Miután Buza János munkássága alapvetően a kora újkorra koncentrál, ezért az ezzel a korszakkal foglalkozó írások vannak többségben, szám szerint tizenhat tanulmány érinti ezt az időszakot, tizennégy pedig középkori, illetve 19–20. századi gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseket tárgyal.

A kötetben megjelenő tanulmányok tekintélyes hányada vizsgálja a Buza János legfontosabb kutatásait érintő gazdaságtörténeti kérdéseket: így foglalkoznak írások egy-egy család gazdasági helyzetével, felemelkedésével vagy éppen hanyatlásával. Míg J. Újváry Zsuzsanna és Zimányi Vera az Esterházy-család talán kevésbé kutatott korai (16–17. századi) történetét és felemelkedésének gazdasági okait elemzi, addig Halmos Károly Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényét vizsgálja, az író hanyatlásképét elemezve. Bessenyei József nagy körültekintéssel veszi számba Nádasdy Tamás jövedelmeit és kiadásait, Papp Klára pedig egy másik család prominensének, Csáky László váradi nagyrépostnak hasonló, elsősorban birtokaihoz kötődő jövedelmeit elemzi. A családi gazdálkodással kapcsolatos problémák egyik visszatérő vetületére hívja fel a figyelmet Kövér György, aki a Kállay-család két ágának több évtizedes, a közös birtoktestek jövedelemelosztásával kapcsolatos perét mutatja be.

Szemán Attila szintén gazdaság-, illetve gazdálkodástörténettel foglalkozik írásában, ő azonban nem családok, hanem inkább egyes területek szintjén: a Szatmár megyei bányászüzemeltetés kora újkori helyzetét vizsgálja. Kitér a birtokviszonyok változásaira, a bányászcsaládok által használt bányapénzekre, nem hagyva figyelmen kívül Buza János másik igen kedvelt kutatási területét, a numizmatikát

sem. Zemplén megye 18. századi gazdálkodásával foglalkozik ifj. Barta János, aki a paraszti munka értékét, az e társadalmi csoporthoz köthető adókat vizsgálja, melynek révén ugyan pontos képet nem tud festeni a paraszti munka számokban kifejezhető értékéről, mégis igen fontos adatokkal szolgál a 18. századi jobbágyok értéktermelésének mikroregionális különbségeiről. A tanulmányok sorában természetesen a korabeli királyi Magyarország határain kívül eső területekkel foglalkozó írások is vannak. Dávid Géza tanulmányában részletekbe bocsátkozóan foglalkozik két, a temesvári vilájethoz tartozó település, Becse (Novi Becsej) és Becskerek (Zrenjanin) térségének török kori adó- és vámjövendelmeivel. A Kárpát-medencén kívül eső területek pénzügyi-gazdasági viszonyaiba, a vajdák anyagi helyzetébe engednek betekintést a Jakó Klára által vizsgált lajstromok, amelyek két 17. századi havasalföldi uralkodó (III. Michnea Radu és Constantin Șerban) brassói ingóságait veszik számba. Országos gazdaság- és gazdálkodástörténeti vizsgálatok eredményeiről olvashatunk Pálffy Géza és Péter Katalin írásaiban. Pálffy a 16–17. századi Magyar Királyság Habsburg Birodalmon belül elfoglalt gazdasági szerepét kívánja új vagy részben új szempontból bemutatni. A történész egyrészt hangsúlyozza az ország jelentőségét a Habsburg-államok, és legfőképp a Bécsi-medence gabonaellátásában, illetve úgy is értelmezi ezt a területet, mint a Birodalom legfőbb hadiipari felvevőpiacát, amely utóbbi egy, a kutatásokban eddig kevésbé hangsúlyos, megfontolásra érdemes szem-

pont lehet. Péter Katalin kutatásában arra keresi a választ, hogy miként kapcsolódik össze a kora újkor első százában a töredéktelek és a pusztatelek. A 16. századi urbáriumok kapcsán arra a következtetésre jut, hogy míg a középkorban szoros kapcsolat áll fenn e két fogalom között, a 16. században a pusztatelkek számának igen gyors csökkenése miatt ez kevésbé ragadható meg.

Több tanulmány érint közvetlenül vagy közvetetten pénztörténeti kérdéseket. A numizmatikai irodalom az Anjou-korból régóta ismeri a bardus és a szerencsedénár fogalmát, azonban a kettő viszonya eddig részben tisztázatlan volt. Tóth Csaba meggyőző érveket hoz fel a két fogalom azonosága mellett. Kora újkori pénzügyi zavarokat érint további két tanulmány is; míg Fodor Pál az Oszmán Birodalomban oly jellemző pénzügyi trükkök egyikével kapcsolatban mutat be egy török forrást, addig Dominkovits Péter az 1620-as évek közép-európai hiperinflációjának dunántúli megjelenésével kapcsolatban közöl eddig ki nem adott forrásokat.

Számos írás foglalkozik valamilyen formában a külkereskedelemmel, illetve az országok közötti gazdasági kapcsolatokkal. Draskóczy István a lengyel só magyarországi megjelenésének adatait elemzi a késő középkorban, és felveti a magyar pénzek lengyelországi elterjedésének egyik lehetséges tényezőjeként a sóért fizetett ellentételt. Molnár Antal a raguzai (Dubrovnik) kereskedők pozsegai (Požega) jelenlétével foglalkozik. Annak ellenére, hogy az egykori szlavóniai város nem szerepelt a legfonto-

sabb kereskedelmi központok között, mégis számos raguzai kereskedő jelenléte évtizedeken keresztül kimutatható a városban. A pozsonyi polgárok cseh és elsősorban morva kapcsolatait világítja meg Tózsá-Rigó Attila, aki a *Pozsonyi Tiltáskönyv* bejegyzéseit kutatva Iglau (Jihlava) és Pozsony lakosságának szoros együttműködését bizonyítja. Botlik Richárd a VIII. Henrik és Szapolyai János közti, a már korábbról jól ismert diplomáciai kapcsolatok mellett igazolja a gazdasági kapcsolatok meglétét is, egy Londonban kibocsátott váltó Habsburg Birodalmon belüli jelenlétével. Az anyagi segítségnyújtás egy más oldalával foglalkozik Orosz István, aki a hitel és uzsora 15–16. századi megítélését elemzi olyan egyházi gondolkodók írásaiban, mint Luther vagy Kálvin. Az anyagi támogatás egy, a maihoz közelebbi értelemben vett formájával foglalkozik Kozári Monika, aki a középkor óta adatolható bányatársulások rendszerét mint a nyugdíj- és betegbiztosítás előfutárát mutatja be.

Több szerző szentel figyelmet az adófizetés problémájának is. Gyöngyössi Márton áttekintést ad a *lucrum camarae* 15–16. századi sorsáról, Solymosi László pedig a bortized fizetésének kevésbé ismert rendszerét mutatja be. Bizonyítja, hogy a bortizedet (legalább részben) a szőlőhegy bejáratánál felállított sátraknál, a már kipréselt mustból szedték. A kora újkori harmincadvámok behajtásának problémáját érinti Geccsenyi Lajos, aki izgalmasan ábrázolja a 17. század derekának zavaros felső-magyarországi helyzetében a vám-tisztek közti korrupciót, a csempészet állandóan felszínen lévő problémáját.

Néhány tanulmány konkrét helytörténeti kérdéseket érint. Zsoldos Attila a fehérvári vásárok problémájával foglalkozik; tanulmányában igyekszik tisztázni a fehérvári várbéli vásár és a budai külvárosi vásár viszonyát. Petrovics István Lippa város négy 16. századi oklevelének bemutatásával a város igazgatási rendszerét ismer-teti, és a jelen lévő iparosok vizsgál-tával a település regionális jelentőségét igyekszik alátámasztani. Kaposi Zoltán Kanizsa városának reformkori iparosodási kísérleteivel foglalkozik, és arra keresi a választ, hogy miért nem válhattott igazi ipari központtá a város.

Blazovich László a *Sváb Tükör* vizsgálata során a város és a falu főbb különbségeit mutatja be, illetve bizo-nyítja, hogy a városi jogok gyökere kevésbé a nemesi kiváltságokban, mint inkább a falujogban keresendő. Modern kori szakemberekkel foglal-kozik Papp Imre, aki Arthur Young francia mezőgazdaságról szóló munká-ját elemzi, és Pogány Ágnes, aki Szá-deczky-Kardoss Tibor 20. század elején élt közgazdász és statisztikus életút-ját, tevékenységét ismerteti. Végezetül Honvári János a magyarországi német vagyonban bekövetkezett károk után fizetendő kárpótlás kérdésével foglal-kozik írásában, és igen éles bírálattal illeti a korábbi kutatókat, amiért sze-rinte félreértelmezik a Magyarországra kivetett jóvátétel egyik fontos elemét.

A tanulmányok mellett a kötetben helyet kapott két köszöntő írás is, Szuhay Miklós és Szilágyi Dezsőné tollá-ból, illetve Buza János tudományos munkáinak jegyzéke. A kötet a szer-zők betűrendjében közli a tisztelgő tanulmányokat. Egy ilyen kötet írásait

ugyanakkor, amely a kora középkortól a 20. század második feléig igen különböző témákkal foglalkozó tanulmányokat foglal magában, talán szerencsésebb lett volna kronológiai vagy tematikus rendszerben közölni. A tanulmányokat számos forrásközlés, táblázat, ábra és néhány illusztráció egészíti ki, ugyanakkor térképek nincsenek a kötetben, ami bizonyos tanulmányoknál igencsak hiányzik. A kötet szerkesztői, Bessenyei József és Draskóczy István így is jelentős munkát

végeztek, például a tanulmányok után közölt bibliográfiák könnyebben használhatóvá teszik a könyvet, Buza János publikációinak összeállítása pedig fontos kutatói segédlet. A kötet mindenképpen lényeges eredményekkel szolgál a gazdaság-, a gazdálkodás- és a pénztörténet területén, és nem utolsósorban méltó tisztelgés e témakörök kora újkori vonatkozásainak egyik legnagyobb szakértője, Buza János előtt.

Vadas András

Gagy József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009. 240 oldal.

A hazai történészek Románia-történeteiben eddig elsősorban a politika-történeti nézőpont, valamint – érthető okokból – a nemzetiségi kérdés, a román–magyar kapcsolatokra való odafigyelés volt domináns. Mindközben a braudeli „kavargó felszín” vizsgálata mögött háttérbe szorult a román politikai aktorok mozgását és a román–magyar kapcsolatrendszer alakulását (is) befolyásoló és meghatározó mélyebb gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok elemzése. Mint minden nemzeti történelem, így a román történelem tárgyalása kapcsán is feltétlenül számolnunk kell egy torzító tényezővel: a nemzeti látószög primátusával. A Románia társadalomtörténetét megírni szándékozó szerzőknek óvakodniuk kell tehát attól, hogy művük tárgyát az *erdélyi magyar társadalom* bemutatására redukálják, kiragadva azt a romániai interakciók és összefüggések komplex rendszeréből. A román társadalmon belül zajló folyamatok elhanyagolása a tárgy feldolgozásának féloldalosságához vezethet, ami nem segíti az olvasót az erdélyi magyarság mai állapotának megértésében.

Gagy József erdélyi antropológus hiánypótló monográfiája szerencsésen elkerüli a magyar szempont kizárólagosságának csapdáját. Mindvégig a teljes Románia áll a mű vizsgálódásának homlokterében, a szerző ugyanakkor implicit módon reflektál az erdélyi magyarság egykori és mai léhelyzetére is. A marosvásárhelyi Sapientia Egye-

tem docense – akinek kutatási területe a székelyföldi népi vallásosság, a 20. századi Erdély és a Székelyföld társadalom- és mentalitástörténete, valamint a Magyar Autonóm Tartomány története – Romániáról írja könyvét, de a sorok között érezzük – akkor is, ha éppen nem az a tárgy – az erdélyi magyarság problémáit, dilemmáit, félelmeit és reményeit. Mindez a szerző által már a bevezetőben kifejtett szinkronizáló szemléletmódnak köszönhető: a könyvben tárgyalt makrofolyamatoknak (demográfiai változások, migráció, urbanizálódás) mindig két főszereplője van: „a román társadalom és a romániai magyarság társadalma” (33). E rokonszenves törekvésnek a szellemében a szerző imponáló érzékenységgel, gazdag tényanyag feldolgozásával és olvasmányos, közérthető stílusban kalauzolja végig az olvasót a romániai modernizáció periódusain: a nemzetegyesítést végrehajtó Román Királyság parlamentáris és diktatórikus korszakaitól kezdve a Gheorghe Gheorghiu-Dej névvel fémjelzett ötvenes évek sztálinista gazdaság- és társadalmpolitikai gyakorlatán, majd a hatvanas évek sikeres modernizációs lendületén keresztül a nyolcvanas évekig, amelyet a hiánygazdaságba való visszahullás és a mesterségesen visszafogott életszínvonal jellemzett. A mű logikus és áttekinthető szerkezetét táblázatok és diagrammok egészítik ki. Utóbbiak előnye, hogy vizuálisan alátámasztják a szövegben kifejtett magyarázatokat, és megkönnyítik a leírtak értelmezését.

A könyv a társadalomtörténet-írás fő vonulatait alaposan áttekintő bevezetővel indul, amely akár önálló esszéként is helytállna. Az „Általános keretek” címet viselő első fejezet a modernizációnak mint a 20. század alapvető jelenségének megragadására tesz kísérletet. Gagyí elemzi a modernizáció különböző aspektusait, kitérve annak gazdasági, szociológiai, demográfiai és mentális velejáróira. A szerző már ebben a fejezetben érzékelteti a romániai modernizáció megkérdésességét Nyugat-Európával szemben, és megállapítja, hogy a II. világháború utáni mennyiségi és minőségi változások hátterében nem a társadalom kezdeményező szerepe, hanem az állam kényszerítő eszközeit monopolizáló új elit, a párt- és államapparátus akarata állt, vagyis az 1948 utáni Romániában az állam volt a modernizáció motorja (37–38).

A fennmaradó nyolc fejezet Románia 20. századi társadalomtörténetét mutatja be. A második fejezet a két világháború közötti Román Királyság történetét tárgyalja, hangsúlyozva, hogy a korszakban Románia – minden industrializációs törekvés ellenére – alapvetően agrárállam maradt. A szerző felhívja a figyelmet a különböző régiók eltérő fejlettségi szintjére, amely az 1918 előtti időszak gazdasági és kulturális öröksége volt. A modernizáció bizonyos ismérvei (az iskolázottság, a gépesítettég, az urbanizáció foka) tekintetében az ország nyugati területei, Erdély és a Bánág jóval kedvezőbb mutatókkal rendelkeztek, mint az Ókirályság.

A harmadik fejezet a hatalomváltást, a szovjet típusú szocialista rendszer kiépülését elemzi, a további fejezetek pedig bemutatják a szocialista

rendszer egymást követő szakaszait, azzal a végkicsengéssel, hogy a nyolcvanas évek represszív körülményei, az anyagi és emberi erők elpocsékolása következtében a hatvanas évek óta tartó fellendülés megtört.

A könyv szerkezetén jelentős arányeltolódás érzékelhető. A monográfia hangsúlyosabban foglalkozik a szocialista rendszerrel, sokkal behatóbban ismerkedhetünk meg tehát a II. világháború utáni Románia társadalomtörténetével. A szocialista korszakok politikai eseménytörténetének ismertetése is jóval gazdagabb, tartalmasabb, mint a két világháború közötti időszaké. Az 1945 előtti Romániát bemutató fejezetekkel szemben pedig a '45 utáni részben a szerző sokkal nagyobb teret szentel a művelődés különböző formái vagy a gazdaság elemzésének. Ezt maga a szerző is elismeri műve bevezetőjében: „könyvemben nem jutottam túl a huszadik századi, hangsúlyozottan és nagyobb terjedelemben pedig az 1945 utáni kommunista korszak társadalomtörténeti makrofolyamatainak felvázolásán” (34). Gagyí saját könyve hiányosságaként értékeli, hogy a makrofolyamatok bemutatása mellett kevés tér nyílt a mikrofolyamatok elemzésére, és felhívja a figyelmet, hogy könyve fejezetei „csak óvatosan mérlegelő konstrukcióknak tekinthetők” (34).

Tekintve, hogy Gagyí maga is a szocialista időszakot tekinti meghatározónak a romániai társadalom fejlődésére nézve, a következőkben az ismertetést is a kötet szocialista időszakot tárgyaló fejezeteire szűkítem. Romániában a kommunista hatalomátvétel kiteljesedése 1948-ra tehető, de

Gagy érzékelteti, hogy a szovjet politika már a „fordulat” évét megelőzően is szűkebb korlátok közé szorította a demokrácia érvényesülését, mint például Magyarország esetében. 1948-ban az ország új alkotmányt és új, optimista kicsengésű himnuszt („Lehulltak a láncok, a régi igák/a munka s a munkás az élen”) kapott. 1948-ban megkezdődtek az államosítások, létrehozták az Állami Tervbizottságot (86).

Gagy a 1948–1989 közötti szocialista korszak belső periodizációjával kapcsolatban azt a klasszikus felosztást követi, amely a két pártvezér, Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceausescu nevével jellemzi a rendszer egy-egy szakaszát. A politikai rendszer belső tartalma szempontjából ugyanakkor a szerző meggyőző módon kisebbnek ábrázolja a két pártvezető korszaka közötti különbséget, mint ahogyan az általában a közvélekedésben él. Gagy kiemeli, hogy – bár a rendszer változatlanul diktatúra volt – mindkét pártvezetőnek volt egy „keményebb” és egy „puhább” időszaka. Vitathatatlan, hogy Ceausescu a hatvanas évek közepén nyitott a Nyugat felé, és hazájában a román nemzeti érdekek védelmezőjeként lépett fel, a politikai rendszer jellege, a hatalmi felépítmény azonban nem változott. Gagy megalapozott konklúzióját idézve a két pártvezérről: „mindketten sztálinisták voltak” (60).

A szerző nagy figyelmet szentel az elitrekrutáció és a pártelit kérdéskörének. A II. világháború utáni román kormányok öt év alatt két földreformot hajtottak végre (1945, 1949), amelyek felszámolták a nagybirtokrendszert, és kihúzták a talajt az arisztokrácia lába

alól. Gagy kiemelten foglalkozik az erdélyi magyar arisztokrácia sorsával, amely már a Román Királyság idején végrehajtott 1921-es, korlátozott földreform során elveszítette birtokai jelentős részét. Az 1945-ös földreform csupán véglegesítette a hagyományos erdélyi elit gazdasági és politikai térvészését, amely együtt járt az arisztokrácia magyar kultúrát pártoló, mecénási szerepének eltűnésével (90).

Az új politikai osztályt a párt- és az állami vezetés jelentette. 1948-ra az állampárt tagjainak létszáma meghaladta az egymillió főt. A párttagság dinamikus növekedésével kapcsolatban ugyanakkor nem derül ki, hogy az erdélyi magyarok, illetve az egyéb, nem román nemzetiségű állampolgárok milyen mértékben éltek a kommunista pártba való belépés, vagyis az országot vezető új elitbe, a legfelső pártapparátusba való potenciális bekerülés lehetőségével. Az köztudott, hogy a párt vezetői között nem kevés magyar foglalt helyet (például Vasile Luka, vagyis Luka László, a Groza-kormányok pénzügyminisztere), ami egyrészt Románia multietnikus jellegéből és a korábbi rendszerek nemzetiségellenes politikájának tagadásából következhetett, másrészt megfelelt a kommunisták internacionalista, minden nemzeti elnyomást meghaladni akaró jövőképének. A könyvből nem tudjuk meg azonban, hogy a párttagok és az új, szocialista elit nemzetiségi összetétele hogyan alakult. Nem kerülnek bemutatásra a kommunista párthoz csatlakozó magyarok motivációi sem. Vajon mennyiben volt ez túlélési stratégia, vagy a korábbi romániai rendszerek

üldöztetéseire adott válasz? A kérdés tárgyalása azért is lett volna különösen fontos, mivel mindmáig tartja magát az a nézet a magyarországi köztvéleményben, miszerint a romániai kommunista uralom az erdélyi magyarság számára csupán az 1920 óta tartó szenvedéstörténet folytatása volt. Ez a köztvélekedés mindenképpen érdemes a történelmi reflexióra.

Bár Gagyí társadalomtörténetet ír, könyvének a szocialista korszakról írott fejezeteiben nem feledkezik meg a nemzetközi politika dimenziójáról sem. A közép- és kelet-európai szocialista országok története nem is tárgyalható a Szovjetunióval való kapcsolatok nélkül. Kiemelten érvényes ez Romániára, hiszen a szovjet vezetés „különösen, amíg Sztálin élt, Romániát több mint csatlósaként, saját területeként kezelte” (66). Moszkva mindenkori expanziós érdekeinek célkeresztjében helyezkedett el Románia. Ugyanakkor a román társadalomban, sőt a romániai párteliten belül is folyamatosan élő maradt a (részben oroszellenes) nacionalizmus, egy állandó, kiszámíthatatlan tényezőt képviselve. Emiatt Sztálin uralma idején a szovjet jelenlét Romániában végig közvetlenebb volt, mint más országokban (leszámítva természetesen az NDK-t). A Kreml román belügyekbe való nyílt és közvetlen beavatkozását semmi sem illusztrálja jobban, mint az 1952-es alkotmány megszületésének és a székelyföldi Magyar Autonóm Tartomány megszervezésének módja.

Az 1952-es alkotmány, amely a Magyar Autonóm Tartomány megszervezéséről intézkedett, gyakorlatilag Moszkvában született meg. Sztá-

lin maga láttamozta az alkotmány szövegét, amelyhez kiegészítő megjegyzéseket fűzött. Magyar szempontból figyelemre méltó, hogy Moszkva éppen a nemzetiségi politika területén kényszerítette engedelmre a Gheorghiu-Dej-féle román vezetést. A Magyar Autonóm Tartomány rövid létezése kegyelmi állapotnak tekinthető a székelyföldi tömbmagyarság történetében, hiszen más nemzetiségek nem kaptak hasonló jogosítványt a multietnikus Romániában. Az ötvenes évek második felétől kezdve Gheorghiu-Dej fokozatosan távolodott Moszkvától, nem véletlen tehát, hogy 1960-ban sor került az Autonóm Tartomány átszervezésére, majd Ceausescu „nemzeti” fordulata idején, 1968-ban végleg megszűnt a székelyföldi magyarság területi öngazgatása.

Végül érdemes felhívni a figyelmet néhány apró hibára, amelyet a könyv későbbi kiadásában javítani lehetne. A 83. oldalon olvasható információval szemben az 1937-es határokat visszaállító, s így Észak-Erdélyt és Székelyföldet ismét Romániának juttató párizsi békeszerződés aláírására nem 1946-ban, hanem 1947-ben került sor. A 62. oldalon azt olvashatjuk, hogy Mihail Gorbacsovot az 1991-es puccsal „távolították el”. Gorbacsov 1991 augusztusában valóban lemondott a pártfőtitkári tisztségéről, de nem a Janajev-puccs következtében, hanem azért, mert nem tudta tisztázni a puccsistákkal való kapcsolatát. Viszont még ezt követően is a Szovjetunió államelnöke maradt, csak négy hónappal később vált meg hivatalától. A 102. oldal szerint: „a sztálinizmus kezdeti

szakasza az 1932-ben megkezdett kollektivizálás”. Ezzel szemben Sztálin már 1928-ban bejelentette a „kulák-ság” felszámolását és a mezőgazdaság kollektivizálását. Az ugyancsak a 102. oldalon olvasható információval ellentétben az első ötéves terv meghirdetésére nem kerülhetett sor 1920-ban, hiszen Lenin 1921-ben, a X. pártkongresszuson hirdette meg az „Új Gazdaságpolitikát” (NEP), amely a piacgazdaság részleges restaurálását jelentette. A tervgazdaságot, csakúgy, mint a mezőgazdaság kollektivizálását, Sztálin 1928-ban jelentette be.

Gagy József könyve a probléma-központú történetírás szellemében szerencsésen egyesíti a különböző területek (politika, pártelit, gazdaság, demográfia, életmód, kultúra stb.) egyidejű vizsgálatát, miközben nagyfokú érzékenységgel tárgyalja a magyar olvasóközönség előtt jórészt ismeretlen témát. A 20. századi romániai társadalomtörténetet olvasva érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a közép- és kelet-európai térség országainak évszázados fejlődésében.

Paár Ádám

Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.

Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 311 oldal.

Majtényi György monográfiája a magyar uralmi elit II. világháború utáni történetét vizsgálja, pontosabban azt, hogy a hatalmon lévő politikusok milyen mintákat követtek, teremtettek és adtak tovább a nyomukba lépőknek. A társadalomtörténész szerző a kor vezető politikusait nem politikai teljesítményük vagy szerepük alapján mutatja be – bár természetesen ettől és a rendszer megítélésétől sem lehet teljesen eltekinteni –, hanem a szokásrendszer és az elithagyományok továbbélése kapcsán.

A szakirodalom a korszak vezető politikai szereplőire többnyire a káderosztály vagy a nómenklatúra kifejezést alkalmazza, ezzel is hangsúlyozva, hogy e politikusok a szó hagyományos értelmében nem tekinthetők elitnek, vagyis értékteremtő és -hordozó csoportnak. Majtényi az uralmi elit megnevezéssel azt érzékelteti, hogy elsősorban a politikai rendszereken átívelő társadalmi folyamatokra, a folytonosságokra kíváncsi, s az elit korabeli helyzetét is e szemszögből vizsgálja. Ha pedig ebből a nézőpontból tekintünk a korszakra, akkor a szocialista rendszer sem tekinthető valamiféle zárványnak a magyar történelemben, hiszen az ekkor zajló jelenségeknek is voltak előzményei, és hasonlóképpen van folytatásuk is. A társadalomban és a kultúrában alighanem erősebbek is a folytonosságok, mint azt az egymást követő történelmi korszakok politikai-történelmi alapú elkülönítése és értékelése alapján gondolhatnánk. A szerző

Max Weber uralomkoncepciójának alkalmazásával jelzi, hogy a politikai elit hatalma még a diktatúrában sem volt korlátlan, az erőszak alkalmazása mellett rákényszerült arra is, hogy a hatalom és a rendszer megőrzése érdekében megtegyen bizonyos legitímációs lépéseket.

A könyv először az új elitcsoport – szimbolikus, de egyben fizikai – helyfoglalását mutatja be. A kommunista párt- és állami vezetők 1945 után beköltöztek a Rózsadomb és a Pasarét legelegánsabb helyeire; antik bútorokkal, drága festményekkel, perzsaszőnyegekkel rendezték be lakásukat, és kialakítottak egy saját, a társadalom többi csoportjától őket megkülönböztető életformát. Majtényi György többféle irányból közelíti meg az elitnek a korabeli társadalomban szokásai alapján markánsan elkülönülő és elkülöníthető csoportját. Elemzi a nyugati autók (a *Chevik*, majd a *Mercedes*ek divatját) és a külföldi utak kultúráját, részletesen ismerteti információs monopóliumukat (így az elkülönített telefonhálózatot, a K-vonalat), illetve a Kútvölgyi úti kórházban nekik juttatott emelt szintű orvosi ellátást is. A luxushoz való viszony alapján nem sokban különbözött egymástól a rendszer két reprezentánsa, Rákosi Mátyás és Kádár János, csak éppen másképp alakították imázsukat az elit és a közvélemény előtt. Az elithagyomány erős folytonossága miatt a könyvből egyenesen úgy tűnik, hogy a kor káderei az ország korábbi vezetőitől

sem álltak annyira távol, mint gondolnánk. Érzékletesen írja le a szerző a korban és a köztörténeti ábrázolások többségében puritánnak bemutatott Kádár János életvitelét, ami nem sokban különbözött a többi *elvtársétól*. Ő szervezte meg például a pártvezetők vadásztársaságát, az *Egyetértést*, amely a kommunista vezetők társasági életének szabályozott, szervezett – félig informális, félig protokolláris –, a múltat idéző keretet adott.

Az uralmi elit, ha nem is elindítója, de mindenképpen a médiuma volt a társadalomban a luxus térnyerésének, a hagyományos fogyasztási szokások újraéledésének és a nyugati fogyasztói minták beszüremkedésének. Majtényi külön fejezetben foglalkozik azzal, hogy a luxus miként és milyen formákban (öltözködés, étkezési szokások, reprezentáció) jelent meg a társadalomban, és a hatalmon lévők hogyan viszonyultak mindehhez. Láthatóan mindennek ők voltak az egyik kezdeményezői.

A fogyasztás vizsgálata a könyvben a legitimitáció kérdésével kapcsolódik össze. A szerző a rendszer és az elit társadalmi legitimitációjának szempontját egyfelől annak kapcsán vizsgálja, hogy a munkáshatalom képviselőinek mondott vezetők hogyan viszonyultak a nyilvánosság előtt a munkásokhoz vagy például az aranycsapat focistáihoz. Másfelől azt írja le, hogy e nyilvános gesztusok mellett a rendszer legitimitációjának milyen fontos része volt az, hogy a korabeli elit nemcsak teret biztosított a háború előtti szokásrendszer és a nyugati minták követésének, hanem – hogy a társadalmon belüli helyzetét megőrizze – példát is mutatott ebben: utat tört és nyitott a társa-

dalom többi csoportja előtt. A szerző rámutat arra, hogy a szokásoknak (így például a vadászatnak) és a hagyománynak milyen szerepe volt az eliten belüli összetartozás-tudat kialakulásában, s részletesen elemzi azt is, hogy ez milyen sajátos, a Horthy-kori és a korábbi elitek életvitelét is idéző mikrovilágot teremtett (a *Káderdűlőn*, vagyis a Rózsadombon és Pasaréten).

Majtényi időszemlélete és a kötet szerkezete rendhagyónak számít a magyar történetírásban, mivel nem egyetlen lineáris történetet beszél el, hanem egymáshoz látszólag lazán kapcsolódó történeteket fűz egybe. Nincsen kitüntetett nézőpont, a történelmet különböző szereplők (nem csak az elitez tartozók) szemszögéből látatja. Sokszor felhívja a figyelmet a különböző korszakok közötti áttűnésekre, s érzékelteti a történelmi idő sokrétűségét, az idősíkok sokféleségét. Abból a feltevésből – történetírói tapasztalatból – indul ki, hogy a történelem nemcsak egymáshoz szorosan kapcsolódó események láncolataként beszélhető el. Ebből következik a könyvben a történetészövés sajátossága, hogy a szerző egyszerre több szálon futtatja a cselekményt, és – szándékosan – megszeg számos történetészkonvenciót. Így például olyan stílust, szófordulatokat, jelzős szerkezeteket vagy mondatszerkesztést használ, amelyek elsősorban nem a tudományos szövegekre jellemzőek, s nem törekszik állításainak egyértelmű, tézisszerű megfogalmazására sem, hanem láthatóan kedveli a többértelműséget és a metaforikus jelentéseket. Emiatt a szöveg szinte regényszerűen olvasmányos, viszont ebből következően más logikával is bír, mint

egy hagyományosan felépített – az események láncolatához vagy a társadalmi, gazdasági folyamatok logikájához szigorúan igazodó – történelmi munka. Vannak történelmi mellékszereplők (például a vadászok), akik a könyvben főszereplőkké, s vannak eddig főszereplőnek tartottak (a politikusok), akik mellékszereplőkké válnak, ahogy azt a szerkesztés, illetve a történetvezetés (vagy maga a szerző?) kívánja. A munka kritizálható ugyan a belső aránytalanságok, az epizód-szerű részletek miatt, Majtényi azonban nyilvánvalóan tudatosan választotta ezt a formát. A szintén rendhagyóan megírt utószóban figyelmezteti is az olvasót arra, hogy ez a szerkezet és ez a stílus tudatos vállalás következménye, amely amellet, hogy láthatóan a kedvére való, szélesebb teret is nyit az olvasó-befogadó előtt. A szerző e kötettel a posztmodern társadalomtörténet tudományos nyelve felől közelít a társadalomtörténet-, illetve a történetésszaktám általában jellemző stílus megújítása felé, és egy közérthetőbb, népszerűbb, olvashatóbb, befogadhatóbb, stilisztikai értelemben a fikcionális próza irányába elmozduló társadalomtörténelmi nyelv megteremtése felé tesz határozott lépéseket.

Majtényi György vállalkozása remélhetőleg követőkre talál majd a társadalomtörténetesek körében, és arra ösztönöz másokat is, hogy ne csak a (leg)szűkebb szakmai közönség felé fordulva fogalmazzák meg gondolataikat. Majtényi, mint hangsúlyozza, abban a meggyőződésben keresett válaszokat az őt foglalkoztató elméleti kérdésekre, hogy azokra nemcsak egyetlen, kizárólagos válasz adható.

Az általa megrajzolt *K-vonal* így sokfelé elkanyarodik (az utak is minduntalan elágaznak), ám a szerző (és vele az olvasó) mégsem kalandozik el messzire a könyv szűkebben vett témájától. A kötet olvasása barangolás a kor elitjéhez kapcsolódó történetek és jelentések sűrűjében. A szerző láthatóan azzal a meggyőződéssel vezeti (körbe) olvasóját, hogy ebben az erdőben több ösvény van, mindenki más utat találhat magának, és – úgy gondolja – nincs olyan pont, amely felé feltétlenül haladnunk kellene. Az út során ugyanakkor megmutat jelenségeket és elidőzik történeteknél, érzékelteti, miről mit gondol, anélkül, hogy megmondaná, mi mit gondoljunk róla. Tudatosan hagy teret a kellő ismeretekkel felvértezett olvasó-befogadó előtt. Majtényi György munkáját a fentiek miatt úttörőnek és kiemelkedő jelentőségű vállalkozásnak tartom, amely remélhetőleg nem marad visszhang nélkül sem a történet-, sem a szélesebb olvasóközönség körében.

A monográfia sokéves gondos és aprólékos kutatómunkára épül, Majtényi végignézte a magyarországi levéltárak, oral history archívumok vonatkozó anyagát, számos interjút készített, és rengeteg magánkézben lévő forrást (iratot, fényképet) gyűjtött össze. Ezt a masszát formálta a kedvére, olyan történetekké, amelyek szerint jellemzően mutatják be a korszakot és jellemzik a kor vezetői, illetve kisebb mértékben a mindenkori elitek szokásait: a lakás- és a tárgyi kultúrát vagy a szabadidő eltöltését. A kötet végén névmutató és életrajzi annotációk segítik az olvasót a történetekben – a történelemben – való tájékozódásban.

Míg a rendszer képviselői a kor ideológiájának megfelelően a munkásosztály hatalmát hirdették, valójában olyan mintát teremtettek az elitbe törekvők és általában a társadalom különböző csoportjai számára, amelyben a pozíciónak, az ingatlanvagyonnak (villák, nyaralók), a különböző kultikus tisztelet övezte tárgyaknak (autók) hasonlóan rangjelző funkciójuk volt, mint a korábbi (és talán a későbbi) korszakokban. Ezek mellé a kommunista hatalom a kiváltságok kiterjedt rendszerét építette ki, amelyet a köznyelv a korban *4K*-ként is emlegetett: a K-vonalat (az elkülönített közigazgatási telefonhálózatot), a kül-

földi utazás lehetőségét, a Kútvölgyi kórházhoz való jogosultságot (ahol a megkülönböztetett orvosi ellátást kapták) és végül a Kerepesi temetőt (ahol még halálukban is elkülönítették őket) értve alatta. A könyv címében a K-vonal metaforikus, mint azt Majtényi György a szövegben jelzi is, mivel egyszerre utal a káderek politikai karrierjére, a határookra, amelyeket nem léphettek át, illetve arra a demarkációs vonalra is, amelyet ők húztak maguk köré, hogy elhatárolják és megkülönböztessék magukat a társadalom többi csoportjától.

Berki Imre

Mariusz Czepczynski: Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs.

Ashgate, Aldershot, 2008. 209 oldal.

Jóllehet Marius Czepczynski munkája illeszkedik a közép- és kelet-európai országok városainak átalakulásáról az elmúlt években menetrendszerűen megjelenő kötetek sorába, a koncepció mégis eltér a megszokottól. Amíg a *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, a *The Post-Socialist City* és a *Cities After the Fall of Communism*¹ egyaránt sokszerzős, esettanulmányok tematikus csoportosításából felépülő, interdiszciplináris munkák, a lengyel szerző olyan önálló szintézissel állt elő, amely elméleti háttérét a földrajzos „cultural landscape” iskolából meríti.

A negyvenes éveiben járó Marius Czepczynski az Unywersitet Gdansk gazdaságföldrajzi tanszékének professzora, aki a brit és német egyetemi közegben és uniós szintű projektekben is gyakran megfordul. Eddigi – angolul és lengyelül megjelent – könyvfejezetei a poszt-szocialista városi táj kulturális jellegzetességein kívül elsősorban a panel világra koncentráltak. Az itt bemutatandó munka a szerző második

monográfiája, és az első, amely nemzetközileg ismert kiadónál jelent meg.

A táj posztmodern jellegét, az anyagi helyett a kulturális teret hangsúlyozó kiforrott bevezetést öt jól körülhatárolt fejezet követi, majd egy rövid, de szintén lendületes és meggyőző összefoglaló zárja. A fejezetek három logikai egységre oszlanak.

Az első két, összesen mintegy ötven oldalt kitevő fejezet alkotja az első részt, amely egy elméleti összefoglaló a városi táj értelmezési lehetőségeiről. Ebben a szerző a Derridára, Foucault-ra, illetve Denis Cosgrove írásaira alapozó, a tájat kommunikációként felfogó posztmodern látásmódot fejti ki, áttekintve a szakirodalom jelentős részét. A Czepczynski által megfogalmazott szintézis szerint a táj a társadalom domináns csoportjai által felállított értékhierarchiát foglalja kódrendszerbe. A táj átformálása tehát a hatalom leglátványosabb kifejeződése is egyben. A szerző hangsúlyozza a tájra vonatkozó definíciók sokféleségét, s a lehetséges értelmezési keret szükségszerű többszintűségét is: egyfelől a tárgyakkal van direkt jelentésük, amely arra vonatkozik, amit megformálnak, másfelől létezik az alkotó által küldött üzenet, amelynek megértéséhez a szemlélőnek az alkotóval közös jelrendszerben kell élnie. Mindemellert, magasabb absztrakciós szinten a világot önmagunk alkotjuk és változtatjuk folytonosan, a tárgyak jelentése lényegében konst-

¹ Tsenkova, Sasha – Nedović-Budić, Zarica (eds.) 2006: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*. Physica Verlag, Heidelberg; Stanilov, Kiril (ed.) 2007: *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformation in Central and Eastern Europe After Socialism*. Springer, Dordrecht; Czaplicka, John – Gelazis, Nida – Ruble, Blair A. (eds.) 2009: *Cities after the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

ruált. A második, „Representations of Memories and Powers” című fejezet emlékezetfogalma igen kifinomult.

A következőkben azt várná az olvasó, hogy ezen összetettség alkalmazására, bemutatására kerül sor a második logikai egységben, vagyis a harmadik fejezetben, erről azonban csak részben van szó. A szocialista városokat tárgyaló oldalakon a szerzőt kissé zavarba hozza a történelem, az elvben háttérként szolgáló áttekintésben a szocializmus-konceptió kevésbé differenciált, lényegében a 2007-ben kanonizált sematikus ábrázolást veszi át. A táj értelmezésénél alkalmazni kívánt posztmodern értelmezési keret így részben megbicsaklik, nem tud harmóniába kerülni az antikommunista strukturalizmussal. Ezzel együtt a fejezet nem ötlettelen. Egyfelől igen pontosak a szocializmus szakaszaihoz társított, külön számozott és fényképpel illusztrált esettanulmányok, másfelől a szerző rámutat a szocialista projekt befejezetlenségére. Ebből a szempontból különösen a záró alfejezet izgalmas. Czepczynski három, vizuálisan és időben is elkülöníthető szocialista építészetről ír. Az 1940-es évek végétől az 1960-as évek funkcionális időszakig a szocialista városi tájat a terror és a büszkeség épületei uralják. Az időszak legkifejezőbb épületei, a kötetben gyakran az „esküvői tortaként” aposztrofált „népek palotái” egyszerre kívántak politikai központok, kulturális fellegvárak és városképet uraló monumentális formák lenni. Kelet-Berlin, Varsó, Szófia vagy éppen Budapest korai szocialista építészete a győzelem, az új világ megteremtésének lehetősége fölött érzett örömet,

a nemkívánatos elemek megsemmisítésének vágyát és az uralom tényét egyszerre fejezte ki. Mindez két évtizeddel később végletekig túltervezett és túlszabályozott lakásépítési lázba torkollott. A szabályok megkerülésének társadalmi, gazdasági és politikai rutinját tükrözi a számtalan félig befejezett, alapfunkcióit éppen csak betöltő városi lakótelep. Végül az 1980-as évek történeti múlt felé forduló városépítészét és a pozsonyi rádió szokatlan formáját Czepczynski egyaránt a bomlás vizuális jegyének láttatja.

A részletesen bemutatott példák között ott találjuk a magyar Sztálinváros, vagyis Dunaújváros felépítésének – itthon elsősorban Horváth Sándor munkájából ismert – hátterét is. A példák mint jól szerkesztett illusztrációk jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy jól olvasható és befogadható kötet jöjjön létre. A szerző bizonyoságot tesz arról is, hogy az elmúlt években beutazta a térség ipari nagyvárosait Szófiától Belgrádon, Bukaresten, Miskolcon, Dunaújvároson, Pozsonyon és Ostraván át Chemnitzig. A legtöbb példát mindemellett a Czepczynski által „legjobban ismert ország” központjai, Krakkó, Nowa Huta, Varsó és Gdansk szolgáltatják.

A negyedik és ötödik fejezet, a harmadik nagyobb egység tartalmazza azt, amit a könyv címe ígér: a poszt-kommunista átalakulás értelmezését és kibontását. A megfogalmazott tézis az első fejezet elméleti hátteréhez képest egyszerű, ugyanakkor tartalmaz. Czepczynski abból indul ki, hogy a posztszocialista állapot jelenleg is meghatározza a térség városait, vagyis az átmenetiség (*liminality*)

dominál. Ez utóbbi fogalom három különböző szakaszra oszlik: a pusztításra (*elimination*), a tulajdonképeni köztes állapotra (*transition*) és az újrafogalmazási fázisra (*reincorporation*). Ez a felosztás egyben reflektál az első fejezetben kifejtett többszintű definíciós lehetőségre. Az utcanevek megváltoztatása, a szobrok lebontása és elpusztítása a közvetlen mimetikus jelentéssel hozható összefüggésbe, a befejezetlen, illetve kiüresített terek a szocialista alkotók üzeneteinek eltűnését, irrelevanciáját jelzik, míg az új terek jelentései jelenleg konstruálódhatnak. Az utcanevek körüli átalakulást a szerző a Lengyelországban 2007 óta erőteljes anti-kommunista politikai kurzus által hozott új rendeletekkel és azok helyi hatásaival illusztrálja. (Ezzel egyben sikeresen oldja meg azt a dilemmát, hogy anélkül fogalmazza meg kritikáját a Kaczynski-korszakkal szemben, hogy az politizálásnak tűnne.) Az eltüntetés példái közé ezen kívül a berlini fal, illetve a berlini kelet-német kormányzati épület (Köztársaság Palota) lebontása, valamint egyes ismert szobrok lebontása került be. Czepczyński érvelése szerint az átalakulás ezen első lépése számos esetben térbeli ürességet teremtett, s a korábbi tér jellegzetességei lassan kivesznek a városlakók mentális térképéből és emlékezetéből. „Many old icons simply disappeared from public view and people’s minds. The leftover landscapes of emptiness or silence, such as empty pedestals, can be meaningful only for those who dare or care to remember” (114). E folyamatok kapcsán feltűnően kevés magyarországi példát említ a szerző (lényegében csak egy miskolci szobor tűnik fel), miközben például az Osztypenko-szobor, illetve a budapesti Szoborpark múltja és jelene egy-egy plasztikus érv lehetne a gondolatmenet egyes elemeinek igazolására.

gében csak egy miskolci szobor tűnik fel), miközben például az Osztypenko-szobor, illetve a budapesti Szoborpark múltja és jelene egy-egy plasztikus érv lehetne a gondolatmenet egyes elemeinek igazolására.

Az eltüntetéssel egy időben azonban megindul az új városkép kialakítása is, valamint a régi nyomainak újszerű használata. Czepczyńskinek határozott tézise van az új tájképi elemekkel kapcsolatban. „The messages more or less clearly coded in the language of buildings and interpretations have changed from ‘proletarian equivalence’ towards ‘civic discourse’ but actually probably closer to ‘arcadia of consumption’” (186). A fejezet ugyanakkor nem egyszerűen a vadkapitalizmus építészeti eredményeinek bírálatát adja, felhívja a figyelmet a globalizáció eredményeként egyedivé vált ikonok újrahasonosítására éppúgy, mint a kommunizmus előtti múlt rekonstrukciójának igényére. Czepczyński végső soron nem csupán a múlt eltörlésével, de a globalizáció kulturális hatásaival szemben is igen kritikus hangot üt meg. Ettől viszont a munka korántsem válik a poszt-szocialista nosztalgia közhelyeinek gyűjteményévé. A hangsúly éppen azon van, hogy a kelet-közép-európai városképet nagyon is egyedi, s folytonosan átalakuló kulturális környezetként kell értelmeznünk.

A munka korlátai főképp abból a körülményből következnek, hogy a szerző egyedül vállalkozott a szintézisre. A nyelvismeret hiánya nyilvánvalóan számos esetben lehetetlenné tette a pontos helyi kontextusok megértését, a megfelelő információk beszerzését.

Nyilván ezzel magyarázható a lengyel és a német példák túlsúlya, vagy a lokális struktúrák közötti különbségek jelölése. Ahogy felvetődik a kérdés, hogy képes-e egyetlen szerző regionális szintézist alkotni, felvetődhet az is, hogy önmagában alkalmas-e egy tudományág a posztszocialista átalakulás összegzésére.

Mindezzel együtt a kötet igen hasznos és előremutató. Czepczynski

gondolatcsomagjain és példáin keresztül képes a látás új képességével felruházni az olvasót. Ezzel, legalábbis a posztszocializmus posztmodern értelmezése terén, meglehetősen világos pályát jelöl ki a történészek és a földrajztudomány már sokszor fölvetett együttműködése számára.

Balogh Róbert

SZERZŐINK

- Balogh Róbert (1983) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Doktori Program)
robertbalogh@hotmail.com
- Baráth Katalin (1978) történész, reklámszövegíró
(Rebel Rouse)
drug@freemail.hu
- Berki Imre (1973) kormánytisztviselő
(Nemzeti Erőforrás Minisztérium Közoktatásért Felelős Helyettes Állam-
titkár Titkársága)
berki.imre@gmail.com
- György Eszter (1982) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
eszter.gyorgy@gmail.com
- Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus
(ELTE TÁTK Szociológiai Intézet, Történet-szociológia Tanszék)
hktm@tat.k.elte.hu
- Keller Márkus (1974) történész, szociológus
(1956-os Intézet)
keller.markus@szentignac.hu
- Klement Judit (1975) történész, szociológus
(MTA–ELTE Atelier Kutatócsoport, ELTE BTK)
eperfa@hotmail.com
- Nagy Ágnes (1976) történész, PhD-hallgató, levéltáros
(ELTE BTK Atelier Doktori Program – Budapest Főváros Levéltára)
nagyagnes@bparchiv.hu
- Nagy-Csere Áron (1979) történész, levéltáros
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
bigchange@freemail.hu
- Novák Veronika (1973) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
novakveronika@freemail.hu

- Oláh Gábor (1987) történelem szakos MA-hallgató
(ELTE BTK Atelier MA-program)
gabor.olah@yahoo.es
- Paár Ádám (1983) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
paara@keystone.hu
- Szűts István Gergely (1977) történész, levéltáros
(Veszprém Megyei Levéltár)
szutsig@gmail.com
- Tóth Zoltán (1943) történész
(Miskolci Egyetem, Történeti Intézet)
bolitoth@uni-miskolc.hu
- Umbrai Laura (1973) Magyary-ösztöndíjas történész, tanár
(József Attila Gimnázium)
umbrailaura@gmail.com
- Vadas András (1986) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes
Történeti Doktori Program)
vadinka86@gmail.com
- Valló Judit (1976) szociológus, PhD-hallgató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Program)
vallojudit@yahoo.com
- Varga-Kuna Bálint (1983) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program – Universität Mainz)
balintvarga@gmail.com

CONTENTS

HOUSING QUESTIONS IN THE TWENTIETH CENTURY

Zoltán Tóth	What is the 'Cube' House? How does the Educated Middle Class See a Type of Workers' House?	5
Áron Nagy-Csere	From Shanty Town to Model Estate: Socialist Urban Rehabilitation or the Instruction of the Poor?	45
Laura Umbrai	Communal Housing Policy in Budapest during the Second World War	68
Judit Valló	Anti-National Dwellings or Symbols of Modern Urban Life? Small Flats for the Middle Class in Budapest in the 1930s	84
István Gergely Szűts	'Half of the emergency dwellings are issued to refugees...': Conflicts of Interest and Prejudices in the Housing in the First Half of the 1920s in Miskolc	114
Gergely Krisztián Horváth	Peasant Literacy and the Educational Reforms of Moson County in the 1830s and 1840s	134

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Gábor Oláh	Authorised Living: The Effects of the First World War on the Housing Question in Budapest	146
------------	---	-----

PANORAMA

Ágnes Nagy	From Urban Development to Residential Communities: Post-1945 Budapest and Social History	163
------------	--	-----

Katalin Baráth – Márkus Keller – Judit Klement	History as an Escaping Act: Conference on the 25th Anniversary of <i>Aetas Journal of History</i> – Szeged, 21 May 2010	175
--	--	-----

 BOOKS

Cohabitation or Separation? Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende (eds.): Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe.	– Veronika Novák	181
Built-in Soapdish, No-Drill Mounting, and Prefab Housing Estates. N. Kovács Tímea (szerk.): Lakótelepek, A modernitás laboratóriumai.	– Eszter György	188
Umbrai Laura: A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948.	– Judit Valló	195
Markian Prokopovych: Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914.	– Bálint Varga-Kuna	199
Bessenyei József – Draskóczy István (szerk.): Pénztörténet – Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.	– András Vadas	203
Gagy József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.	– Ádám Paár	207
Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.	– Imre Berki	212
Mariusz Czepczynski: Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs.	– Róbert Balogh	216
Authors		220
Contents		222
Abstracts		224

ABSTRACTS

Gergely Krisztián Horváth: Peasant Literacy and the Educational Reforms of Moson County in the 1830s and 1840s

This study examines the institutional conditions of literacy in the former Moson County. Moson, due to 70% of its population being German, was the only German-majority county in historical Hungary. As the first censuses in the second half of the nineteenth century demonstrate, the county also boasted the best rates of literacy in the entire country. The study explores the background and causes of this phenomenon. It suggests that the tradition of widespread literacy originated in Protestantism, which is testified by the popularity of handwritten hymnals, and that it was preserved among the mostly recatholicised German population. It is perceptible that county authorities paid increasing attention to education from the 1830s. They regularly monitored the condition of schools, supervised compulsory school attendance, and took sanctions in cases of truancy. These efforts were indubitably fruitful. The logistical regression analysis of the literacy figures of the Census of 1880 by cohorts shows that those born between 1830 and 1849 had 75% higher chance to learn to read and write than those born before 1829. The gender differences are also significant. While women born later had twice the chance to be literate than those born before 1829, this figure in men is 53%.

Áron Nagy-Csere: From Shanty Town to Model Estate: Socialist Urban Rehabilitation or the Instruction of the Poor?

The author of this study suggests that the mainstream texts of social sciences, defining themselves as value neutral and apolitical, often represent the rather problematic concept of urban rehabilitation as unambiguous. This practice has contributed to the widespread uncritical use of the term. The author aims to revise the concept of urban rehabilitation and suggests that the dominant norms regarding this term in discourses are not self-explanatory, but rather reflect complex power relations. The study reveals those covert power struggles in urban rehabilitation that manifest themselves in external, and often forcible, interference with the living conditions of groups that have little or no ability to protect their own interest. Following the short review of the 'discovery' of shanty towns, and the nineteenth- and twentieth-century ideas and scientific approaches to

these, the study presents the differences and similarities between the attitudes towards them in the Horthy period and during the socialist regime in the 1950s and 1960s. In the second half of the study, the author zooms in on texts about demolition of the emergency housing of the Mária Valéria estate in Budapest. The study provides a detailed discussion of the disciplinary instruction, that is the stigmatisation and criminalisation, of the poor, as well as the socialist technique of dividing them into 'deserving' and 'undeserving', which, in the author's view, has roots in pre-Socialist traditions.

István Gergely Szűts: 'Half of the emergency dwellings are issued to refugees...': Conflicts of Interest and Prejudices in the Housing in the First Half of the 1920s in Miskolc

In connection with the consequences of the Treaty of Trianon, until recently, little has been known about the nearly 430 000 people who repatriated in Hungary from beyond the new borders. Their arrival and integration fundamentally influenced everyday life in Hungary, and especially in their host settlements. This study examines the first phase of integration, the process of acquiring living quarters in one specific city.

Between 1916 and 1921 tens of thousands of refugees passed through Miskolc, one of the major traffic hubs of Northeast Hungary. About 3500-4000 of them settled here, and their accommodation and provision created serious challenges for local authorities. Due to the dire shortage of flats, they were forced to wait for the outcome of their housing application in railway wagons, storehouses and other non-residential buildings unfit for human dwelling. The supervision of housing was officially the remit of the Housing Bureau, which was established in 1917. However, due to the dearth of available flats, insufficient capacity, suspicious corruption cases, and the continuous attacks on their operation, the office was not able to perform this duty satisfactorily. As a result, the local housing market increasingly relied on informal channels and illegal ways. Naturally, this created serious tension not only between the refugees and residents, but also between various groups. Besides the authorities using their influence in these conflicts, most cases were characterised by personal attacks and deep-rooted prejudices. The acute shortage of flats and the resulting tension were only relieved, albeit only to some extent, by the new building campaigns in the second half of the decade.

Zoltán Tóth: What is the 'Cube' House? How does the Educated Middle Class See a Type of Workers' House?

Spread across the entire Carpathian Basin, the so-called 'cube' houses developed as a separate type of workers' house in the 1950s, and began to mushroom in suburban areas and rural settlements with industrialised sources of income. Their owners relinquished their peasant status and wished to represent their new standing with their new homes. The middle class, mostly intellectuals expressing their opinion in written media, watched them with not even thinly veiled dismay. They saw them as unoriginal, uniform, and unfit both architecturally and as a home to maintain rural lifestyle, yet they pointed out astutely that social mobility was the reason for its popularity. As Miklós Mojzer correctly stated, 'this model found its way to the hearts of the masses who have just abandoned their peasant lifestyles and are now filled with the desires of the *petit bourgeoisie*'. The history of the deprecation of the new workers' homes is associated with the history of the bourgeois middle class itself: people who had managed to elevate themselves above the old boundary line of the former estate society and wished to preserve their social status in this middle position.

Laura Umbrai: Communal Housing Policy in Budapest during the Second World War

Prior to the Second World War, Budapest had already been struggling to solve the housing problem for half a century. The perpetual shortage of flats eventually forced the authorities to respond, and as a result over 20 000 small flats were built in Budapest under their auspices by the end of the war. However, the war hindered the active contribution of authorities, and the large enterprises were replaced by less costly transitional solutions. At this point, the leadership of Budapest decided to transform already existing attic spaces into flats. This policy change was significant, not only because the number of new available flats increased, but also because the metropolitan model was soon followed by private entrepreneurs. As a result of the war, Budapest authorities also had to secure air-raid shelters for all the buildings held by the city. In addition, the ravages of war did not spare small flats and many completely perished. These were rebuilt either by returning residents after the war or by new residents who applied for a licence for self-funded reconstruction of the damaged properties in return for tenure.

Judit Valló: Anti-National Dwellings or Symbols of Modern Urban Life? Small Flats for the Middle Class in Budapest in the 1930s

The increasingly popular modern blocks of flats introduced a thus far unknown type of residence into the Hungarian housing market between the two world wars. For example, the high quality, high-rent, one bedroom flats (six types thereof), sometimes containing a hall or a maid's parlour. The most popular of these were 30-31 m² studio flats. This type of flat was not simply smaller than previous models of middle class homes, but their proportions and layout were also entirely novel compared to previous ones. While the previously central kitchen disappeared or found place in one corner of the tiny hallway, the bathroom became an obligatory fixture in all of the new studio flats. As opposed to contemporary notions, the 1941 census figures for Budapest housing suggest that rather than providing homes for young and childless civil servant couples, these flats were mostly occupied by single people. Studio flats were typically occupied by economically active, working men and women, as well as widows living on pension. The independent activity of these tenants on the housing market, especially the latter two groups, was a novelty in this period.

The type of single woman with a middle class or intellectual jobs appeared in Budapest in the 1930s. Many of them, such as Hilda Gobbi (discussed in present study), had been born into middle class families with stable income and were raised to become wives and 'professional' homemakers. However, reaching adulthood they faced a transformed world, where their families' or their own lifestyle necessitated their income as well. By 1941, those who were successful at switching over from dependants into self-sufficient working women entered the modern housing market of the capital as independent tenants of the new studio flats.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasáiban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfunóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Honvéd utca 5.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Megjelent az AETAS 2010/2. száma

RÉGI HITELRENDSZEREK

Somorjai Szabolcs: Pest-Pilis-Solt vármegye adószai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében

Bácskai Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében

Kövér György: Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén

Kiss Zsuzsanna: A Zala megyei nemesi pénztár – egy hitelintézet születése

Eöry Gabriella: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek

Balogh János Mátyás: Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten

Geoff Eley: Mi a kultúrtörténet? (Ford. Kisantal Tamás)

Bemutatjuk *Catherine Horel* párizsi történészt

Catherine Horel: Multi- és plurikulturalizmus városi közegben. Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban, 1867–1914.

A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget).

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Marx. Tegnap. Ma. Holnap?*Szalai Miklós: Marxizmus és történelem**Gerald Hubmann: Politikától a filológiáig: a Marx-Engels Összkiadás (MEGA)**Konok Péter: Egy virgonc kísérlet – Marx újratöltve***Új világ, új iskola, új ember?***S. Kosztricz Anna: „Az az ember, aki megérti, miért van itt, miért megy ki a Szovjetunióba, aki szereti a szakmáját, aki mélyen és alaposan tanul, aki széles látókörű...” Az „Oleg Kosevoj Szovjetosztöndíjas Iskola” története levéltári dokumentumok tükrében**Licskó György: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában**Argejő Éva: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán***Tanulmányok***Baumgartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában 1919–1941**Ladányi Andor: A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus, zsidókérdés 1932–1937**Andreides Gábor: Fegyverszünetről megszállásig: az olaszországi események magyarországi hatása 1943–1944-ben**Vukman Péter: A brit külügyminisztérium Magyarország szovjet-jugoszláv konfliktusban játszott szerepéről (1948–1953)***Szemle***Kézsmárki Borbála: Új Budapest felé?**G. Vass István: A kommunista politika rendőrségének létrejötte*

A hagyománytisztelet nem vaskalaposág: a megújult Századvég ezentúl digitális formában olvasható. Az új, dinamikus és modern karakter mégis az örökség megőrzésének vértjébe öltözik, egy régi Századvég külső megjelenését idézi meg. Akárcsak a szimbólumunkul választott fönix. A motívum jelképezi a „régit” és a megújult Századvégek viszonyát, a természet, az idő körforgását, a gondolatok és mítoszok örök visszatérését – de ébren tartja a reményt is: ha elvesztettük a politikát (lehetnek olyan korok, amelyekben mintegy megszűnik, mert nincs, nem lehet politika), bölcsesség, intellektuális kíváncsiság, nyitottság, bátorság, azaz átfogó reflexió révén méltóságát mégis visszaszerezhetjük magunknak. Ehhez pedig „csak” tenni kell a dolgunkat. Szándékaink egyértelműek: a politika méltósága mellett állunk.

G. FODOR GÁBOR • főszerkesztő

SZÁZADVÉG

KONTINUITÁS

Elsőrendűen az eszmetörténeti jellegű vizsgálódások sajátja, miként írható le a legmegfelelőbb a 18–19. század fordulójának politikai kultúrája. Az eszmetörténet adott (bár részletei végtelenül finomíthatók még, s értékelési szempontjai változhatnak idővel). A társadalomtörténet (legyen az akár a politika társadalomtörténete) halad a maga útján, időről időre tabudöntőgető megállapításokkal rukkolva elő a korszakról. Az irodalomtörténetet pedig eddig is alig zavarta az 1795–1830 közötti távolság, mert volt mivel (például a nyelvújítási harccal) kitöltenie. A politikai gondolkodás kutatásának azonban, amelynek a kontinuitás/dizkontinuitás hagyományos kérdése szembe kell néznie azzal: elfogadjuk-e ma is a 18–19. század fordulójának politikai kultúráját, vagy inkább megkérdőjelezzük azt? **55** se elsősorban címezve van, még ma is érvényesnek, vagy megértést nehezítő akadályt?

ZEMPLÉN GÁBOR az eszmetörténet szakadásairól és a tudomány racionalitásáról

SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájának kontinuitásáról és dizkontinuitásáról

VADERNA GÁBOR a Hitel-vita eszmetörténeti helye kapcsán a Hamvevő filozófiájáról

DEMETER TAMÁS a romantikus Hume-ról

PERCZEL LÁSZLÓ a magyar jobboldali hagyományról, a Romsics Ignác szerkesztette kötetéről

KISS VIKTOR az átmenetről a huszadik évfordulóra megjelent baloldali könyvek és folyóiratok tükrében

www.szazadvég.hu/szazadvég

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)

Ára 1000 Ft

ISSN 1586-2410

9 771586 241002